

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 36

Київ – 2017

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У–455

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.; див.: *Бюлетень ВАК України.* – 2006. – № 4. – С. 5; *перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.; Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.)*

Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 9 від 23.03.2017 р.

Редакційна колегія:

Вабіщевич О.М., доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор історії (габілітований), професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2017. – Вип. 36. – 149 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні проблеми, історії науки та техніки тощо.

**УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43**

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2017

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

HISTORICAL FACULTY

JOURNAL OF UKRAINIAN HISTORY

Issue 36

Kyiv – 2017

UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43
U-455

Certified by the Higher Attestation Board of Ukraine as professional publication on specialties «Historical Sciences» (protocol №1-05/3 of 9 March 2006; See: *Bulletin of HAB of Ukraine*. – 2006. – № 4. – P. 5. Reregistered: protocol № 1 – 05/02 of 10 March 2010; Order of MES of Ukraine: protocol № 747 of July 13, 2015)

Printed in accordance with the decision of the Academic Council of historical faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv, protocol № 9 of 23.03.2017

Editorial board:

Vabischevych A., Doctor of Historical Sciences (Republic Belarus);
Verba I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kapeliushny V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kolesnyk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Kotsur A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Chief Editor);
Mashevsky O., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Mohylny L., Doctor of Historical Sciences, Professor (Dep. Chief Editor);
Mokliak Ya., Doctor of History (Habilitation), Professor (Poland);
Mordvintsev V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Patryliak I., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Petkov P., Doctor of History, Professor (Bulgaria);
Purich S., Doctor of History, Professor (Romania);
Soroka Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stavnyuk V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Stelmakh S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Scherbak M., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Ivanytska L., Candidate of Historical Sciences, Docent (Dep. Chief Editor);
Kotsur H., Candidate of Historical Sciences, Docent (Executive Secretary)

Reviewers:

Borysenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Troyan S., Doctor of Historical Sciences, Professor;
Tsyganenko L., Doctor of Historical Sciences, Professor

U-455 Journal of Ukrainian History / Edited by Doctor of Historical Sciences, Professor
A. Kotsur. – Kyiv, 2017. – Issue 36. – 149 p.

The collection contains articles that based on archival documents and published materials covering various aspects of national and world history from ancient times to the present day. In particular, there are examined the questions of socio-political, socio-economic and cultural development, some historiographical problems, history of science and technology and so on.

**UDC 94 (477) (082)
LBC 63.3 (4 UKR) ya 43**

Certificate of state registration KV №10347 of 01.09.2005.

© Journal of Ukrainian History, 2017

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ.....	9
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	9
<i>Марія Мандрик-Мельничук</i> МЕНТАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ КОЗАЦТВА ЯК КОМПОНЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНСТВА	9
<i>Ольга Зубко</i> ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ПРАЗЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1918–1939 РР.): КОМУНІКАЦІЙНИЙ ТА ЦЕРКОВНИЙ АСПЕКТИ.....	17
<i>Володимир Баров</i> ФЛОТИЛІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОТАМАНІВ ТА БОЙОВІ ДІЇ НА ДНІПРІ 1919–1921 РР.	26
<i>Василь Добіжа, Олександр Колесник</i> АНТИЦЕРКОВНІ КАМПАНІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ.....	35
<i>Ірина Пащенко</i> КОНЦЕПЦІЯ СТВОРЕННЯ ПРОКУРАТУРИ УСРР В 1922–1933 РР. ТА ДИСКУСІЇ ЩОДО ЇЇ ФУНКЦІЙ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	45
<i>Анатолій Коцур</i> КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І.А. ГРИЦЕНКА).....	52
<i>Павло Сацький</i> ПОЛІТИКА КЕРІВНИЦТВА УРСР ЩОДО ВІДБУДОВИ СЕВАСТОПОЛЯ В 1954 Р.	63
<i>Ірина Автушенко</i> ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2001–2011 РР.).....	70
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ.....	78
<i>Вероніка Рудюк</i> АРХІВ КНЯЗІВ САНГУШКІВ У СЛАВУТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV–XVIII СТ.	78
<i>Галина Коцур</i> ВІЗІЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ДНІПРОВІ ХВИЛІ» (1910–1913 РР.).....	84
<i>Ольга Савицька</i> УКРАЇНА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРІ: ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	99
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	105
<i>Наталія Соколова</i> МЕДАЛЬНІ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ДЕРПТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1803–1917 РР.).....	105
<i>Ольга Шалига</i> ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРАВ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА	112

ЕТНОЛОГІЯ	120
<i>Валерій Капелюшній, Дар'я Латишева</i> ЗНАЧЕННЯ ТАЇНСТВА ВІНЧАННЯ У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТА КИЄВА).....	120
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	125
<i>Майя Костюк</i> ВИТОКИ АГРАРНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРКАЩИНІ: ПРАКТИЧНА ПІДГОТОВКА ТА ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В МОШНОГОРОДИЩЕНСЬКІЙ НИЖЧІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ШКОЛІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	125
<i>Ірина Бородай</i> ОСОБЛИВОСТІ НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗООТЕХНІІ	132
КРАЄЗНАВСТВО.....	138
<i>Інна Білоцерківська</i> ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ САКУНІВСЬКОЇ ШКОЛИ: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1972–2010).....	138
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ.....	146
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	147

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	9
HISTORY OF UKRAINE.....	9
<i>Mariya Mandryk-Melnychuk</i> COSSACKS' MENTAL PORTRAIT AS A COMPONENT OF NATIONAL UKRAINIAN CHARACTER	9
<i>Olga Zubko</i> THE EXPERIENCE OF UKRAINIAN INTERWAR PRAGUE DAILY (1918-1939 PP.): COMMUNICATION AND ECCLESIAL ASPECTS	17
<i>Volodymyr Barov</i> FLOTILLAS OF THE UKRAINIAN ATAMANS AND FIGHTING ON THE DNIPRO IN 1919–1921	26
<i>Vasyl Dobizha, Olexander Kolesnik</i> ANTI-CLERICAL COMPANY OF THE SOVIET POWER IN PODILLIYA REGION	35
<i>Iryna Pashchenko</i> CONCEPT CREATION OF THE UKSSR PROSECUTION IN 1922–1933S AND DISCUSSION OF ITS FUNCTIONS IN PUBLIC ADMINISTRATION	45
<i>Anatoliy Kotsur</i> UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945 (MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO).....	52
<i>Pavlo Satskyi</i> THE POLITICS OF THE LEADERSHIP OF UKRAINIAN SSR IN THE RESTRUCTURING OF SEVASTOPOL IN 1954.....	63
<i>Iryna Avtushenko</i> PENSION PROVISION OF THE SERVICEMEN DISCHARGED FROM MILITARY SERVICE DURING THE REFORM AND DEVELOPMENT OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2001–2011)	70
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE.....	78
<i>Veronica Rudiuk</i> ARCHIVE OF SANGUSHKO PRINCES IN SLAVUTA AS THE SOURCE FOR THE HISTORY OF UKRAINE AGES XV–XVIII	78
<i>Halyna Kotsur</i> VISION OF HISTORY OF ZAPOROZHIAN COSSACKS ON PAGES OF «DNIPRO WAVES» (1910–1913).....	84
<i>Olga Savytska</i> UKRAINE IN THE EUROPEAN SECURITY SPACE: NATIONAL HISTORIOGRAPHY	99
WORLD HISTORY.....	105
<i>Nataliya Sokolova</i> STUDENT WORK MEDAL OF HISTORY AND PHILOLOGY OF THE IMPERIAL UNIVERSITY OF TARTU (1803–1917).....	105
<i>Olga Shalyga</i> CANADA'S POLICY ON PROVIDING NATIONAL AND CULTURAL RIGHTS OF ETHNIC MINORITIES AND UKRAINIAN DIASPORA HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES...	112

ETHNOLOGY.....	120
<i>Valeriy Kapelyushnyy, Daria Latysheva</i>	
THE VALUE OF SACRAMENT WEDDING CEREMONY IN THE MARITAL AND FAMILY RELATIONS OF YOUNG STUDENTS: TRADITION AND CONTEMPORANEITY (BASED ON THE MATERIALS OF KYIV).....	120
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES.....	125
<i>Maiia Kostyuk</i>	
BEGINNING OF AGRARIAN EDUCATION IN CHERKASY REGION: PRACTICAL TRAINING AND RESEARCH ACTIVITY IN MOSHNOHORODYSHCHE LOWER AGRICULTURAL SCHOOL (END OF 19th – BEGINNING OF 20th CENTURY)	125
<i>Irina Borodai</i>	
FEATURES OF NON-CLASSICAL PARADIGM OF DOMESTIC ANIMAL SCIENCE.....	132
REGIONAL STUDIES.....	138
<i>Inna Bilotserkivska</i>	
LOCAL HISTORICAL MUSEUM SAKUNIKHA’S SCHOOL: CREATION AND ACTIVITIES (1972–2010).....	138
REQUIREMENTS FOR THE ARTICLES.....	146
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	148

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.24«16/17»(477)

© *Mariya Mandryk-Melnychuk*
(Chernivtsi)

COSSACKS' MENTAL PORTRAIT AS A COMPONENT OF NATIONAL UKRAINIAN CHARACTER

Mentality is interpreted by scientists as a kind of status, the level of development, trend of individual and group consciousness, the ability to adopt the norms, guidelines, values, impact on the world, recreation of cumulative experience of previous generations. Ukrainian mentality covers some common mental tools, psychological equipment, which gives them a special understanding of the world and themselves in it; a socio-psychological state of ethnic group, nation, nationality, embodying the influence of various factors and conditions, the way of treating the internal and external world and its interpretation.

Studying the mentality of the people, national culture archetypes, character traits, moral and ideological recreation of the past images is theoretical and practical. Unilateralism of theoretical knowledge accumulated in Marxist period of national science stipulates the necessity of new approaches to solving the problems of creating a system to educate the elite, connected with national culture and national character, the mentality of the Ukrainian people of the past epochs. Identifying certain features of national identity and behavioral mentality of the nation today has no common methodology and clear categorical apparatus. This is especially true for one of the most brilliant periods of our past – Cossack era. It is not only about the Cossacks as a social status, a stage in the formation of the state, but as a special style of perception of the world, and, therefore, the organization of their routine, military life, creating their own system of values, moral principles, legal system, customs and traditions. Recreating ideological and moral portrait of the Cossacks as one that incorporates the features, images and mentality of previous generations, will reconstruct the Ukrainian archetypal character. It has been proved that the culture of the Cossack's grain growing, handicrafts, a high level of military art, deep faith combined with pre-Christian rituals, egalitarianism, rules of customary law, the formation of the idea of democracy – these were the key tenets upon which the life of the Sich was based. That is why the Cossacks became a phenomenon that have firmly taken root in the archetype of Ukrainian as an example of valor, courage and struggle.

Key words: mentality, ethnic group, national character, cossacs, patronage, archetype.

The cossacks, obtaining a separate legal status, became defenders of the Ukrainian ethnic group, which was facing the threat of physical destruction and spiritual assimilation. Under the influence of the Ukrainian people's traditions and Zaporizhzhya environment, moral and ethical values of the Cossacks were entrenched, and they determined the features of their ideology and self-awareness.

Ideological and moral principles of Cossack life were studied back in the early twentieth century, particularly in the works by M.S. Hrushevskiy and P.M. Zhukovych [3; 5]. The authors focused on the role of the Cossacks in defending Orthodoxy in Ukraine, their participation in restoring Orthodox hierarchy (1620).

While recreating an integral moral and ideological image of the Cossacks, we emphasize that this is a special kind of mentality, which had a decisive influence on the subsequent periods. Here's how it was described by O. Apanovych «... a Cossack possessed high moral and ethical qualities, strong sense of patriotism and understanding of the high-

est values of freedom and independence, physical strength, endurance, and ability to concentrate power...» [4, p. 107]. That was the combination of these qualities and principles that guided the Cossacks during the war and in their Sich routine, set them as an example to follow, promoting national feelings – pride, love of nation, national identity awareness. D.Yavornytskyi notes that the internal qualities of a Cossack were a mixture of charity and flaws, always, however, characteristic of people who consider the war to be their main profession: they were brutal, savage and ruthless against their enemies but, at the same time, good friends, faithful companions, brothers [22, p. 173].

The mentality features depend on geoclimatic, political and religious factors, but primarily on ethnohistorical ones, that is, common historical events, disasters, national tragedies, political changes. Researchers often identify the term «mentality» as the «national character», i.e. as a specific combination of human traits and certain historical and social conditions of the nation's existence. It should be noted, that any trait can be

manifested in an absolutely different way in different ethnic groups, acquiring a specific tinge depending on the specific living conditions and basic orientation values.

The issues of Cossack mentality development were partially studied by O. Apanovych, P. Hnatenko, M. Hrymych, A. Kotsur, V. Kotsur, O. Kulchytskyi, M. Mandryk, I. Mirchuk, Y. Mytsyk, S. Tahlin, V. Khrushch, V. Shcherbak, V. Yaniv, D. Yavornytskyi, L. Yakymynska, N. Yakovenko. However, in the historic scientific paradigm the issues related to the history of Ukrainian Cossacks have been largely studied. They are dealt with in the research by V. Stepankova, N. Shevchenko, A. Yakovleva.

Cossack mentality had a very big impact on the development of people's worldview. Just as at the point of the Cossacks' origin, traditional mental principles of the Ukrainian people had a great influence on them later, during execution of the Cossacks as a social stratum, Ukrainian traditional worldview was largely influenced by mental principles of the Cossacks [23, p. 93]. Military specificity of their activity led to deformation of the fundamental worldview. That is why the Cossacks possessed interethnic traits. The cornerstone of the Cossacks' philosophy was the belief that being a Cossack alone was the occupation worthy of a true man. There is a perception that Cossacks considered the labor of a farmer less prestigious than the free life in the Sich (camp), which required outstanding bravery, courage and endurance [23, p. 95]. The archetype «mother-child», which had been actualized in the Ukrainian mythology as deification in relation to the earth and treating all living things as brothers and sisters, was deformed in the Cossack community into adoration of Sich-mother and traditions of brotherhood.

Intertwining, interaction and interplay of freedom-loving, national and religious principles are not only a base of the Cossacks' philosophy, but they are also a kind of ideological foundation of the whole Cossack state [19]. Let's try to analyze the mentality of the Cossacks in the light of the phenomenon of freedom and liberty, which is a direct derivative of the military culture and the specific historical conditions of Ukrainian society in the fourteenth and fifteenth centuries. The primary source of the Cossacks' brotherhood was their way of life, traditions and customs of the ancient Russian armed force, which had developed back at the times before Kyiv's princes. Piracy and trade form naturally a psychological type of a person for whom freedom and absence of any control by the authorities are a gist of life. Freedom for both

an ancient resident of the Kievan Rus' and Cossacks was a necessity, because it was regarded as a living space. V. Savchynskyi observes that the basis of the Cossack world view and life is the military culture that includes elements of pirates, princely warriors, warrior-nomads and medieval knights [14, p. 275]. Researchers tend to perceive the archetype of the Cossacks, at the time, when it was just beginning to emerge, signs of a spontaneous and destructive force. For Cossacks «freedom» was the same as «being at large». Erosion and gradual disappearance of the elite in the Ukrainian society created the prerequisites for the Cossacks to acquire unusual features of the new elite. In this capacity, space-existential desire for «freedom» became dysfunctional and required awareness of liberty as the content and goals of the society development. This is what can be defined as the core of the Cossack mentality.

Despite the fact that the Cossacks were loyal to Christian principles, they often departed from them, their actions were influenced by mystical elements of faith – faith in spells, shamanism and magic.

Cossacks were very similar mentally to pirates, prone to adventures, search for prey, brave, resourceful, courageous. It is not correct to identify the worldview and moral beliefs of ordinary and Registered Cossacks. The Registered Cossacks did not have any ideas of massive liberation actions or, all the more, the idea of national statehood, emphasizes V. Savchynskyi, if not to consider their proposals for a Cossack autonomy [14, p. 282].

Diligence, cleanliness, thrift, hospitality, high level of sexual morality, sociability, affection for the land and traditions, static nature of family relationships, the desire to live a spiritual life, a deep respect for ancestors, courage, chivalrous attitude to girls, lyricism, sense of humour, eternal desire for freedom and independence are often considered to be the mental traits of Ukrainian people. Among the negative ones are mutual exclusion, frivolity, uncertainty, dreaminess, impulsivity, mercenariness, which have also deposited in the Ukrainian archetype [9, p. 107]. A sociologist M. Piren holds historical parallel between modernity and the Ruin, when a mutual exclusion between the hetmans and treachery of the Cossacks leaders were frequent [9, p. 132]. In her view, these negative qualities could not but made the foundation of the archetype and do manifest in the modern Ukrainian nation.

The Cossacks used to unite regardless their social origin and status. All the internal rules of conduct evolved under the conditions of living close to border and based on the priority interests of the community. Military valor, honor, good reputation,

patriotism, generosity and sacrifice for a common purpose are essential features of these Knights [21].

The existence of the Cossack community was based on a kind of asceticism, manifested in readiness for death, physical, psychological endurance and the indifference to everyday's comfort. You can draw relative parallels between Sich warriors and medieval knights-crusaders, as the Cossacks were motivated more religiously than by the spoils of war or awards. In particular, when you compare their social origin, the Knights consisted of representatives of the nobility, and therefore had a very high standard of living, while the Cossacks came from peasants, middle class, gentry and they provided for themselves on their own [21]. Analyzing the activity of Hetman Sahaidachnyi, the author describes his virtues, moral character, patronage, care of Ukrainian education and culture. The Hetman was able to create a milieu that shared his principles. V. Shevchuk describes the transformation of the Cossacks' consciousness. For instance, in his view, the protection of Ukrainian lands from Tatar aggression became a vital need for the Cossacks, which, along with the gentry's traditions, contributed to the creation of the Cossack ideal. The formation of the spiritual foundations of the Cossacks was influenced by three factors: first, the idea of the continuity of historical traditions of Kyiv time, secondly, the deployment of the liberation movement against foreign domination, and thirdly, the emergence of the Cossacks prominent figures.

Researchers believe that humanity, which has different forms of display: sincerity (cordiality, warmth, hospitality) clemency, democracy (parity of women and men in the family, Cossack traditions of election to executive positions) is a defining feature of the Ukrainian people. Ukrainian Cossack pedagogy possessed a powerful educational potential which has formed the Ukrainian mentality for centuries. Exceptionality of the Cossacks is not only in their special way of life and habits but, which is more important, in their style of thinking. We can safely say that the Cossacks were the new Ukrainian elite, which was the then challenge for the Russian imperial system. Zaporizhzhya Sich had a prevailed unique form – the relative equality between Cossacks, elected authorities, the emergence of the idea of democracy. The customary law was dominant among the Cossacks and therefore they perceived their leaders and atamans through the prism of customary law, and those, who did not meet these criteria were threatened with removal from office, and sometimes the death penalty. The rite of the leader election meant that the commander of a Cos-

sack camp had to refuse the Club twice and only agree when asked for the third time. Even when a Cossack reached high positions in the camp, he did not forget his origins, that is why his head was sprinkled with ashes and mud. Two most important principles that influenced the Cossack mentality to a great extent were their religiousness and customary law. Zaporizhzhya Sich emerged as a romantic model of chivalry.

An interesting achievement in the study of the mentality of the Cossacks is a paper by P.M. Sas [15]. He analyzed the definitions «the will of the community», «chivalrous dignity», «Cossack bread», «rights», «freedom», «liberty», which played the role, according to the author, as “integrating social and political factor in the life of Zaporizhzhya community and influenced significantly the political position and orientation of the Cossack Army representatives..» [15, p. 160].

The issues of mentality are inextricably linked to ethical issues. The point is that the mentality of the Cossacks could be seen as a pattern of manly generosity, like the medieval codes of the knights. However the knight code altered somewhat in the moral and philosophical image of the Cossacks [13]. They were guided by principles and norms of interpersonal interaction, which later transformed into the recognition of personal independence of each Cossack, his rights to freedom and will expression. The Cossacks enjoyed a great popularity among the people, so the parents who brought up the boys, set them as an example the Cossack discipline, endurance, physical stamina, charity, courage. It caused the formation of a special system of Cossack education: boys-squires were taught all the skills and abilities – to fight, build fortifications, walls, use of arms, to assist with wounds and cook; they were given moral, ethical and psychological training, knowledge of the grammar, they were taught to read Scripture and sing in a choir as well as to play musical instruments. This educational system is very reminiscent of the famous European system of «seven free sciences» or it was also called chivalrous, gentlemanly, where youths received full development, upbringing and education. There was a number of responsibilities for a Sich Cossack, thus emphasizing that his life was based on the Christian morality, firm rules of living together, faithfulness, mutual aid. The authors emphasize the fact that a Cossack had to give up his marital happiness for his native land. In order not to cause unnecessary suffering to their girlfriends or wives and not to act against their own conscience, the Cossacks often promoted celibacy. The authority of their parents

for the Cossacks was great too. The Cossack etiquette can be seen as a manifestation of the formation of military traditions of the Cossacks – carriers of the Ukrainian character and mentality which transformed later into the military etiquette of the Ukrainian Sich Rifleman, the Ukrainian Galician Army and the Ukrainian Insurgent Army.

There is no unanimity among scientists in assessing the philosophical guidance and reconstructing the moral image of the Cossacks, they often manage to discover yet little known aspects. In particular, it concerns a refined emasculated image of a Cossack as a military man, leading an almost ascetic life, for whom the role of women was very low. A Ukrainian historian O.P. Kryvoshyi analyzes a very interesting aspect of Sich life – the problems of everyday life of women in the cultural space of Zaporizhzhia Cossacks [8]. He considers this problem by studying the scientific heritage of two researchers of the Cossacks' history – J. Rolle and D. Yavornytskyi, shedding light on a number of stereotypical assertions, that women could not take part in the life of Zaporizhzhia. The author interprets the notion of «military routine of women» in the light of the views of ethnologists, anthropologists and sociologists. O. Kryvoshyi analyzes the elements of the women's experience in realia that accompanied the wars and military local conflicts – the quartering of troops, requisitioning, military procurement, military and sanitary activities. In particular, the author mentions the work by J. Rolle «Women in the Chyhyryn court» in which the historian declares that during hostilities women had to hide in the Cossack convoys and share all the difficulties of travels with them. J. Rolle says that almost every squad had their own female cooks, diviners, healers, most of whom were spouses or other relatives of the Cossacks. Moreover, the Cossacks did not withdraw from their family life, they often married captives, regardless of their nationality [8, p. 22].

According to O. Kryvoshyi, the works by D. Yavornytskyi, well known researcher of the history of Zaporizhzhia, also refutes the popular view that there were no women in the Sich. For instance, in a legend «Nastia's grave» he tells about the Ukrainian Amazons who lived in Zaporizhzhia. Nastia wore men's clothes, was of surprisingly great endurance and warlike, men were not aware that they were led by a woman. However, O. Kryvoshyi criticized the statements of D. Yavornytskyi about a complete absence of women in the Sich and their partial sharing Zaporizhzhia liberties [8, p. 23]. Referring solely to the views of S. Myshetskyi and A. Skalkovskyi, D. Yavornytskyi made an unreasonable conclusion

about a complete asceticism of the Cossacks due to their being busy with war affairs. O.P. Kryvoshyi believes that D. Yavornytskyi deliberately ignores most of the information recorded in folklore sources about military activity of women.

Another supporter of the objective approach to the Cossacks, their human qualities, moral principles is H. Popadynets. In her opinion, it is wrong to create a refined image of Cossacks, as among their officers there were cases of imposture, strifes, collaboration with enemies of Ukraine, the tendency to anarchy, weakness of national statehood consciousness. The Cossacks were brave Ukrainian samurai, but even though they possessed some human flaws, weaknesses, and therefore they should be taken comprehensively. It was the serious flaws that influenced the development of the Ukrainian people mentality in the further centuries [11, p. 230]. According to the researcher, the wrongdoings in the nineteenth and twentieth centuries, the defeat of national liberation movements, disorientation of the elite, cultural assimilation – it all began at the time of the Ruin, when Hetman would become traitors, and, guided by their own interests, served another nation.

It is interesting to find out how the Cossacks combined their deep faith in God with military service, which was dominated by other laws and regulations. Speaking of the value system of the Ukrainian Cossacks, we note that the idea of brotherhood and a true comradesly friendship runs all through the whole cycle of the Cossack legends, the friendship, which is declared as one of the most important values in life [24, p. 320]. Their life in constant danger during campaigns stipulates strengthening the importance of mutual trust, support, willingness to help, reliability. Religiosity of the Cossacks had its own feature – the Cossacks very negatively perceived other religions, associating infidels with their enemies. Perhaps this understanding of Christian faith allowed the Cossacks to go to extremes in the fight against infidels, to use the tricks incompatible with the image of a knight, traps, violation of oath. Cossacks did not put up with the transition to a foreign faith. [24] They were ready to be in captivity for ages, but not to abandon their parents' faith.

A. Korniev considers the Orthodoxy to be a determining factor which formed the Cossack world [6, p. 119]. However, he says, the fact alone of being an Orthodox did not mean that this person was a Cossack, therefore it should be a soul calling as not anybody could become a member of the brotherhood, when the latter is an active one, creating its own structures that are at odds with

the official ones, with very strict rules of existence. Their worldview was shaped influenced by the then religious context – under the conditions of dual faith, that is, when the Orthodox Cossacks in pursuit of privilege and influence could go over Catholicism [6, p. 120].

The idea of individualism and free life became especially important for the Cossacks. Military way of life of the Cossacks caused the features in actualization of their value principles. They believed bravery, courage, adventurism – the characteristics belonging to the extravert type, to be positive ones while passivity, and consideration – the traits owned by introverts – were considered as the negative ones. It was a special religiousness of the Cossacks that made them regard their lives as a way of serving to and protecting the Orthodox faith. Therefore the Cossacks understood death as something inevitable, but not fatal. This author refers to folkloric sources: «Those who want to be impaled for the Christian faith, or to be quartered, to be broken on the wheel, who are willing to suffer all kinds of torments for the holy cross, who are not afraid of death – join us. Do not be afraid of death – it is inevitable» [24, p. 97]. That is why the Cossacks considered the war to be a holy cause [24, p. 97].

Describing the Cossack's ideology, I. Lyman observes, that their religiousness largely depended on the spiritual autonomy of Zaporizhzhia. The Cossacks were not supporters of the dogmatic adherence to all canons, rites, although they were deeply religious. «The specifics of the formation of Zaporizhzhya society, Cossack lifestyle, associated with the constant threat of death and frequent warfare led to the development of their religious traits which were not typical for the population of the Hetman Ukraine» [17, p. 528–529]. Their sincerity in prayers, respect for the Saints was combined with the belief in the magic and various superstitions. They were very generous to the church, they donated to the church schools, being aware of the importance of education. In Zaporizhzhya church a chest with the Cossack Regalia, often with jewelry, was kept beneath the altar. But the Cossacks could not always politely go to church, sometimes they were drunk, they did not observe the fast.

A holistic mental portrait of the Cossacks is possible provided one of the most important activities of the then Cossack elite – the charity one- patronage and churchwardenship. Donating was deeply embedded in the minds of Hetmans, Cossack chieftains and other officers, associating with generosity, patriotism, belonging to the elite. The most common was the work for the construction of churches and monasteries or churchwar-

denship [1; 2]. V. Vecherskyi reviewed the history of churchwardenship exemplified in Ivan Mazepa, Adam Kissel, Bohdan and Yurii Khmelnytskyi, Oleksii and Kyryl Rozumovskyi, whose money had been donated to build a lot of masterpieces of temple architecture, residences [1; 2].

The phenomenon of patronage has been interpreted by scientists as a cultural policy, writers, foundation of art schools, theaters, libraries, large construction [18; 7; 16; 20]. The idea of this policy was not in charity, but it was rather a social obligation, indispensable attribute of belonging to the elite, conscious state position, aimed at creating a cultural medium, meeting the high criteria that have always irritated Moscow [18].

Since the charity was an integral part of the image of the Cossack elite, it is interesting that scientists tried to study this phenomenon on the example of a particular figure [12]. Studying abroad, knowing foreign languages, access to European science and culture brought K. Rozumovskyi as a philanthropist and a patron. The lack of outstanding abilities was substituted by his love for his native land, truthfulness, sincerity. During his presidency in the Russian Academy of Sciences (20 years) and due to his personal promotion the whole galaxy of local academics and adjuncts became known [12, p. 46]. After the restoration of Hetman government in Ukraine the rebuilding of cities Baturin and Hlukhiv started [12, p. 54–55]. The Hetman himself invited an artist Carlo Pelli from Italy, architects Veneroni and Bartoliani who started building the brick Hetman house. Several buildings were also constructed in Baturin. During the reign of K. Rozumovsky the work on the creation and further development of Moscow University and its high school was deployed. It was him who initiated a threefold increase of the number of students who studied at public expense. It is interesting to know, that in 1759 it was decided to publish the «Tales of Past Years» according to the Radzyvil list [12, p. 75]. Since the second half of the eighteenth century the Kyiv Academy began to lose its importance as a common status higher school and at the end of the century it finally turned to a higher spiritual educational institution mostly for children of Orthodox clergy. That is why the Hetman initiated an appearance of first draft of secular higher school in Ukraine in 1760. K. Rozumovsky was the founder and the protector of the relevant project of the Baturyn University foundation in 1760 [12, p. 82].

Thus, recreating the mental portrait of Ukrainian Cossacks, it should be noted that it reflected the heritage of previous eras – proto-state

Scythian-Sarmatian times and the Middle Ages. These archetypes of strong courageous warrior-knights, men-at-arms absorbed European influences of training. Over the centuries there has risen a kind of intertwining human virtues, generosity, faith in God, physical and psychological

endurance. However, it should be noted that the Cossacks also had human flaws and weaknesses that led to strife, violations of promises and dual faith. All of this has been deposited in the subconsciousness and has been creating the contemporary Ukrainian archetype.

REFERENCES

1. Vechers'kyy, V. (2008), *Het'mans'ki stolytsi Ukrayiny* [Hetman capitals of Ukraine], Nash chas, Kyiv, Ukraine.
2. Vechers'kyy, V. (2008), *Ukrayins'ki derev'nyani khramy* [Ukrainian wooden temples], Nash chas, Kyiv, Ukraine.
3. Hrushevs'kyy, M. (1995), *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Rus], T. 7, Kyiv, Ukraine.
4. Dobrolyubs'ka, Yu. (1999), «Anthropological Methodology of historical processes (exemplified in «new historical science»)», PhD. Thesis, Sotsial'na filosofii ta filosofii istorii, Pivdennoukrains'kyj natsional'nyj pedahohichnyj universytet, Odesa, Ukraine.
5. Zhukovych, P. (1906, 1912), *Seymovaya bor'ba pravoslavnoho zapadnorusskoho dvoryanstva s tserkovnoy unyey* [Sejm fight of orthodox western Russian nobility to the Church Union], SpB., vyp. 3, 6, Ukraine.
6. Korniyev, A. (2011), «The impact of the Cossacks on the formation of the Ukrainian community ideals», *Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv*, vol. 3, pp. 117–121.
7. Kotsur, V. (2010), «Definitions of «charity», «philanthropy», «welfare», «churchwardenship» in modern historiography», *Chasopys ukrayins'koyi istoriyi*, vol. 18, pp. 132–136.
8. Kryvoshyy, O.P. (2014), «Two views on the same object of research: women's rear routine of the Cossack Zaporizhzhia described by J. Rolle and D. Yavornytskyi», *Kul'turolohichnyy visnyk: naukovo-teoretychnyy shchorichnyk Nyzhn'oyi Naddnipryanshchyny*, vol. 32, pp. 19–26.
9. Piren, M.I. and Hryhorchak, I.V (2012), «Archetypal components and their manifestations in the activities of the Ukrainian elite», *Publichne upravlinnya: teoriya ta praktyka, spetsial'nyy vypusk*, pp. 132–140.
10. Piren M. (1996), *Osnovy etnopsykholohiyi* [Fundamentals of ethnopsychology], Veselka, Kyiv, Ukraine.
11. Popadynets' H. (2007), National mentality as a factor of development of Ukrainian legal culture (from the Middle Ages to the late XVIII cent.), *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Filosofs'ki nauky*, vol. 10, pp. 222–233.
12. Putro O. (2008), *Het'man Kyrylo Rozumovs'kyy ta yoho doba* [Hetman Kyrylo Rozumovsky and his era], vol. 1, Kyiv, Ukraine.
13. Rybalka V.H. (2009), «Etiquette genesis in the context of human values», *Naukovi Zapysky Kharkivskogo Universytetu*, vol. 2, pp. 31–51.
14. Savchyns'kyy V.E. (2012) «The phenomenon of freedom and «liberty» as a component of military culture and mentality of the Ukrainian Cossacks», *Hileya: naukovyy visnyk, Filosofiya*, vol. 10, pp. 274–283.
15. Sas P.M. (1998), *Politychna kul'tura ukrayins'koho suspil'stva (kinets' XVI – persha polovyna XVIII st.* [The political culture of Ukrainian society (late XVI – first half of XVII cent.)], Kyiv, Ukraine.
16. Tkachenko T.V. (2003), «Social and charitable activities of H.P. Halahan», PhD. Thesis, *Istoriya Ukrayiny*, NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny, Kyiv, Ukraine.
17. *Ukrayins'ke kozatstvo: Mala entsyklopediya* (2006) [The Ukrainian Cossacks], Heneza, Kyiv, Prem'yer, Zaporizhyeaza, Ukraine.
18. Khilets'kyy H., Semashko O., Duma L. (1998), *Dobrochynnist' v Ukrayini : mynule, suchasne maybutnye* [Charity in Ukraine: Past, Present and Future], Hurt, Kyiv, Ukraine.
19. Chernichenko Yu.V. (2016) «The role of the Cossacks phenomenon in the formation of the national idea of the Ukrainian statehood», available at: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13_2003/articles/stat137.html (Accessed 31 July 2016)
20. Shovkun Yu.I. (2008) «Political and administrative, economic, military and charitable activities of P. Kalnyshevskyi», PhD. Thesis, *Istoriya Ukrayiny*, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy Derjavnyi Pedagogichnyi Universytet, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, Ukraine.

21. Shcherbak V. (2000), *Ukrayins'ke kozatstvo: formuvannya sotsial'noho stanu. Druha polovyna XVI – seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks, formation of social status. The second half of the fifteenth – the middle of the XVII cent], KM Academia, Kyiv, Ukraine.
22. Yavornyts'kyu D. (1990) *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks], Svit, vol. 1, Kyiv, Ukraine.
23. Yakymyns'ka L. (2006), «Features of the Ukrainian Cossacks mentality», *Intelihentsiya i vlada*, vol. 8, pp. 93–97.
24. Yakymyns'ka L. (2007), «The system of the Ukrainian Cossacks values in the Cossack ballads», *Intelihentsiya i vlada*, vol. 9, pp. 319–324.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
2. Вечерський В. Українські дерев'яні храми / В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 286 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / наук. ред.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 628 с.
4. Добролюбська Ю. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки»): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії» / Ю.А. Добролюбська. – Одеса, 1999. – 18 с.
5. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – СПб., 1906, 1912. – Вып. 3, 6.
6. Корнев А. Вплив козацтва на формування ідеалів української спільноти / А. Корнев // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2011. – № 3. – С. 117–121.
7. Коцур В. Дефініції «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історіографії / В. Коцур // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 18. – С. 132–136.
8. Кривоший О.П. Два погляди на один об'єкт дослідження: тилова повсякденність жінок козацького Запорожжя в працях Йосипа Ролле та Дмитра Яворницького / О.П. Кривоший // Культурологічний вісник: наук.-теор. щоріч. Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 32. – С. 19–26.
9. Пірен М.І. Архетипічні складові та їх прояви в діяльності української еліти / М.І. Пірен, І.В. Григорчак // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць. – Харків: Вид-во «ДокНаукДержУпр». – Спец. вип. – 2012. – С. 132–140.
10. Пірен М. Основи етнопсихології / М. Пірен. – К. : Веселка, 1996. – 320 с.
11. Попадинець Г. Національна ментальність як чинник розвитку української правової культури (від княжої доби до кінця XVIII ст.) / Г. Попадинець // Вісник Львівського ун-ту: зб. наук. пр. Серія Філософ. науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 222–233.
12. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба: монографія: у 2-х ч. / О. Путро. – К., 2008. – Ч. 1. – 240 с.
13. Рибалка В.Г. Генеза етикету в контексті загальнолюдських цінностей / В.Г. Рибалка, І.В. Гавриш // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. Серія «Соціологія, філософія, психологія». – Харків, 2009. – Вип. 2. – С. 31–51.
14. Савчинський В.Е. Феномен свободи й «волі» як компонент міліарної культури й менталітету українського козацтва / В.Е. Савчинський // Гілея: наук. вісник. Серія: Філософія. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 274–283.
15. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
16. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Т.В. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – К., 2003. – 20 с.
17. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. кол. Ф.Т. Турченко; Відп. ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і пер. – К. : Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.
18. Хілецький Г. Доброчинність в Україні: минуле, сучасне майбутнє / Г. Хілецький, О. Семашко, Л. Дума. – К. : Гурт, 1998. – 44 с.
19. Черніченко Ю.В. Роль феномену козацтва у формуванні національної ідеї державності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13_2003/articles/stat137.html

20. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна а військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Ю.І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 18 с.
21. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К.: Видавн. дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
22. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. / Д. Яворницький. – К. : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
23. Якиминська Л. Особливості менталітету українського козацтва / Л. Якиминська // Інтелігенція і влада. – 2006. – Вип. 8. – С. 93–97.
24. Якиминська Л. Система цінностей українського козацтва в козацьких думках / Л. Якиминська // Інтелігенція і влада. – 2007. – Вип. 9. – С. 319–324.

© **Марія Мандрик-Мельничук**
(Чернівці)

МЕНТАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ КОЗАЦТВА ЯК КОМПОНЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНСТВА

Ментальність інтерпретується як своєрідний стан, спрямованість індивідуальної та групової свідомості. Здатність до засвоєння норм, цінностей, відтворення спільного досвіду попередніх поколінь. Вивчення архетипів національної культури, відтворення рис характеру, відродження морально-світоглядних образів доби козацтва має теоретичний та практичний характер. Існує необхідність пошуку нових підходів до створення системи формування сучасної еліти, органічно пов'язаної з національною культурою та національним характером. Проаналізовано особливий стиль світосприйняття козаків, а, відповідно, організації військового побуту, створення власної системи цінностей, правової системи. Доведено, що культура козацького землеробства, ремесел, високий рівень воєнного мистецтва, глибока віра у поєднанні з дохристиянськими обрядами, егалітаризм, формування ідеї народовладдя – це ключові постулати, на яких будувалося життя Запорозької Січі. Саме тому козацтво стало феноменом, який міцно укорінився в архетипі українців як приклад мужності, звитяги і боротьби.

Ключові слова: ментальність, етнос, національний характер, козацтво, меценатство, архетип.

© **Марія Мандрик-Мельничук**
(Черновці)

МЕНТАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ КОЗАЧЕСТВА КАК КОМПОНЕНТ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА УКРАИНСТВА

Ментальность интерпретируется как своеобразное состояние, направленность индивидуального и группового сознания, способность к усвоению норм, ценностей, воссоздание совокупного опыта предыдущих поколений. Изучение архетипов национальной культуры, воссоздание черт характера, воспроизведение морально-мировоззренческих образов времён казачества имеет теоретический и практический характер. Существует необходимость поиска новых подходов к созданию системы формирования современной элиты, органически связанной с национальной культурой и национальным характером. Проанализирован особенный стиль мировоззрения казаков, а, следовательно, организации военного быта, создания собственной системы ценностей, правовой системы. Доказано, что культура земледелия, ремёсла, высокий уровень военного искусства, глубокая вера в сочетании с дохристианскими обрядами, эгалитаризм, формирование идеи народовластия – это ключевые постулаты, на которых строилась жизнь Запорожской Сечи. Именно поэтому казачество стало феноменом, который крепко укоренился в архетипе украинцев как пример мужества, борьбы и отваги.

Ключевые слова: ментальность, этнос, национальный характер, казачество, меценатство, архетип.

До редакції надійшла 28.02.2017.

ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ПРАЗЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1918–1939 РР.):
КОМУНІКАЦІЙНИЙ ТА ЦЕРКОВНИЙ АСПЕКТИ

Українська міжвоєнна еміграція була явищем глобальним, складним та багатогранним. Вона включала у себе соціокультурні, соціопсихологічні, національно-етичні, релігійні, політичні та економічні аспекти, які, по суті, були складовою еміграційної повсякденності. Феномен еміграційної інтелігенції крізь призму історії повсякденності ще не був об'єктом спеціального комплексного дослідження. Увага українських та закордонних науковців скеровувалася здебільшого на переосмислення життя та побуту людей в переломні періоди. Другий вектор уваги дослідників був орієнтований на вивчення окремих соціальних груп. Тоді як з ділянки міжвоєнного еміграціознавства вивчалися тільки деякі аспекти, що пов'язувались з інтелігенцією без урахування питань повсякденності. Однак, якщо церковне життя, культурні масово-творча та науково-освітня «празькі епідемії», як вияви емігрантської невизначеності й, водночас, як моральне виправдання свого перебування за кордоном, все ж тією чи іншою мірою опрацьовані та викладені в науковій літературі, то комунікаційний аспект празької еміграційної повсякденності – чи не найменше вивчений.

Ключові слова: українська еміграція в ЧСР, історія повсякденності, церква, комунікація, вектори дослідження.

Непрості реалії нинішнього соціально-політичного й економічного життя піднімають на порядок денний питання вивчення, а подекуди й використання українського міжвоєнного еміграційного повсякденного досвіду. І не дивно! Бо електронні декларації, урядові перегони, економічний колапс, валютні коливання, нові бойові дії в зоні АТО, вибори президента США й багато чого іншого – все це дуже вагомо, все це кидається в очі, все це на поверхні історичного процесу. Та однак, як і сто років тому, людей значно більше хвилювали й хвилюють питання, як за таких умов віднайти те, що дозволить менш болуче, а то й зовсім безболісно пережити життєві труднощі, як переосмислити останні, як, власне, залишитися людьми.

Українська міжвоєнна еміграція була явищем глобальним, складним та багатогранним. Вона включала у себе соціокультурні, соціопсихологічні, національно-етичні, релігійні, політичні та економічні аспекти. Однак усі вони були, по суті, складовою еміграційної повсякденності – того «життєвого світу», в якому розгорталося та проходило буденне життя українського вигнанця.

Феномен еміграційної інтелігенції крізь призму історії повсякденності ще зовсім не був об'єктом спеціального комплексного дослідження. Увага українських та закордонних дослідників скеровувалася здебільшого на переосмислення життя та побуту людей в переломні періоди (роки, власне, Визвольних

змагань (1917–1921), роки Жовтневого більшовицького перевороту, Центральної Ради, перевороту гетьмана П. Скоропадського та часів Директорії, життя за умов Громадянської війни та отаманщини). Другий вектор уваги дослідників був орієнтований на вивчення окремих соціальних груп. Тоді як з ділянки міжвоєнного еміграціознавства вивчалися тільки деякі аспекти, що були пов'язані з інтелігенцією без урахування питань повсякденності. Найбільше політична та культурно-освітня діяльність еміграційної інтелігенції. Радянськими істориками тема української еміграції або таврувалася як буржуазно-націоналістична, або цілком ігнорувалася.

Потрібно відзначити, що поняття (концепт) «життєвий світ» запропонував засновник феноменології Е. Гуссерль. Його учень А. Шютц визначив сферу повсякденності як світ людської безпосередності, світ почуттів, устремлінь, фантазій, сумнівів, згадок про минуле та намагань передбачити майбутнє. Він (Шютц) вважав повсякденність «найвищою реальністю» через те, що людина працює та живе власне у цій реальності в силу її переваг, а проникаючи думками в ті або інші сфери життя, людина повертається в будь-якому випадку назад у повсякденність. Більше того, повсякденність за Шютцом є для людини «горизонтом» всіх її цілей, проектів, інтересів [11, с. 129–137].

Якщо б довелось зобразити еміграційну повсякденність через живопис, то це була б картина Анрі Матісса «Розмова»*** (1908–1912 рр.). Інтенсивні локальні кольори, уза-

гальнені форми, відсутність моделювання світла й тіні, відмова від лінійної перспективи, ніби банальний сюжет про «одвічних двох» – жінку та чоловіка, проте картина просто «зашкалює», нахабно наголошує: бачимо діалог, бачимо прагнення розібратися, що ж таки відбувається? Еміграційна повсякденність й справді передбачала постійний діалог. Діалог як внутрішній, так і зовнішній – із собою, з іншими людьми. Діалог між минулим та сьогоденним, між традиціями та інноваціями, між дітьми та дорослими, між чоловіками та жінками, діалог між керівниками та підлеглими. Вагомо й те, що діалог був наявним навіть між тими сегментами повсякденності, які перетиналися: в щоденних формах трудової життєдіяльності; в особливостях облаштування житла; в специфіці харчування; в стилістиці одягу; в характері дозвілля; у звичаях, ритуалах, нормах поведінки. Досвід повсякденності української міжвоєнної еміграції сформував, по суті, певну повсякденну культуру, в якій були перетасовані та подолані усі можливі перепони: соціальні, професійні, майнові, конфесійні. Ця міжвоєнна еміграційна повсякденна культура, що виникла на уламках попереднього більш-менш усталеного життя, увібравши попередні норми, традиції та звичаї, таким чином, ще більше підкреслювала діалогічність повсякденності.

Опинившись з 1920-х рр. за кордоном, українці розпорошились по багатьох європейських країнах Центральної, Західної та Південно-Західної Європи. Притулок українським вигнанцям надала й тогочасна Чехословаччина. Позаду залишилося практично усе, попереду ж бовваніли – невизначеність та бідність, навіть за умови прихильного ставлення приймаючої сторони. Невизначеність напружувала багатьох вихідців – українських політиків, державних та громадських діячів, військових, науковців, цивільних біженців, (як казали впродовж 1922–1924 рр. самі вигнанці – «Краще б жахливий кінець, ніж цей жах без кінця»), а от бідність практично вже нікого не шокувала. До бідності призвичаїлись, вона ставала звичною. Та на диво, саме бідність й підштовхувала українських пражан до переосмислення свого становища, прогнозування майбутнього, відшукування в собі Людини, що вилилося в організацію церковного та культурного життя (створення різноманітних культурних організацій – бібліотек, літературно-художніх гуртків, театральних студій; вищих навчальних закладів, редакцій журналів та часописів, видавництв;

написання наукових робіт й мемуарів, під якими розумілися тоді, здебільшого, спогади та щоденники). Тобто, нова українська еміграційна повсякденність вже з перших днів створювала свою специфічну масову (як і належить повсякденності) форму самопрояву, діалогу, комунікації.

Звернемо увагу спершу на вияв церковного міжвоєнного празького життя. І його першочерговість розгляду – не випадкова. Православ'я ще з часів Київської Русі було культуurstворюючою релігією. В добу Визвольних змагань в 1917–1921 рр. відбулась еволюція державно-церковних відносин. Так, за часів Української Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського не було чіткої державної політики щодо Церкви. Цілеспрямовану політику щодо церковного питання проводила тільки Директорія. Прагнення Директорії до реалізації курсу на цілковиту незалежність України максимально сприяло розвитку національно-церковного руху в Україні. (Чи не найбільше зацікавленими в цьому були Симон Петлюра***** та Іван Огієнко****). Провідною метою діяльності Міністерства сповідань Директорії було створення Українського Патріархату. 1 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки ухвалила Закон «Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». На думку авторів закону, верховна церковна влада в Україні мала належати Всеукраїнському церковному Собору. Крім того, для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви було утворено Український Церковний Синод у складі двох єпископів, одного протоієрея, одного священника, одного диякона, трьох мирян та одного архієпископа від Військового Відомства. До скликання Собору, який мав обирати членів Синоду і подати на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду мали призначатися Вищим Республіканським Українським Урядом. Закон проголошував не відокремлення церкви від держави, а співпрацю між ними. Він був абсолютно правосильним, проте не був втілений в життя. В кінці січня – на початку лютого 1919 р. Директорія під тиском більшовицьких військ з одного боку, а з другого – збройних загонів Білої гвардії, змушена була почати відступ і цим почала втрачати контроль над ситуацією. Кроки ж радянської влади у 1919 р. були спрямовані на відокремлення церкви від держави. Таким

чином, з оцінки діяльності Директорії стосовно церковного питання впливало, що український (доєміграційний) уряд не передбачав повного відокремлення Православної Церкви від держави, а намагався діяти шляхом поєднання двох чинників – світського та духовного. Згодом, уряд поставив за мету врегулювати статус церкви. Так, в Основному державному законі Української Народної Республіки стверджувалося, що Православна церква в межах Української Держави є автокефальною на чолі з Патріархом у Києві. Окремий державний закон визначить загальні основи організації Православної церкви в межах Української Держави, зберігаючи її внутрішню автономію та не порушуючи канонічних постанов, а також визначить її правове відношення до держави [3]. Отже, проблема наявності єдиного державного регулятора церковних питань та проблема українізації Церкви, її автокефалії, як були актуальними сто років тому, так і залишаються нині.

Вирішити ці ж питання намагалася і празька еміграція. Щоправда, їй довелося діяти вже з урахуванням тогочасних чехословацьких реалій. Спершу з урахуванням загальновідомої позиції президента ЧСР Томаша Гарігга Масарика щодо накинutoї згори федерації в 1918 р.: «Ми визнали Україну, коли вона III Універсалом проголосила себе державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського та слов'янського становища... Ми визнали Україну як частину Росії і гадали, що Україна ще буде воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир, і, зокрема, з Австро-Угорщиною... Я сам особисто, скільки мав повноваження це говорити, не годен визнати самостійну Україну поза рамками Росії як правно-політичну формацію. Це рішуче проти моєї думки. Розбивати Росію, на мій погляд, – це просто працювати для Прусії» [9, с. 180]. Згодом, з початком 1920-х рр. президент ЧСР змінив свою думку щодо незалежності України, результатом чого стала, зокрема, «Російська допомогова акція».

В цілому ж, ілюстрацією церковного життя українських пражан було відоме українське прислів'я: «Як тривога, то й до Бога». Чому для них Церква була та залишалася такою вагомою та значущою? В першу чергу тому, що вона (Церква) на фоні еміграційної тривожності та бідності була символом згуртованості, солідарності, єдності, надії на краще. По-друге, Церква була вагомою ще й тим, що відбудовувалася, фактично, «з нуля». Не було звичної церковної пишності – власне

величких та милуючих око храмів, віттарів з позолотою, іконостасів, переспіву дзвонів. Від Церкви залишилася тільки її суть: віра, священослужбовці та особистий шлях до Бога через Таїнства. По-третє, Церква залишалась одним із потужних засобів в боротьбі з комунізмом і атеїзмом.

Вже в 1920-х рр. українські пражани, як і сучасні «материкові українці», були розподілені в ЧСР на «ортодоксів», «греко-католиків» та «автокефалістів». Поділ цей був не на користь українській еміграційній громаді, як в той час, так і нині, бо з одного боку, він ніби підкреслював суто конкурентну боротьбу за людські душі. А з другого, що було значно гіршим, демонстрував на прикладі прагматичних протестантизму й католицизму їх користь для грошових потоків ЧСР і шкідливість впливу православної релігії на українську економіку та політику в цілому. Що мається на увазі? Відштовхуючись від історичних реалій, при врахуванні ментальних категорій, стає зрозумілим, що православ'я, як найбільш консервативна та ортодоксальна гілка християнства, не пішло шляхом модернізації та раціоналізації на відміну від протестантизму. Якщо протестантизм засуджував бажання бути бідним (бідність на думку протестантів хвороба), в православній традиції матеріальна бідність була антагоністом духовному багатству. Професійні обов'язки для протестанта – борг перед Богом і суспільством; для католика – спокута первородного гріха. Тоді як для православного – праця повинна бути в першу чергу духовною, а ось матеріальний зиск у процесі роботи визнається «суєтним», бо пов'язаний з гордістю (гординою). Крім того, давалася визнає роль православ'я як офіційної релігії в монархічній державі. Таким чином, накопичення символічного духовного багатства стало для українських мирян переважаючим, а думки про матеріальні блага в умовах кріпосного права й примату держави над приватним підприємництвом фактично були безраднісними. Отож, ще сто років тому реалії еміграційної празької повсякденності змушували замислитися над причинами нежиттєздатності ідеї єдиної помісної Церкви за умови тотожності понять «релігія» – «ідеологія».

Ортодоксальна празько-українська течія була представлена трьома окремими групами віруючих. Перша з них належала до канонічної юрисдикції Сербської Православної Церкви під керівництвом священомученика Горзада (Павліка, 1879–1942 рр.). Друга, переважно

«автокефалісти» (Вища Церковна Рада Української Православної Церкви для еміграції на території Чехословацької Республіки на чолі з відомим українським політиком Сергієм Шелухінім (1864–1938)), підпорядковувалася Константинопільському Патріарху. На чолі цієї групи українських пражан стояв архієпископ Савватій (Врабець, 1880–1952 рр.). Владу цього архієпископа визнавала й частина православних (але що цікаво, греко-католицьких) общин Закарпаття, що за Тріанонським мирним договором 4 червня 1920 р. відійшло до Чехословаччини. Тоді як третя група українських ортодоксів у ЧСР приєдналася до Російського православного приходу та визнала владу єпископа Сєргія (Корольова, 1881–1952 рр.) [1, с. 294–299].

Для українських празьких греко-католиків авторитетом виступав митрополит А. Шептицький. Ця група українських віруючих отаборилася в празькому передмісті – Подебрадах. У 1923 р. в Подебрадах також організаційно оформилася і група празьких автокефалістів на чолі зі священником Григорієм Мельниковим. Аби розвести «ворогів по різні боки фронту», митрополиту Шептицькому довелося перевести греко-католицький приход до містечка Морджани в 60 кілометрах від Праги. До 1939 р. українські празькі греко-католики й автокефалісти ще підтримували контакти з архієпископом Савватієм. Останній після початку Другої світової війни інформував Імперське Міністерство церковних справ у Берліні, що у його підпорядкуванні є декілька «національних приходів». Однак, за свідченнями архієпископа Горзада на жовтень 1939 р. жодної української православної церковної общини в колишній ЧСР вже не було.

Серед українських емігрантів в ЧСР в 1930-х рр. популярності набув такий анекдот: «Український посіпака опинився на безлюдному острові. Він не впав у відчай, а продемонстрував усю свою силу волі та працьовитість й почав жити на острові як ото Робінзон Крузо. Через десять років нашого посіпаку знаходять рятівники. Вони знайомляться з його господарством: милуються хатинкою, городом, одомашненими тваринами, різними господарськими будівлями. Одне тільки дивує рятівників: навіщо посіпака побудував дві Церкви на безлюдному острові!?!? «Чому дві?» – запитують рятівники у нього. «А тому, – відповідає той, – що одну я відвідую, а в другу ніколи не ступить моя нога!» [10, арк. 221].

Загальна кількість українських емігрантів в ЧСР в 1921–1939 рр. – невідома, оскільки відсутні чіткі статистичні дані. Різні джерела наводять різні цифри. Наприклад, С. Віднянський, досліджуючи Український Вільний університет у Празі, наводить такі дані: з 1921 по 1943 рр. (за 22 роки 44 академічних семестри) на два університетських факультети – правничий та філософський – було записано 11617 студентів-українців [2, с. 79]. А ось словацький академік М. Мушинка веде мову про 15 тис. студентів українських вузів Чехії та 150 висококваліфікованих українських професорів в 1921–1945 рр. [6, с. 45]*. Точною є інша інформація: в облікових картках усіх українських студентів й професури існувала третя графа, де було вказано віросповідання. У більшості стояло чітко й лаконічне: «Православний».

В одному зі своїх листів до митрополита Антонія (Храповицького) архієпископ Савватій у 1924 р. відзначав щодо української церковної повсякденності: «Що стосується українців, то в містечку Подебради, де знаходиться Українська Сільськогосподарська академія, утворився український приход. Я не заперечував проти його утворення, оскільки сильну пропаганду ведуть уніати. Церковні служби у цьому приході здійснюються частково по-старослов'янськи, а частково – українською мовою. Я особисто відправляв служби там чеською мовою... Зрозуміло усім, що консолідація українських церковних сил була здійснена на протигагу російському приходу. Адже нахабна поведінка росіян у Чехії у питаннях церковних тільки підсилює бажання українців до посилення церковно-національного начала. Відзначу, українці поки набагато коректніші та не намагаються переступити, як це роблять росіяни, через голову місцевого архієрея» [1, с. 297].

Церковне життя, культурні масово-творча та науково-освітня «празькі епідемії», як вияви емігрантської невизначеності й, водночас, як моральне виправдання свого перебування за кордоном, все ж тією чи іншою мірою опрацьовані та викладені в науковій літературі. Тому тепер ми зосередимося на менш дослідженому комунікаційному аспекті.

Комунікація або коло спілкування – це фактично тотожність поняття «зрозумійте мене!». Це і спосіб залучення уваги співрозмовника в розмові, і прагнення донести до навколишніх основне значення сказаного, і заклик до співчуття, співпереживання, емоційного контакту. Потреба бути зрозумілим досить

ясно усвідомлюється практично кожною людиною. Але зміст заклику «зрозумійте мене» істотно змінюється в залежності від ситуації, емоційного стану і характеру взаємовідносин з тими, кому цей заклик адресований. Саме слово «розуміння» досить суперечливе за змістом, який вкладається в нього навіть однією і тією ж людиною в різних ситуаціях. Багатовимірність значення нерідко є однією з причин виникнення стіни непорозуміння між людьми.

Дослідження показують: глибоко знати і розуміти ми можемо лише двох-трьох людей; більш або менш успішно орієнтуватися в поведінці приблизно десяти осіб. А ось відносно інших вступають в дію еталонні стереотипи. Існують так звані «кола спілкування». «Перше коло», яке становить одну-чотири особи, визначається найбільш стійкими виборами, досить постійними, які майже не залежать від пропонованого змісту спільної діяльності. «Друге коло» бажаного спілкування – шість-вісім осіб.

Одні контакти обмежуються ситуативною необхідністю: на вулиці, в транспорті, в магазині, на прийомі в офіційній установі. Це соціально-рольовий рівень спілкування. Основний принцип взаємовідносин на цьому рівні – соціабельність (знання, засвоєння і реалізація норм і вимог соціальної сфери). Другий рівень спілкування – діловий. На цьому рівні людей об'єднують інтереси справи та спільна діяльність, спрямована на досягнення загальних цілей. У ділові відносини ми вступаємо з колегами по роботі, а також з людьми, які розділяють наші захоплення в різних неформальних (хобі) групах, в громадській роботі. Основний принцип ділових взаємин – раціональність (пошук коштів, підвищення ефективності співпраці). Третій рівень спілкування – інтимно-особистісний – характеризується особливою психологічною близькістю, співпереживанням, проникненням у внутрішній світ інших людей, передусім близьких (членів сім'ї, друзів). Основний принцип такого спілкування – емпатія. Потрібно підкреслити, що рівень спілкування, (для якого стратегічно найбільш значущою є певна шкала розуміння: згода, осмислення, співпереживання), і коло спілкування (тобто люди, спілкування з якими здійснюється на тому або іншому рівні) – це не жорстко пов'язані структури [8, с. 161–164].

Празька міжвоєнна еміграційна повсякденність конструювалася з чітко окресленими колами спілкування. Насамперед, мала

вона політичні кола спілкування, оскільки, власне, українська міжвоєнна еміграція в ЧСР була політичною еміграцією по своїй суті. Українські пражани за своєю політичною палітрою були розподілені на чотири табори: монархічний, соціалістичний, націоналістичний та ліберально-демократичний. Ці табори (кола спілкування), в яких були задіяні, переважно, політики та публіцисти, дуже мало перетиналися між собою, що свідчило про суттєву відмінність політичних інтересів різних соціальних еміграційних груп. Зауважимо: як і сто років тому, нині теоретичні пошуки моделі суспільно-політичного розвитку нової, майбутньої України, успішне вирішення котрих дозволило б утримувати психологічну рівновагу та здоров'я нації є суттєво відмінними.

Не перетиналися між собою, як було вказано, і еміграційні церковні кола спілкування.

А ось професійні (фахові), наукові та хобі-дозвіллі (літературні, театральні, хорові, танцювальні та інші) об'єднували, здавалось би, зовсім різних людей, у тому числі й запеклих політичних супротивників. Так, на початку 1920-х рр. у Празі було створено професійну Спілку українських лікарів. У роботі цієї Спілки були задіяні такі «увісти» (викладачі Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі в 1923–1933-х рр. – О.З.) як: хірург Всеволод Гармашов, епідеміолог Сергій Літов, гігієніст Антін Гончаренко. Зокрема, Гармашова (члена УРДП, ліберала-демократа, активного прихильника екзильного уряду УНР) та Літова (безпартійного, спершу помічника лікаря епідемічного загону Київської міської управи, згодом лікаря Київського водогону, 24-ї лікарської дільниці Південно-Західної залізниці та головного санітарного лікаря Проскурівського району) тісно пов'язували, по-перше, контакти з Чеським Червоним Хрестом. За їх допомогою та при фінансовій підтримці Червоного Хреста, як в Педагогічному інституті, так і за його межами, було започатковано амбулаторний прийом і введено в практику відвідування хворих у їх власних помешканнях. Ліки, призначені Гармашовим і Літовим за простими рецептами, надавалися Червоним Хрестом безкоштовно, звідси ж надходили певні грошові виплати для важкохворих, тоді як для хворих на туберкульоз, ревматизм та хворих з кардіологічними вадами було передбачено лікування в лікарнях та санаторіях. По-друге, обох фахівців поєднував професійний інтерес у лікуванні «інфлюєнці». Так в 1920-х рр. називали грип, який було

важко вилікувати на той час за відсутності антибіотиків [5, с. 174].

Або інший приклад. Політичним супротивникам Микиті Шаповалу***** та Питириму Сорокіну***** політичні протиріччя не заважали спілкуватися на соціологічному рівні. Прочитуємо дещо з листування П. Сорокіна до М. Шаповала в Прагу (переклад з російськомовного оригіналу – авторський – О. З.):

«16 червня 1922 року. Царське село.

...Дякую за два номери «Parlament»а. Книгу Халупного, яку ви надіслали, ще не отримав. Про наше життя-буття багато не доводиться говорити. Тепер літо – отож не мерзнемо. Пайок отримуємо поки – тобто більш-менш ситі. Дали сорок саженив землі – займаюся городом. В результаті – все ніби добре. Моральний стан же, такий як і був. Особливо тепер. Кожен день – біль, кожен день – тривога, та вже й звикли. На днях пішла в типографію моя книга про голод як фактор. Сильно довелось урізати її, та гріє думка, що хоч така вона куца вийде друком. Написав заяву щодо закордонного відрядження. Та ось не знаю: чи відпустять? Грошей я не прошу. Готовий їхати, розраховуючи лише на м'язи та голову. Якщо дозволять – поїду до Америки. Тягне туди та і запрошення звідтіля маю. Хоча в Європі у мене так само мало зв'язків, як і в Америці.

Хочеться рік, два, три перебути за кордоном та науково змужніти: інших подивитися, себе показати. Тим більш, що наш експеримент завершується і для соціолога він більше нецікавий. Разом з тим, через рік-два буде великий фронт робіт по відродженню Росії.

Звичайно, якби в Європі було можливим знайти роботу, я б поїхав туди. Та сподівань на це мало, точніше в мене їх не має.

Якщо вийде поїхати, то не раніше вересня-жовтня» [4, с. 217].

Або ось: «22 грудня 1924 року. США.

Був зайнятий по самісінькі вуха: і звичайними справами, і доповіддю для соціологічного з'їзду, і вивченням життя американських багатіїв (це частина мого дослідження про соціальну мобільність). Все це вкратці у мене місяць часу. І я щиро радію, що за три години я саме й закінчив статтю про цих багатіїв (біля 35 сторінок). А тут ще й із зубами клопоти: 7 штук видалили і багато часу довелось витратити, щоб отримати було нові зуби...» [4, с. 219].

Міцні контакти між собою підтримували й ті, хто перебував у членстві різноманітних допомогівих (добродійних) організацій.

Наприклад, відомий український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1899 р.), батько відомої піаністки Любки Колесси, брат Філарета Колесси та Івана Колесси, Олександр Михайлович Колесса (1867–1945) був заступником в 1924–1928 рр. голови (Ярослава Бідла) Чесько-українського комітету (ЧУК) допомоги українським та беларуським студентам. Олександр Михайлович задіював усі свої «близькі» («теплі») та «далекі» («холодні») знайомства з чехословацькими урядовцями та фінансистами, щоб окрім грошової допомоги щомісячно в розмірі від 450 до 580 крон, студенти отримували і повний комплект одягу: 1 пальто, 1 костюм, 1 пару взуття (в залежності від сезону), 2 пари білизни, 6 шкарпеток, 6 носових хустинок. ЧУК також здійснював оплату курсу навчання тих українських (й частково беларуських) студентів, котрі навчалися у чеських вищих навчальних закладах. І це, зауважимо, за умови прожиткового місячного еміграційного мінімуму в розмірі 29 американських доларів 60 центів (курс чехословацької крони по відношенню до американського долару становив в 1923–1933 рр. 100:2,96. – О. З.). Для порівняння: вартість пари жіночих або чоловічих осінніх чобіт коливалась на той час від 80-ти до 180-ти крон, за жіноче або чоловіче пальто довелось би сплатити від 250-ти до 800-т крон, чоловіча сорочка коштувала 35–100 крон [5, с. 64–65].

Зрештою, більшість пересічних українських емігрантів у ЧСР формували особисте коло спілкування, не звертаючи увагу, як то кажуть «на вищі матерії», тобто із тих, хто був їм добре знайомим ще в попередньому житті або з тих, хто виявився найближчим сусідом.

8 вересня 1930 р. Микита Шаповал, перебуваючи з робочим візитом на Американському континенті, отримав від давнього знайомого та соратника по партії Никифора Григорієва** із Праги наступного листа: «У нас зараз фактично немає ні одного бойця вільного й маючи час до боротьби та мінімальної можливості: т. Довгаль голодає, шукає роботи на ремонті шляхів, день знайде, а три дні не має. І при всій його войовничості просто не має можливості щось робити, бо не має ні сухарів, ні обмоток, а самими патронами не наїсися; т. Залевський мучився тут без грошей і без перспективи, поки врешті не поїхав на позичені у американських товаришів гроші на невідомі перспективи, залишивши жінку без грошей і заробітку;

т. Косенко виїхав шукати працю, але чи найде невідомо; т. Гончар пише з Нью Йорку, що сидить без праці і ніяк не здобуде візи у Францію, хоч використовуємо всі зв'язки, але ж їсти хоче. Животко мусить на 800 к. ч. жити втрюх, бо ні жінка, ні її брат жодної підмоги ніде не отримують і заробітку не мають; Станіславський просто голодає без праці. Такий стан нашої армії...» [7, с. 250].

Про свій тяжкий матеріальний стан писав Микиті Юхимовичу також близький соратник Іван Огієнко: «Гіркою працею я здобуваю собі шматок черствого хліба, щоб прогодувати родину із 5 душ та ще щось і видати... Пережив я зиму в вогкім помешканні, напівголодний, а дітей двох віддав на ласку людей, які зробили те, що молодший син захворів на сухоти...

Шукав собі постійної роботи весь час, але нічого не знайшов...» [7, с. 468].

Отже, еміграційна комунікація дозволяє прослідкувати зміну культурних, економічних та політичних орієнтирів у свідомості емігранта, рух його життєвих (повсякденних) пріоритетів, становлення та розвиток специфічних парадигм еміграційної побутової культури. Детально вивчаючи еміграційне спілкування, ми зможемо зробити ті або інші відкриття, оскільки деякі знайомства, зв'язки та дружба видаються просто неймовірними. Вдивляючись у ці контакти, можливо навіть дійти висновків: перед нами відчиняються ті сторони людської душі, які непомітні при звичайному висвітленні. Церковний та комунікаційний аспекти празької еміграційної повсякденності – вагомими та повчальними складовими практики життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурега В. Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920–1930-е гг. / В. Бурега // XIX Ежегодная Богословская конференция. – М. : Изд-во ПСТГУ, 2009. – Т. 1. – С. 294–299.
2. Віднянський С. Заснування і діяльність Українського Вільного університету – першої української високої вільної школи за кордоном (1921–1945 рр.) / С. Віднянський // Український історичний журнал. – К. : Інститут історії НАН України, 1993. – № 11–12. – С. 74–85.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – У 4-х т. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 2. – 390 с.
4. Дойков Ю.В. Питирим Сорокин и Никита Шаповал / Ю.В. Дойков // Социологические исследования. – М. : РАН, 1999. – № 3/4. – С. 215–227.
5. Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 «Українознавство» / Ольга Євгенівна Зубко. – К., 2010. – 224 с.
6. Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини / М. Мушинка // Українська діаспора. – К. : НАН України, 1993. – № 3. – С. 42–47.
7. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): монографія / В. Піскун. – К. : МП «Леся», 2006. – 672 с.: іл.
8. Рибалка В.В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник / В.В. Рибалка.. – К.-Житомир: В-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – 424 с.
9. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). – К. : Політична думка, 1996. – 448 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 87.
11. Шютц А. Структуры повседневного мышления / А. Шютц // Социологические исследования. – М. : РАН, 1998. – № 2. – С. 129–137.

* В одному з приватних листів автору даного матеріалу академік М. Мушинка слушно зауважив: «...Цифри українських студентів у празьких вузах у Віднянського та у мене завищені. Вони узяті з офіційних звітів і представляють число вписів кожного року, або й кожного семестру. Отже, один студент під час навчання виступає у цих звітах і 4–5 раз.... Чого ми не врахували...».

** Григорій Никифір Якович (1883–1953) – громадський та політичний діяч, публіцист і педагог.

*** Матісс Анрі (1869–1954) – французький художник і скульптор, фовіст. Відомий своїм вмінням передавати емоції через колір та форму.

**** Огієнко Іван Іванович (Митрополит Іларіон) (1882–1972) – український вчений, митрополит УАПЦ (від 1944 р.), політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, лексикограф, історик церкви, педагог. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв, дійсний член

Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (від 1922 р.). Перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (нині – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Брат прадіда Сергія Бубки.

***** Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний, військовий та політичний діяч, публіцист, літературний і театральний критик. Організатор українських збройних сил. Член Генерального секретаріату Української Центральної Ради на посаді Генерального секретаря з військових справ (28 червня – 31 грудня 1917 р.). Головний отаман військ УНР (з листопада 1918 р.). Голова Директорії УНР (9 травня 1919 р. – 10 листопада 1920 р.). Дядько по матері патріарха Мстислава.

***** Сорокін Питирим Олександрович (1889–1968) – американський соціолог і культуролог родом з Росії. Відомий розробками теорії соціокультурної динаміки та теорії революції. Один з основоположників теорій соціальної стратифікації і соціальної мобільності.

***** Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – український політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог, поет, за фахом лісник. Член Центральної Ради. На еміграції з 1920 року. Голова Українського Громадського комітету в Празі (1921–1925). Фундатор українських вищих шкіл в ЧСР.

REFERENCES

1. Burega V. Tserkovnaya zhizn ukrainskoy emigratsii v Chehii v 1920–1930-e gg. /Vladimir Burega// XIX Ezhegodnaya Bogoslovskaya konferentsiya. Tom 1. M., Izd-vo PSTGU, 2009. – S. 294–299.
2. Vidnyanskiy S. Zasnuyannya i diyalnist Ukrayinskogo Vilnogo universitetu – pershoi ukrayinskoyi visokoyi vilnoyi shkoli za kordonom (1921–1945 rr.) /Stepan Vidnyanskiy// Ukrayinskiy istorichnyy zhurnal. – K.: Institut istoriyi NAN Ukrayini, 1993. – № 11–12. – S. 74–85.
3. Vlasovskiy I. Naris istoriyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Tserkvi / Ivan Vlasovskiy. – U 4-h tt. – T. 2. K. : Vidannya Kiyivskoyi Patriarhiyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Tserkvi Kiyivskogo Patriarhatu, 1998. – 390 s.
4. Doykov Yu. V. Pitirim Sorokin i Nikita Shapoval /Yuriy Vladimirovich Doykov // Sotsiologicheskie issledovaniya. – M. : RAN, 1999. № 3/4. – S. 215–227.
5. Zubko O.E. Stvorenniya ta diyalnist Ukrayinskogo vishchogo pedagogichnogo institutu im. M. Dragomanova v Prazi (1923–1933 rr.): dis..... kand. ist. nauk: 09.00.12 «Ukrayinoznavstvo» / Olga Evgeniyivna Zubko. – Kyiv, 2010. – 224 s.
6. Mushinka M. Ukrayintsi Cheho-Slovachchini /Mikola Mushinka// Ukrayinska diaspora. – K. : Natsionalna akademiya nauk Ukrayini, 1993. – № 3. – S. 42–47.
7. Piskun V. Politichniy vibir ukrayinskoyi emigratsiyi (20-ti roki XX stolittya) / Valentina Piskun. – Monografiya. – K. : «MP Lesya», 2006. – 672 s.: il.
8. Ribalka V. V. Slovník iz psichologiyi ta pedagogiki obdarovanosti i talantu osobnosti: terminologichniy slovník / Ribalka Vladimir Vladimirovich. – Kyiv, Zhitomir: V-vo ZhDU im. I. Franka, 2016. – 424 s.
9. Ukrayinska derzhavnist u XX stolitti: Istoriko-politologichniy analiz / Oleksandr Dergachov (kerivnik avt. kolektivu). – K. : Politichna dumka, 1996. – 448 s.
10. Tsentralniy derzhavniy arhiv vishchih organiv vladi ta upravlinnya Ukrayini v m. Kievi (TsDAVOVU). – F. 4465. – Op. 1. – Spr. 87.
11. Shyutts A. Struktury povsednevnogo myshleniya /Alfred Shyutts// Sotsiologicheskie issledovaniya. M. : RAN, 1998. № 2. – S. 129–137.

* V odnomu z privatnih listiv avtoru danogo materialu akademik Mushinka slushno zauvazhiv: «... Tsifri ukrayinskih studentiv u prazkih vuzah u Vidnyanskogo ta u mene zavishcheni. Voni uzyati z ofitsiynih zvitiv i predstavlyayut chislo vprisiv kozhnogo roku, abo y kozhnogo semestru. Otzhe, odin student pid chas navchannya vistupae u tsih zvitah i 4–5 raz... Chogo mi ne vrahovali...».

** Grigoriyiv Nikifir Yakovich (1883–1953) – gromadskiy ta politichniy diyach, publitsist i pedagog.

*** Matiss Anri (1869–1954) – frantsuzkiy hudozhnik i skulptor, fovist. Vidomiy svoym vminnym peredavati emotsiyi cherez kolir ta formu.

**** Ogienko Ivan Ivanovich (Mitropolit Ilarion) (1882–1972) – ukrayinskiy vcheniy, mitropolit UAPTs (vid 1944 r.), politichniy, gromadskiy i tserkovniy diyach, movoznavets, leksikograf, istorik tserkvi, pedagog. Chlen Kiyivskogo tovaristva starozhitnostey i mistetstv, diysniy chlen Naukovogo Tovaristva imeni Tarasa Shevchenka (vid 1922 r.). Pershiy rektor Kam'yanets-Podilskogo derzhavnogo ukrayinskogo universitetu (nini – Kam'yanets-Podilskiy natsionalniy universitet imeni Ivana Ogienka). Brat pradida Sergiya Bubki.

***** Petlyura Simon Vasilovich (1879–1926) – ukrayinskiy derzhavniy, viyskoviy ta politichniy diyach, publitsist, literaturniy i teatralniy kritik. Organizator ukrayinskih zbroynih sil. Chlen Generalnogo sekretariatu Ukrayinskoyi Tsentralnoyi Radi na posadi Generalnogo sekretarya z viyskovih sprav (28 chervnya – 31 grudnya 1917 r.). Golovniy otaman viysk UNR (z listopada 1918 r.). Golova Direktoriyi UNR (9 travnya 1919 r. – 10 listopada 1920 r.). Dyadko po materi patriarha Mstislava.

***** Sorokin Pitirim Oleksandrovich (1889–1968) – amerikanskiy sotsiolog i kulturolog rodom z Rosiyi. Vidomiy rozrobkami teorii sotsiokulturnoyi dinamiki ta teorii revolyutsiyi. Odin z osnovopolozhnikiv teorii sotsialnoyi stratifikatsiyi i sotsialnoyi mobilnosti.

***** Shapoval Mikita Yuhimovich (1882–1932) – ukrayinskiy politichniy i gromadskiy diyach, publitsist, sotsiolog, poet, za fahom lisnik. Chlen Tsentralnoyi Radi. Na emigratsiyi z 1920 roku. Golova Ukrayinskogo Gromadskogo komitetu v Prazi (1921–1925). Fundator ukrayinskih vishchih shkil v ChSR.

© Ольга Зубко
(Винница)

ОПЫТ УКРАИНСКОЙ МЕЖДУВОЕННОЙ ПРАЖСКОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ (1918–1939 ГГ.): КОММУНИКАЦИОННЫЙ И ЦЕРКОВНЫЙ АСПЕКТЫ

Междувоенная украинская эмиграция – явление глобальное, сложное и многогранное. Она включала в себя социокультурные, социопсихологические, национально-этические, религиозные, политические и экономические аспекты, которые, по сути, были эмиграционной составляющей повседневности. Феномен эмиграционной интеллигенции с точки зрения истории повседневности еще не был объектом специального комплексного исследования. Внимание украинских и иностранных исследователей сосредотачивалось в основном на переосмыслении жизни и быта людей в переломные периоды. Второй вектор внимания исследователей был ориентирован на изучение отдельных социальных групп. Тогда как междувоенное эмигрантоведение изучалось только в некоторых аспектах: интеллигенция рассматривалась без учета вопросов повседневности. Однако, если церковная жизнь, культурные массово-творческая и научно-образовательная «пражские эпидемии», как проявления эмигрантской неопределенности и, одновременно, как моральное оправдание своего пребывания за границей, все же в той или иной степени проработаны и изложены в научной литературе, то коммуникационный аспект пражской эмиграционной повседневности – наименее изучен.

Ключевые слова: украинская эмиграция в ЧСР, история повседневности, церковь, коммуникация, векторы исследования.

© Olga Zubko
(Vinnitsia)

THE EXPERIENCE OF UKRAINIAN INTERWAR PRAGUE DAILY (1918–1939 PP.): COMMUNICATION AND ECCLESIAL ASPECTS

Interwar Ukrainian emigration was a phenomenon with global, complex and multifaceted. It included socio-cultural, socio-psychological, national, ethical, religious, political and economic aspects, which, in fact, was the emigration component of everyday life. The phenomenon of emigration of the intelligentsia through the prism of the history of everyday life is just not been the object of special comprehensive studies. The attention of Ukrainian and foreign researchers went mainly on the reinterpretation of everyday life of people in the crucial periods. The second vector of attention of researchers was focused on the study of specific social groups. Whereas interwar emigration has been studied only in some aspects: the intelligentsia was considered without taking into account the issues of everyday life. However, if the life of the Church, mass cultural-creative and scientific-educational «Prague epidemic» as manifestations of the exile of uncertainty and, simultaneously, as a moral justification of his stay abroad, though in varying degrees, developed and described in the scientific literature, the communication aspect of the Prague emigration of everyday life – not the least studied.

Prague interwar emigration routine being constructed with well-defined community communication. First of all, it had political circles of communication, because, in fact, Ukrainian emigration in interwar Czechoslovakia emigration was political in essence. Ukrainian people of Prague for its political palette were divided into four camps: the monarchy, socialist, nationalist and liberal-democratic. These camps (communication range), which involved mostly politicians and journalists, very little overlap between them, indicating a significant difference of political interests of different social groups emigration. Do not overlap each other, as indicated, emigration and religious circles of communication.

But professional (professional), scientific and entertainment interests (literature, theater, choir,

dance, etc.) combined seemingly completely different people, including violent political opponents. Strong contacts with each other and support those who were in membership of certain of aid (charitable) organizations. After all, most ordinary Ukrainian emigrants in Czechoslovakia shaped his personal circle of friends, not paying attention, as they say «the higher matter», that is, those who were their good friends in a previous life or who was closest neighbor.

Church and communication aspects of the Prague emigration of everyday life – good and instructive practice component life.

Key words: Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic, the history of everyday life, Church, communication, vectors of the study.

До редакції надійшла 26.12.2016.

УДК 94(477), „1919/1921”

© **Володимир Баров**
(Ніжин)

ФЛОТИЛІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОТАМАНІВ ТА БОЙОВІ ДІЇ НА ДНІПРІ 1919–1921 РР.

Метою статті є дослідження Дніпровських флотилій українських повстанських формацій та їх участь в бойових діях в період 1919–1921 рр., як складової української військової історії, так і в цілому історії України доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

У статті застосовувались як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), так і спеціальноісторичні методи: порівняльно-історичний, історико-генетичний та персонологічний. Використовувались принципи періодизації та класифікації. В основу дослідження покладено принципи історизму та наукової об'єктивності.

Річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін, зокрема, різних повстанських загонів в період 1919–1921 рр. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії, подекуди створені з непризначених для цього цивільних суден. Їх захист та озброєння багато в чому мали імпрізований характер. Наявність у найбільших повстанських з'єднань власних флотилій стала одним з факторів, який дозволяв їм вести більш маневрені військові дії та бути менш вразливими за несприятливих умов. Втім, навіть повна чи часткова втрата повстанцями своїх флотилій не призводила до припинення ними річкової війни – бойових дій на Дніпрі, що свідчить про усвідомлення повстанцями важливості водних шляхів, як військового фактору.

Ключові слова: річкові флотилії, річкова війна, червона Дніпровська флотилія, повстанський рух, отаманищина, махновці.

Доба Української революції та Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. ще містить чимало «білих плям» та нерозроблених історіографічних сюжетів. Передусім, це стосується військово-історичної тематики, зокрема, історії річкових флотилій, їх місця та ролі в річковій війні повстанців на Дніпрі. Чимало аспектів військової організації, бойової діяльності цих флотилій ще не розкриті повною мірою, що зумовлює актуальність зазначеної теми.

Історія Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., і особливо, повстанського руху, представлена у значній кількості як опублікованих, так і неопублікованих джерел.

Основним джерелом стали мемуари провідних політичних та військових діячів того часу. Саме до такого типу джерел відносяться спогади «анархістського батька» Нестора Махна, які дають уявлення про формування

повстанського руху у Південно-Східній Україні та його специфіку [8]. Не менш важливими є спогади Миколи Скрипника, які відображені в його праці «Начерк історії пролетарської революції на Україні» [13]. Цінним свідченням є спогади командира червоної Дніпровської флотилії Андрія Полупанова [10]. Важливими джерелами є також свідчення очевидців, що дають змогу оцінити події того грізного часу в контексті повсякденності [6, с. 165–341]. Дані свідчення значною мірою зібрані та опубліковані Романом Ковалем в додатках до його монографії [7, с. 210–309]. Проте, чимало з них були зафіксовані через значний проміжок часу від тих подій, котрим вони присвячені, що потребує критичного ставлення та всебічної перевірки. Недоліки цих спогадів, як і будь-якої мемуаристики, полягають у суб'єктивній позиції автора, що вимагає критичного аналізу та співставлення з іншими джерелами при їх

використанні. Достатньо вагомими є роботи радянських військових істориків 1920-х рр., які містять цінну інформацію, доступну авторам як сучасникам подій, що дозволяє розглядати ці праці як певною мірою джерела. До таких належить книга А. Саковича «Речные и озерные флотилии» [12] та колективна праця «Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах» [3].

Українська історіографія має чималий доробок з проблем організації українського війська та повстанського руху 1917–1921 рр. Низка досліджень Р.М. Ковалю [7], В.П. Чопа [14], І.І. Лимана [15] та В.А. Савченка [11] присвячені українському повстанському руху на території Наддніпрянської України. Побічно в цих роботах висвітлюються деякі аспекти бойового застосування повстанцями річкового транспорту.

Зарубіжна історіографія представлена роботами російського дослідника О.В. Шубіна [16] та французького фахівця з історії російського революційного руху – О. Скирди [17], які торкаються анархістського руху в Україні в цей період, зокрема, діяльності Нестора Махна. Дослідження О.В. Шубіна «Махно и его время» висвітлює історію махновського руху на тлі подій революції та громадянської війни в Росії 1917–1922 рр. Цікавим є підхід історика до дослідження явища в контексті його зв'язку з іншими масовими селянськими повстанськими рухами того часу, а також з'ясування впливу махновського руху на протиборчі табори – червоних і білих. Робота французького історика О. Скирди «Нестор Махно – козак анархії: боротьба за вільні ради в Україні» присвячена загальній проблематиці махновського руху, зокрема, формуванню анархістського самоврядування, діяльності рад в «махновській республіці», які виступали самостійними, «вільними» органами влади.

Отже, джерельно-історіографічна база з даної проблематики є достатньо репрезентативною для подібного дослідження.

Втім, у зазначених роботах тематика повстанських флотилій, а тим більше річкової війни повстанців, залишилась майже недослідженим, як цілісне явище, аспектом.

Предметом даного дослідження є повстанська «річкова війна» періоду Національно-визвольних змагань.

Об'єктом даної роботи є вивчення формування та діяльності флотилій українських повстанських угруповань.

Метою статті є дослідження Дніпровських флотилій українських повстанських формацій

та їх участь у бойових діях в період 1919–1921 рр., як складову української військової історії, так і в цілому історії України зазначеного періоду.

При написанні наукової роботи використовувались як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), так і спеціальноісторичні методи: порівняльно-історичний, історико-генетичний та персонологічний. Використовувались принципи періодизації та класифікації. В основу дослідження покладено принципи історизму та наукової об'єктивності.

Військові дії на території України в 1919–1921 рр. відрізнялися значною маневреністю, яка зумовлювалася багатьма факторами, в тому числі знанням місцевих умов. Через це особливо важливого значення набули комунікації та шляхи сполучення. Перевернені в період Першої світової війни залізничні шляхи потребували для свого безвідмовного функціонування цілковитого контролю над територією, якою вони проходили. Обмежені та малочисельні військові підрозділи не могли виконати подібне завдання, через що зростало значення інших комунікацій, передусім, річкових. Одна з найбільших українських річок – Дніпро, в тогочасних умовах стала важливою стратегічною комунікацією для протиборчих сторін.

Наслідком з цього стало виникнення військових річкових флотилій на Дніпрі, зокрема, і в повстанських з'єднань, що діяли в Дніпровському басейні. Їх поява відноситься до кінця 1918 – початку 1919 рр., що було пов'язано з розгортанням антигетьманського руху та зміною військово-політичної ситуації. Створення річкових флотилій дозволяло збільшити маневреність та тактичні можливості сухопутних військових з'єднань.

Спочатку у військових цілях починають використовуватися звичайні рибацькі човни, а також переобладнаний цивільний річковий транспорт (пароплави, буксири, баржі). Основними шляхами поповнення наявного складу флотилій стають реквізиції або військові трофеї, захоплені плавзасоби ворога. Захист та озброєння суден мало в основному імпровізований характер. Так, пароплави обладнувалися дерев'яною обшивкою з двох дощок та прошарку піску, інколи – листів м'якої сталі. Подібне «бронювання» встановлювалось на рубці та найбільш вразливих частинах корабля, як, наприклад, моторне відділення. Такий тип захисту не прикривав корабель та його екіпаж. Лише кулеметники мали відносно достатнє укриття, тоді як розрахунок гармат

був відкритий для ураження. Через це, у разі кулеметного обстрілу судна, вести вогонь з корабельної артилерії було неможливо. Це, в свою чергу, позначалося на бойовій ефективності кораблів річкових флотилій. Більш важке бронювання встановити не дозволяли тактико-технічні характеристики річкового транспорту.

Озброєння складалося з кулеметів, а також гармат, хоча їх використання на річкових судах було проблематичним. Частіше важке озброєння транспортувалося для підтримки річкового десанту, подекуди, з подальшим використанням на березі. Гармати встановлювались на залізних штирях, що були вперті в кільову балку. При цьому зрізані сошники впирались в залізний погон, приклепаний до палуби. Описаний спосіб установки корабельної артилерії характеризувався жорсткою фіксацією. Внаслідок цього, при пострілах, гарматна віддача сильно діяла на корпус, машину та рвала палубу, що призводило до розходження корабельних швів. Ще один недолік установки гармат, непризначених для річкових пароплавів, полягав у малому куті наведення, що зменшувало дальність стрільби, а в умовах покритих рослинністю берегів – ще й обмежений горизонт видимості [3, с. 131–132].

Тактика бою включала в себе використання засідок, оточення супротивника, масовані атаки з використанням умов ландшафту та комбінуванням дій на Дніпрі з діями на березі.

Слід відзначити, що річкові флотилії потребували наявності інфраструктури і контролю над певною ділянкою річкового узбережжя. Через це лише отамани великих повстанських загонів могли собі дозволити власні річкові флотилії. До таких відносяться отамани Ілько Струк, Зелений (Данило Терпило) та Нестор Махно.

У березні 1919 р. проти більшовиків виступив отаман І. Струк. Основною базою його загонів було містечко Чорнобиль, яке мало стратегічно вдале розташування. З півночі підступи до містечка прикривала Прип'ять, зі східного флангу – Дніпро, на заході і півдні розташовувалися ліси. Саме в Чорнобилі загін Струка рекувізував для своїх потреб пасажирський пароплав та буксири, які склали основу отаманської флотилії. Станом на квітень 1919 р. вона складалася з семи кораблів: «Горно-стайполь», «Ретвизан», «Санитарный № 4», «Соня», «Петр Великий», «Пинск», «Полезный». Проголосивши себе командуючим «Першої повстанської армії», отаман почав боротьбу за контроль над Північною Київщиною [9].

Формування повстанської флотилії отамана Зеленого припадає приблизно на той самий

період, що і флотилії Струка, тобто на весну 1919 р. Річкова флотилія зеленівців, загалом, складалася з буксирного катеру «Шарлотта», захопленого в більшовиків, та трьох броньованих пароплавів «Зевс», «Санитарный» і «Днепровск». На «Шарлотте» деякий час розміщувався військовий штаб Зеленого, що дозволяє визначити цей пароплав як флагманський корабель повстанської флотилії. Крім того, в якості допоміжної сили, до складу флотилії входили рибацькі човни. Саме озброєні рибалки допомагали повстанцям контролювати судноплавство на Дніпрі. Основне озброєння флотилії складалось з кулеметів. Точних відомостей про встановлення та бойове використання на флотилії Зеленого важкого озброєння немає [6, с. 85].

Флотилія Зеленого дозволяла йому здійснювати контроль за комунікаціями на Дніпрі, підриваючи можливості забезпечення своїх супротивників. Наприклад, в середині квітня 1919 р. отаманська флотилія захопила 30 барж з сіллю, вугіллям та залізом. Захоплені вантажі ставали здобиччю селян, які складали основну соціальну базу загонів Зеленого.

В квітні загони Струка та Зеленого, за підтримки інших повстанських формувань, намагалися захопити Київ, що стало однією з найбільш яскравих акцій в історії річкової війни українських повстанців.

10 квітня 1919 р. загони Ілька Струка разом з силами інших отаманів увійшли до передмість Києва. Цей наступ отримав в радянській історіографії назву «Куренівське повстання», попри те, що воно локалізувалось не тільки в межах Куренівки, але включало й інші частини міста: Пріорку, Поділ, Святошин. Крім того, окремі загони змогли дістатися центру міста – Хрещатика та Царської площі (сучасна назва – Європейська площа).

Повстання почалось з антибільшовицького виступу в с. Старі Петрівці, яке стало своєрідним центром повстання. На допомогу селянам Струк відправив Дніпром два катери і кулеметну роту. Підтримка повстанців дала змогу відбити висадку червоного десанту з 3 броньованих катерів, який прибув для придушення виступу [9; 10].

Виступ в Петрівцях та успішний спротив підштовхнули селянство Київщини до загального виступу. Діючі повстанські формування Струка, Зеленого та Овсія Гончара приєдналися до нього, об'єднавши свої сили з метою відбити Київ у більшовиків. За свідченням Миколи Скрипника, тодішнього голови уряду радянської

України, «повстання майже повністю відрізало Київ від підвозу продовольства, зруйнувало військові комунікації» [13].

Загону Гончара вдалось звільнити Васильківський повіт і вийти в район Боярки, водночас, з півночі і півдня на Київ рушили, відповідно, загони Струка та Зеленого. Зеленівці просувалися з Вишгорода на Поділ, струківці – Чорнобильським шляхом. План отаманів полягав в тому, щоб взяти Київ у кільце [9; 10].

Приблизно о 5-й годині ранку 10 квітня перші повстанські загони вступили на Пріорку, а згодом і на Куренівку. Значна підтримка в зайнятті Куренівки належала річковій флотилії Струка. Дії струківців були підтримані річковим десантом отамана Зеленого.

В Києві розгорнулись вуличні бої. Частина робітників виступили на боці повстанців. Проте, більшовикам вдалось мобілізувати усі наявні резерви, зокрема, «інтернаціональні частини» з латишів та китайців. Під вечір повстанці, відчуваючи нестачу боєприпасів, стали відступати. Чимало повстанців-селян влились до загонів Струка, Зеленого або Гончара. Попри те, що отаманам не вдалось взяти місто, Київ опинився в блокаді. Повстанці Зеленого перекрили Дніпро та встановили контроль над Обухівським, Васильківським, Фастівським та Ришівським повітами. Струк блокував Київ шляхом контролю над північними повітами – Чорнобильським та Радомишльським.

Дії повстанців викликали серйозну стурбованість в командування Червоної армії щодо безпеки своїх тилів. До боротьби з загонами Зеленого залучаються не лише сухопутні частини, але й нещодавно сформована червона Дніпровська флотилія, що свідчить про високу оцінку значення річкових комунікацій для обох сторін.

Це змусило Струка укріпитися поблизу Чорнобиля. В ніч на 2 травня 1919 р. Дніпровська флотилія підійшла до містечка і піддала його артобстрілу. При цьому нападникам вдалось захопити затон та кілька пароплавів, які повстанцям довелось покинути. Після втрати основного складу своєї флотилії Струк зосередився на сухопутних військових діях.

Одразу після Куренівського повстання червоноармійські з'єднання продовжили боротьбу з повстанцями Зеленого. Вже 12 квітня 1919 р. за підтримки пароплавів «Адмирал» та «Дорофея» червоні загони здійснили наступ на Трипілля. Однак, неподалік від села, використовуючи крутий правий берег, повстанцям вдалось створити укріплення, посилені гарматами та кулеметами. Створена оборонна лінія не

дозволила червоноармійцям просунутися далі. 30 квітня 1919 р. червона Дніпровська флотилія в складі пароплаву «Тарас Бульба» та буксиру «Курьер» піддала бомбардуванню Трипілля. Від обстрілу постраждала школа, церква, згоріло кілька хат. Однак, повстанцям вдалось відбити напад. На початку травня наступ на Трипілля продовжився. Підтримку сухопутним силам Червоної армії надали пароплави «Адмирал», «Верный», «Курьер», «Арнольд» та бронекатер № 5. Під тиском переважаючих сил супротивника повстанські загони перейшли на лівий берег Дніпра. 11–15 травня Трипілля та навколишні села були зайняті більшовиками.

Однак, з відновленням дій отамана Зеленого на Правобережжі, річкова війна відновилась з новою силою. 3 липня 1919 р. Дніпровська флотилія разом з підрозділами Червоної армії з Києва знову атакували Трипілля. Прагнучи уникнути зайвих руйнувань, Зелений вивів повстанські загони з села. Попри це, село було обстріляно з Дніпра та піддано руйнуванню. Відсутність опору ввела червоних в оману, що стало одним з факторів успіху нічної контратаки Зеленого. Під час бою було вражено один з пароплавів. Цей бій став однією з найбільш ганебних поразок червоної Дніпровської флотилії [12, с. 70–71].

17–18 липня 1919 р. проти повстанців спрямовується 12-тисячний каральний загін при підтримці кораблів Дніпровської флотилії – пароплавів «Адмирал», «Трахтемиров», «Поспешный», «Дорофея», «Верный», «Курьер» та бронекатеру № 1. 23 липня в с. Халеп'я висадився червоноармійський десант, який зеленівцям вдалося розгромити.

Військово-політична ситуація кінця літа–осені 1919 р. змусила отамана Зеленого відійти вглиб Правобережної України, а з часом приєднатися до Дієвої армії УНР. Бойові дії набули більш сухопутного характеру, що призвело до занепаду повстанської флотилії. У свою чергу, загибель отамана Зеленого восени 1919 р. призвела до роздроблення повстанських сил, що позначилось на їх боєздатності. В жовтні 1920 р. червона Дніпровська флотилія висадила три річкових десанти у Трипіллі. Проте, червоноармійцям не вдалося досягнути своєї мети – знищити повстанців.

Після втрати основного складу своєї флотилії в травні 1919 р., Струк зосередився на сухопутних військових діях. Лише у 1920 р., повернувшись до свого району, повстанці активізували свої дії на Дніпрі, намагаючись встановити контроль над річковими шляхами. Однак, віднови-

ти колишню флотилію отаману не вдалося. У квітні-червні 1921 р. загони Струка захопили на Дніпрі понад 20 пароплавів та приблизно стільки ж барж і буксирів. Чисельність загону в цей час коливалась від 200 до 1 тис. повстанців. Лише загальна криза повстанського руху наприкінці 1921 р. змусила отамана припинити дії на Дніпрі та Прип'яті, розпустивши залишки свого формування [11, с. 346–348].

Виникнення махновського руху в Південно-Східній Україні було зумовлено аналогічними, за своїм характером, процесам, що призвели до започаткування повстанського руху в Центральній Україні. Прорахунки гетьмана Павла Скоропадського в аграрній політиці спричинили розгортання селянського повстанського руху в усіх частинах України. Політичною платформою для цих рухів ставали ідеї тих політичних партій, які збігалися з поглядами самих селян. До таких партій належали, передусім, українські есери та анархісти.

Відмінність повстанського руху в Південно-Східній Україні полягала в тому, що для місцевого селянства, в силу об'єктивних причин, соціальні та економічні питання відігравали більш провідну роль, посідаючи перше місце, ніж для селян Центральної України. Через це гасла анархістів, які перегукувалися з селянськими уявленнями про власне самоврядування, відсутність державного примусу в будь-якій формі, знайшли серед них жваве сприйняття.

Сучасна українська історіографія розглядає махновців як селянський повстанський рух в Південно-Східній Україні, який об'єднувала ідеологія селянської суспільної свідомості в поєднанні з власно інтерпретованими анархо-комуністичними теоріями. Певну теоретичну проблему становить визначення національної складової в середовищі махновського руху, що розглядається як учасник і української, і російської революції. Хоча географічно-територіальний фактор, соціальні і культурно-традиціоналістські характери дозволяють визначити махновський рух як суто українське явище [1, с. 6–7].

Розгортання селянського повстанського руху в Південно-Східній Україні в середині літа-осені 1918 р. співпало з другим етапом формування власне махновського руху, створивши умови для збільшення соціальної бази анархістів [17].

Першою серйозною акцією загону Нестора Махна став бій в с. Дібрівка 30 вересня 1918 р., який поклав початок творенню легенди про

«батька» Махна: загін зумів завдати поразку супротивнику в умовах його чисельної переваги. Акція зміцнила авторитет Махна серед селян Катеринославщини [16, с. 95–96].

До кінця 1918 р. махновцям вдалось встановити свій контроль над більшістю сіл Катеринославської губернії, лише міста залишалися осередками державної влади.

Військово-політичні зміни кінця 1918 р., зокрема повалення гетьманату Скоропадського та прихід до влади Директорії, Махно оцінював виключно за анархістським підходом, що зумовило його орієнтацію на російських більшовиків як союзників [1, с. 38–40]. В кінцевому підсумку, ця орієнтація нанесла значної шкоди справі українського державотворення, і, зрештою, самим махновцям.

Проте, союз з більшовиками дозволив махновцям реорганізувати свої загони за зразком регулярного війська, що посилювало їх бойові можливості.

Так, уже навесні 1919 р. повстанці виявились спроможні брати під контроль міста. В цей час були здобуті Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь. У Маріуполі трофеями махновців, зокрема, стали: два пароплави, два катери та бронепотяг.

Саме до цього періоду, весни 1919 р., можна віднести формування та дії флотилій у складі повстанських загонів. На той час махновці здобули контроль над містами з портовою інфраструктурою – Бердянськом та Олександрівськом. Це дозволило їм створити власні сили на воді: Олександрівську річкову та Азовсько-Чорноморську флотилії [4, с. 36–40].

Певною мірою, виникненню махновських флотилій сприяли інциденти, подібні випадку в Бердянську у квітні 1919 р., коли невдовзі після зайняття міста повстанцями до нього з моря підійшов англійський міноносець. Комендант порту М. Полонський розписався у власному безсиллі щодо даної ситуації. «У розпорядженні міської влади зараз немає не те що якогось пароплаву, а навіть човна, – виправдовувався він, – а раз так, значить у морі торохтить або денікінський корабель, або іноземне судно» [15, с. 57]. Щоб не заговорила зброя, місцевій владі довелося вирішити тодішню ситуацію за допомогою переговорів з командуванням англійського корабля.

Основу флотилій склали цивільні судна, модернізовані під встановлення озброєння. Так, кілька матросів-махновців у Бердянську виступили з ідеєю патрулювання Азовського моря на катері, який для цього пропонувалося

озброїти 76-мм гарматою. Проект наштовхнувся на труднощі технічного плану: стан катера не дозволяв встановити важке озброєння. За оцінкою інженерів, катер неминуче мав потонути внаслідок віддачі від гарматних пострілів. Всупереч інженерам, гармата все-таки була встановлена на катері, який почав виходити в море та став першим кораблем махновської Азовсько-Чорноморської флотилії у Бердянську [2, с. 187].

Якість управління махновцями цією флотилією яскраво ілюструє наступний епізод.

У квітні 1919 р. комендант бердянського гарнізону С. Каретник взяв недавно відремонтований пароплав, щоб нанести візит коменданту Маріуполя. Корабель під чорним прапором непоміченим дістався до місця призначення. Однак, у Маріупольському порту, на той час, якраз стояли французькі човни та есмінці. Прибуття пароплаву махновців розлютило французьке командування, яке відмовилося його випускати. Повертаючись до Бердянська коменданту довелося суходолом. Так, самоуправство окремого махновського командира призвело до небойових втрат у Азовсько-Чорноморської флотилії [15, с. 86–88].

Наприкінці травня 1919 р. Бердянськ був підданий обстрілу французькою ескадрою. Взнаки вдалась відсутність берегових батарей. Попри те, що ще на початку травня червоний командарм А. Скачко надсилав запит Павлу Дибенку: «Прошу негайно вислати чотири берегові гармати в розпорядження Махна для захисту Бердянська і Маріуполя від нападу з моря» [15, с. 159], гармати так і не були надані. Пізніше, вже 21 травня, зі штабу 1-ї повстанської дивізії в штаб 2-ї Української армії була надіслана телеграма за підписами начдива Н. Махна та старшого помічника начштабу Б. Веретельника. В ній містилось прохання негайно вислати до Бердянська морські гармати малого калібру для суден і великого калібру для берегової охорони, для захисту порту і міста у зв'язку з появою ворожого флоту біля Бердянська. У випадку затримки з виконанням, Нестор Махно вказував на неможливість оборони міста [15, с. 159].

Ця телеграма є цінним свідченням як про існування махновської флотилії, (саме для неї і були потрібні гармати малого калібру), так і усвідомлення вразливості утримуваного ними міста з моря.

Бомбардування французькою ескадрою підтвердило найгірші очікування повстанського ватажка.

Проте, саме під час цього інциденту став у нагоді згадуваний патрульний катер махновців. Вийшовши з бердянського порту назустріч ескадрі супротивника, катер зміг двічі влучити в один із французьких міноносців. Після цього французька ескадра відійшла в море, поступово припинивши обстріл.

Загалом французькі кораблі випустили по місту близько 200 снарядів. Два снаряди впало на завод «Джона Грієвза», кілька впало на базарну площу й один снаряд ударив у кут театру. Хоча жертв було мало, всього кілька чоловік, руйнування також були незначні [15, с. 162].

Вірогідно, що акція французької ескадри мала скоріше розвідувальний або психологічний характер, не ставлячи своєю метою щось надто серйозне. Припущення радянських дослідників про спробу висадити десант, скоріше є пропагандистським твердженням, спрямованим на «таврування іноземних інтервентів» [5, с. 124].

В Олександрівську, з травня 1919 р., розміщувалась група з трьох пароплавів, які і склали Олександрівську річкову флотилію. Командиром флотилії був Камчатий. Діяла вона в Нижньому Подніпров'ї на комунікаціях білої Дніпровської флотилії. Існував проект об'єднання двох флотилій шляхом доставки кораблів Олександрівської флотилії Дніпром, через Чорне та Азовське море, до Бердянська. Однак, контроль білих військ над Керченським півостровом не дозволив реалізувати цей план [15, с. 159].

Саме через проект об'єднання двох флотилій, а також плутанину з назвами, в науковій літературі зустрічається їх ототожнення. Через що це питання ще потребує додаткового дослідження.

Очевидно, що після подій червня-липня 1919 р., коли більшовики пішли на розрив військового союзу з Махном, існування обох флотилій, – у Бердянську та Олександрівську, – стало проблематичним. Цілком вірогідно, що літній наступ білих військ генерала Денікіна призвів до остаточної втрати повстанцями своїх річкових сил.

Однак, з втратою флотилій махновці не припинили брати участь в річковій війні. Подібно іншим повстанським формуванням, у цей період, вони переходять до тактики річкового рейдерства. Найактивніші бої в Нижньому Подніпров'ї між махновцями та білими військами припали на осінь 1919 р.

3 жовтня 1919 р. загін білої Дніпровської флотилії у складі канонерського човна К-12, пароплаву «Корсунь», трьох буксирів та 2 катерів був спрямований до Нікополя. За задумом

командування, загін мав перешкодити переправі махновських військ. Однак, повстанці вже зайняли місто, а спад рівня води у Дніпрі та відсутність підтримки сухопутних сил, не дозволили загону білої Дніпровської флотилії виконати поставлене перед ними завдання.

7 жовтня 1919 р. стався бій між білим річковим загonom та махновцями поблизу селища Карай-Дубина (сучасна назва – с. Бережанка), який за свідченнями учасників тривав 37 хвилин. Під час цього бою в особливо небезпечному становищі опинився К-12. Рельєф місцевості дозволяв повстанцям влучно обстрілювати палубу судна зі стрілецької зброї та кулеметів. У бою брала участь і махновська артилерія, яка проявила себе доволі результативно [3, с. 92–93].

Екіпаж К-12 не міг дати відсіч, що було зумовлено не тільки невдалим місцеположенням, але й властивими для майже всіх тогочасних річкових пароплавів конструктивними вадами. Передусім, відсутністю належного захисту та бронювання. Як наслідок, у К-12 був пробитий борт, пошкоджена палуба, підбита одна з гармат, крім того, внаслідок займання 120-мм снарядів виникла пожежа, яка була погашена зі значними труднощами. Втрати особового складу склали 2 вбитих, 3 поранених, 14 зниклих безвісти. На катері «Быстрый» було поранено 2 матросів [3, с. 92–93].

25 жовтня посильне судно «Летчик» та канонерські човни К-12 та К-17 захищали переправу біля Береславля. Наступного дня «Летчик» та К-17 поблизу Береславля та Каховки бомбардували лівий берег. З лівого берегу махновці вели обстріл ворожих суден з кулеметів та стрілецької зброї.

27 жовтня К-12 та К-20 пішли вгору по Дніпру, а «Летчик» пішов в Миколаїв, щоб поповнити боєкомплект. На підтримку залишеного К-17 прийшов англійський міноносець А-12. Попри дії білої Дніпровської флотилії, повстанцям вдалось підійти до Херсона. Взяти місто завадив лише опір гарнізону та підтримка боліндерів. Після невдалої спроби оволодіти Херсоном, махновці відступили на північ в напрямку Снігурівки до ріки Інгулець.

Дії Н.Махна викликали серйозне занепокоєння в командування білих військ стосовно безпеки портових міст – Херсона та Миколаєва [3, с. 92–93].

Річкова війна махновців не обмежувалась боями з білими. Незабаром після повторного взяття Києва, залишеного польськими та українськими військами 12 червня 1920 р., червона Дніпровська флотилія розгортає активні дії

вздовж Дніпра проти повстанських формувань, у тому числі й проти загонів «батька» Махна.

Великий бій між махновцями й більшовицькою Дніпровською флотилією відбувся 29 липня 1920 р. у районі між Кременчуком та Катеринославом, поблизу с. Орлик. Основні сили повстанців на чолі з Н. Махном намагались переправитись через Дніпро. Але завадив канонерський човен «Грозящий» червоної Дніпровської флотилії. Після жорстокого бою «Грозящий» отримав кілька влучень та втратив 10 осіб убитими. Однак, махновці були змушені відмовитись від переправи [3, с. 213–214].

В цілому, рання радянська історіографія відверто визнавала, що український повстанський рух вздовж Дніпра, створював значні труднощі для дій Червоної армії: «Обстановка на Україні склалась так, що наші армії для того щоб воювати на фронті, повинні були утримувати інші армії, підпорядковані начальникам тилів, завданням яких була боротьба з бандами та охорона тилу. У відповідності з цим, флотилія була розбита на загони, які підпорядковувались начальникам тилу армій та діяли за їх завданням. Увесь Дніпро загалом виявився розбитим на ділянки, з яких кожний мав стаціонара. І тільки, коли та чи інша ділянка ставала під загрозу, туди спрямовувались додаткові канонерські човни» [3, с. 213].

Таким чином, річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін, зокрема, різних повстанських загонів у період 1919–1921 рр. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії, подекуди, створені з непризначених для цього цивільних суден. Їх захист та озброєння багато в чому мали імпровізований характер. Наявність у найбільших повстанських з'єднань власних флотилій, стала одним з факторів, який дозволяв їм вести маневрені військові дії та бути менше вразливими за несприятливих умов. Втім, навіть повна чи часткова втрата повстанцями своїх флотилій не призводила до припинення ними річкової війни – бойових дій на Дніпрі, що свідчить про усвідомлення повстанцями важливості водних шляхів.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, що основні положення, наведений фактичний матеріал та висновки можуть бути застосовані в процесі подальших розвідок з історії флотилій українських повстанських загонів. Зокрема, у визначенні точного складу отаманських флотилій, топографії бойових дій та їх впливу на розвиток військово-політичної ситуації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архірейський Д.В. Махновська веремія: Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. / Д.В. Архірейський – К. : Темпора, 2015. – 296 с.
2. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К., 1993. – 592 с.
3. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Л.: Типография морского ведомства, 1925. – Т. 3. Юго-Запад. – 360 с.
4. Дутчак В.В. Українська революція на Катеринославщині та Херсонщині (огляд подій 1919 рік) / В.В. Дутчак // Грані. – 2008. – №1. – С. 36–40
5. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР 1971. – 765 с.
6. Коваль Р.М. Отаман Зелений: Історичний нарис / Р.М. Коваль. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2011. – 464 с.
7. Коваль Р.М. Отаман Орлик. Історичний нарис / Р.М. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 384 с.
8. Махно Н.И. Воспоминания / Н.И. Махно. – М.: Республика, 1992. – 334 с.
9. Парнікоза І.Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки. Розділ 2.6. Заплава Дніпра в Києві під час Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. / І.Ю. Парнікоза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-kyiv-1917-1921.html>
10. Полупанов А.В. Из истории Днепровской флотилии / А.В. Полупанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moremhod.info/index.php/9-dnepr-content/214-iz-istorii-dneprovskoj-flotilii>
11. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.
12. Сакович А. Речные и озерные флотилии / А. Сакович. – М.-Л.: Гос. изд-во Отдел военной литературы, 1927. – 134 с.
13. Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні — «Червоний шлях» № 1 (1923) / М.Скрипник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/Червоний_шлях/1923/01/Начерк_історії_пролетарської_революції_на_Україні
14. Чоп В.М. Збройні сили та бойові засоби махновського руху / В.М. Чоп // Грані. – 2000. – №6. – С. 31–37.
15. Чоп В.М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки) // В.М. Чоп, І.І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 478 с.
16. Шубин А.В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине / А.В. Шубин. – М. : ЛИБРОКОМ, 2013. – 320 с.
17. Skirda A. Nestor Makhno – anarchy's Cossack: The Struggle for Free Soviets in the Ukraine / A. Skirda. – Edinburgh: AK Press, 2004. – 422 p.

REFERENCES

1. Arhirejs'kyj D.V. Mahnovs'ka veremija: Ternystyj shljah Revoljucijnoi' povstans'koi' armii' Ukraïny (mahnovciv) 1918–1921 rr. / D.V. Arhirejs'kyj – K. : Tempora, 2015. – 296 s.
2. Belash A. V. Dorogy Nestora Mahno / A.V. Belash, V.F. Belash. – K., 1993. – 592 s.
3. Grazhdanskaja vojna. Bolevye dejstvija na morjah, rechnyh y ozernyh systemah. – L.: Typografija morskogo vedomstva, 1925. – T. 3. Jugo-Zapad. – 360 s.
4. Dutchak V.V. Ukraïns'ka revoljucija na Katerynoslavshhyni ta Hersonshhyni (ogljad podij 1919 rik) / V.V. Dutchak // Grani. – 2008. – №1. – S. 36–40.
5. Istorija mist i sil Ukraïns'koi' RSR. Zaporiz'ka oblast'. – K. : Golovna redakcija URE AN URSR 1971. – 765 s.
6. Koval' R.M. Otaman Zelenyj: Istorychnyj narys / R.M. Koval'. – K.: Istorychnyj klub «Holodnyj Jar»; Kam'janec'-Podil's'kyj: PP «Medobory–2006», 2011. – 464 s.
7. Koval' R.M. Otaman Orlyk. Istorychnyj narys / R.M. Koval'. – K. : Stiks, 2010. – 384 s.
8. Mahno N.Y. Vospomynanyja / N.Y. Mahno. – M.: Respublyka, 1992. – 334 s.
9. Parnikoza I.Ju. Kyi'vs'ki ostrovy ta pryberezhni urochyshha na Dnipro – pogljad kriz' viky. Rozdil 2.6. Zaplava Dnipra v Kyjevi pid chas Pershyh vyzvol'nyh zmagany' 1917–1921 rr. / I. Ju. Parnikoza [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-kyiv-1917-1921.html>
10. Polupanov A.V. Yz ystoryy Dneprovskoj flotylly / A.V. Polupanov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://moremhod.info/index.php/9-dnepr-content/214-iz-istorii-dneprovskoj-flotilii>
11. Savchenko V.A. Dvenadcat' vojn za Ukraynu / V.A. Savchenko. – Har'kov: Folyo, 2006. – 415 s.
12. Sakovych A. Rechnye y ozernye flotylly / A. Sakovych. – M.-L.: Gos. yzd-vo Otdel voennoj lyteratury, 1927. – 134 s.

13. Skrypnyk M. Nacherk istorii' proletars'koi' revoljucii' na Vkraï'ni — «Chervonyj shljah» № 1 (1923) / M. Skrypnyk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikisource.org/wiki/Chervonyj_shljah/1923/01/Nacherk_istorii'_proletars'koi'_revoljucii'_na_Vkraï'ni
14. Chop V.M. Zbrojni syly ta bojovi zasoby mahnovs'kogo ruhu / V.M. Chop // Grani. – 2000. – №6. – S. 31–37.
15. Chop V.M. «Vol'nyj Berdjansk»: misto v period anarhists'kogo social'nogo eksperymentu (1918–1921 roky) // V.M. Chop, I.I. Lyman. – Zaporizhzhja: RA «Tandem-U», 2007. – 478 s.
16. Shubyn A.V. Mahno y ego vremja: O Velykoj revoljucyy u Grazhdanskoj vojne 1917–1922 gg. v Rossyy u na Ukrainy / A.V. Shubyn. – M. : LYBROKOM, 2013. – 320 s.
17. Skirda A. Nestor Makhno – anarchy's Cossack: The Struggle for Free Soviets in the Ukraine. – Edinburgh: AK Press, 2004. – 422 p.

© **Владимир Баров**
(Нежин)

ФЛОТИЛИИ УКРАИНСКИХ АТАМАНОВ И БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА ДНЕПРЕ 1919–1921 ГГ.

Целью статьи является исследование Днепровских флотилий украинских повстанческих формирований и их участие в боевых действиях в период 1919–1921 гг., как составной части украинской военной истории, так и в целом истории Украины периода Национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг.

В статье использовались как общенаучные (анализ, синтез, обобщение), так специальные исторические методы: сравнительно-исторический, историко-генетический и персонологический. Использовались принципы периодизации и классификации. В основу исследования положены принципы историзма и научной объективности.

Речные коммуникации были весомым фактором в тактике, а иногда и стратегии противоборствующих сторон, в частности, различных повстанческих отрядов в период 1919–1921 гг. Одним из способов контроля над водными коммуникациями становились речные флотилии, частично созданные из непредназначенных для этого гражданских судов. Их защита и вооружение во многом имели импровизированный характер. Наличие у крупнейших повстанческих соединений собственных флотилий стало одним из факторов, который позволял им вести более маневренные военные действия и быть менее уязвимыми при неблагоприятных условиях. Однако, даже полная или частичная потеря повстанцами своих флотилий не приводила к прекращению ими речной войны – боевых действий на Днестре, что свидетельствует об осознании повстанцами важности водных путей как военного фактора.

Ключевые слова: речные флотилии, речная война, красная Днепровская флотилия, повстанческое движение, атаманищина, махновцы.

© **Volodymyr Barov**
(Nizhyn)

FLOTILLAS OF THE UKRAINIAN ATAMANS AND FIGHTING ON THE DNIPRO IN 1919–1921

The article is aimed at the research of the Dnipro flotillas of the Ukrainian rebel formations and their participation in hostilities in 1919–1921, as a part of the Ukrainian military history and the history of Ukraine during the national liberation struggle of 1917–1921.

The article used both general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special historic methods: comparative history method, historical and genetic method, personal analysis method. We used the principles of periodization and classification. The principles of historism and scientific objectivity lie in the foundation of this research.

River communications were a significant factor in the tactics and sometimes in the strategies of the opposing sides, including various rebel groups during the 1919–1921. River flotillas became one of the means of control over water utilities. Those flotillas were sometimes created on the basis of with civil ships unassigned for that purpose. Their defense and weapons were largely of an improvised nature.

The largest rebel detachments had their own flotillas at their disposal, which became one of the factors that allowed them to conduct more maneuverable military actions and to be less vulnerable under adverse conditions. In fact, even a complete or partial loss of the rebels' flotillas did not lead to the termination of the river war – the hostilities on the Dnipro, which indicates the importance of the rebels' awareness about the waterways as a military factor.

Keywords: river flotillas, river war, red Dnipro flotilla, insurgency, Ataman period, Makhnovites.

До редакції надійшла 15.02.2017.

АНТИЦЕРКОВНІ КАМПАНІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ

У статті на основі архівних джерел та літератури аналізуються актуальні питання церковного життя в Україні і, зокрема на Поділлі. Досліджується повсякдення життя подільських священників. Розглядаються особливості збереження та порушення вірності служінню Богу в умовах комуністичної модернізації суспільного життя. Висвітлюються основні етапи державно-церковних відносин періоду 20–30-х рр. ХХ ст. Відзначено, що релігійно-суспільні процеси відбувалися в рамках ідеї відокремлення церкви від держави. Доведено, що в основу комуністичної модернізації відносин з церквою покладено усунення її з усіх сфер суспільного життя будь якими методами.

Ключові слова: держава, політичний терор, репресії, антирелігійна політика, церква, руйнування, влада, духовенство.

На даний момент релігійна ситуація в Україні є суперечливою. Вона залежить від цілого ряду явищ та міжконфесійного протистояння в середині країни, від історичної інерції традиційних форм церковного життя та становлення модерних інституцій, що зумовлені незалежністю нашої держави, а також духовними цінностями, що формувалися століттями. Тому, важливо з'ясувати історичні передумови зародження міжконфесійних конфліктів та роль у них органів влади. З 20-х рр. ХХ ст. фактично не змінився регіонально визначений характер розповсюдження в державі православних конфесій. Відмінності між сходом і заходом, «поліцерковність православ'я» перетворюються на чинник регіоналізації країни, що проявилось в попередні роки. Вочевидь, об'єднання православних може відбутися лише на засадах церковної солідарності без визначальної ролі етнічного, мовно-культурного чи політичного компонентів. Тому, розгляд історичного досвіду комуністичної модернізації релігійного життя у 20–30 рр. ХХ ст. на Поділлі, яке вирізнялося національним складом населення і наявністю поліконфесійних громад, є актуальним на даний момент.

Перші вагомі наукові доробки з даної проблеми з'явилися в останні роки існування Радянського Союзу, тому на них ще відчутно лежить вплив і рамки тієї системи і епохи, а це, відповідно, відобразилося на вивченні питання в цілому. Одним із перших підняв дане питання О. Воронин [1] та З. Костичкіна [2]. Істотним недоліком праць із даної теми є суб'єктивний характер, нестримне прагнення авторів показати провідну роль партії та правильність здійснюваної нею політики стосовно розколу церкви.

Після здобуття Україною незалежності дане питання часто піднімалося і висвітлювалося

в роботах істориків А. Киридон [3], В. Паценка [4], О. Тригуба [5], саме вони заклали ґрунтовні засади і нові методологічні підходи до з'ясування окреслених подій. В контексті вивчення даної проблеми актуальними є наукові здобутки О. Галамай [6–7]. Деякі аспекти релігійного минулого Вінниці і повсякденного життя церковнослужителів піднімали у своїх працях С. Жилюк [8] і А. Зінченко [9].

Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили О. Нестуля [10] та В. Силантьєв [11], які заклали ґрунтовні засади і нові методологічні підходи до вивчення статусу церков у радянській державі, і, зокрема, на Поділлі.

Значний пласт інформації з даної проблеми можна почерпнути у працях Т. Савчук [12–14]. Не можна оминати увагою колективні монографії за редакцією С. Кульчицького [15] та В. Калюжного [16]. Науковий доробок за останні десятиліття є основою для теоретико-методологічного розуміння повсякденного життя духовенства. Цікавою в цьому плані є дисертаційна робота Т. Бобко [17], в якій дослідник формує інтерес до висвітлення нищівного процесу «викорінення» релігії.

Проте, аналіз наявної літератури дозволяє стверджувати, що дане питання ще не достатньо висвітлене, а окремі його моменти залишилися поза увагою дослідників і потребують детального вивчення.

Мета статті полягає в аналізі та класифікації джерел, які дозволять відтворити об'єктивну картину діяльності православної церкви на території Поділля, з'ясуванні певних закономірностей адміністративно-правового впливу влади на релігійні конфесії, організації та суспільство в міжвоєнний період, які були направлені на підірив економічної основи діяльності релігійних громад у радянській державі.

Характер державно-церковних відносин не був стабільним впродовж майже всього ХХ ст. Відповідно, в розвитку державної політики щодо релігії і церкви можна простежити певні етапи, обумовлені як внутрішньополітичним розвитком держави, так і зовнішньополітичними чинниками та станом розвитку суспільства, органічною складовою якого була церква: 1917–1920, 1921–1928, 1929–1938, 1939–1943, 1943–1948, 1948–1953, 1953–1958, 1958–1964, 1964–1988, 1988–1991. Зупинимося на характеристиці перших трьох періодів, під час яких і проявився весь характер комуністичної влади та було покладено завдання витіснення церкви з усіх сфер суспільного життя всіма засобами.

Юридичним підґрунтям партійно-державної політики по відношенню до релігії, віруючих, церкви слугував декрет Раднаркому РРФСР, що датований 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Його зміст майже повністю продубльовано у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. [9, с. 114].

Спочатку і радянська влада, і церква намагалися шукати компроміси, шляхи виходу з проблемних питань, чимало яких конструктивно вирішувалося Радою народних комісарів, існував також Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС), який проводив плідну роботу по збереженню пам'яток культового походження [18, с. 162].

Впровадження даного декрету потребувало налагодження відповідного механізму, складовими якого стали комуністична партія, ВУЦВК, НКВС, ДПУ, а також ряд громадських організацій, які на практиці втілювали політику державно-партійного керівництва. Пріоритет у визначенні масштабних завдань радянського будівництва належав комуністичній партії (РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, та її філіалам, одним із яких була КП(б)У – КПУ). Вона ж визначала або формувала відповідні органи для реалізації накреслених завдань. Попри наявність у лавах партійно-державних функціонерів розходжень щодо різного бачення темпів і методів антирелігійної і антицерковної боротьби, стратегічна мета визначалася спільно й була однозначною: цілковита ліквідація релігії і церкви. Звідси випливала сутність ідеологічно сформульованих партійно-державних постулатів щодо релігійного питання: несумісність марксизму-ленінізму і релігії; підпорядкування боротьби з релігією завданням, що зводяться до побудови комунізму; забезпечення свободи совісті задля утвердження єдності трудящих (віруючих

і невіруючих) у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм; формування наукового світогляду і подолання релігійних пережитків [19, с. 74].

Радянському керівництву «вкрай» потрібні були такі дії, тому що в умовах формування тоталітарного суспільства, монолітного й уніфікованого, церква, як носій альтернативного варіанту існування, становила очевидну загрозу владі і підлягала, таким чином, витісненню з суспільного життя.

Цей принцип набув подальшого розвитку в наступному законодавстві, зокрема, його збережено і в Адміністративному кодексі УСРР 1927 р. За декретом РРФСР церква була позбавлена статусу юридичної особи. В Україні релігійні громади де-юре деякий час ще мали таке право, але воно було скасоване рішенням ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р. «Про узгодження законодавчої практики УСРР і РСФРР з питань відокремлення Церкви від держави». Відтак, релігійні організації не могли виступати в суді як позивачі або відповідачі, втрачали право укладати угоди й набувати майнові права. Угоди про наймання півчих, ремонтні роботи, постачання дров, тощо мали укладати лише члени релігійної громади. Усе майно церковних громад («культове майно») в УСРР проголошувалось народною власністю. Релігійні організації не мали права займатися освітньою та благодійною діяльністю. Ведення запису актів громадянського стану цілком переходило під юрисдикцію держави [20, с. 96]. Цей наказ дублювався обов'язковою постановою № 337 Подільського губернського виконкому, який проголошував: «Священнослужителям усіх релігійних культів... категорично забороняється здійснювати обряди хрещення, поховання та шлюбу без подання зацікавленими у цьому громадянами відповідних документів із підвідділів РАГСів» [21, арк. 43]. Метричні книги вилучалися із церков [22, арк. 47].

Отже, ця ідеологічна концепція дозволяла тоталітарному режимові маневрувати, діяти, так би мовити, діалектично і диференційовано: релігія оголошувалася антинауковим світоглядом, а відтак боротьба з нею – безкомпромісною. Більшовицька держава чітко визначила власні світоглядні норми, а надалі розпочала відсікання будь-яких відхилень від них. Проблеми відносин держави і церкви підпорядковувалися більшовицькою владою вирішенню більш масштабного завдання – побудові комуністичного суспільства й формуванню «нової» радянської людини [19, с. 74].

Цілеспрямована і систематична реалізація антирелігійної політики радянської влади розпочалася в Україні після закінчення громадянської війни. 1 червня 1921 р. у складі Наркомату юстиції УСРР створено «ліквідаційний відділ». Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ передано до Наркомату внутрішніх справ (НКВС) [23, арк. 19].

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У визначила, що ліквідаційний відділ діятиме «на підставі загальних директив щодо церковної політики, одержаних від ЦК КП(б)У». Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. цей відділ, його місцеві організації разом зі штатами та коштами на їх утримання передано до Наркомату внутрішніх справ (НКВС). У губерніях (з утворенням округ – в округах) і районах цими питаннями займалися місцеві адміністративні відділи.

Циркуляр НКВС від 21 жовтня 1921 р. вимагав створення губернських ліквідаційних комісій у справах відокремлення Церкви від держави. Їх головне завдання щодо церкви пов'язується зі словом «ліквідація». Циркуляром Подільського губвиконкому від 24 листопада 1921 р. вимагалось негайно утворити повітові ліквідаційні комісії, їх головою мав бути обов'язково зав. повітовим адмінвідділом, членами: від ГПУ – заступник начальника ГПУ і голова особливої сесії Народного суду або один із суддів з повітового міста. У штаті мало бути два секретарі. Таким чином, усі церковні справи вирішувалися в системі карально-міліційних органів. Ті самі циркуляри наказували з'ясувати «чи відібрана земля й капітали у церков, костьолів і духівництва», встановити кількість відібраного майна, з'ясувати кількість молитовних будинків усіх культів і встановити, яка кількість із них закрита. Особливо наказувалося перевірити, «чи закриті добродійницькі, просвітницькі та інші їм подібні релігійні об'єднання». Церковні будівлі й майно протягом двотижневого терміну підлягали обов'язковому страхуванню, ухилення від якого тягло певну відповідальність. На віруючих, духівництво, церкву насувався ідеологізований поліцейський режим [24, с. 64–65].

Законодавчі акти радянської влади з самого початку практично виключали духовенство та церковні організації із громадсько-політичного життя. Про трагічне і не людське становище православних духовних осіб засвідчує циркуляр наркома юстиції УСРР С. Буздalina від 30.IX.1921 р.: «Монахи, священники, диякони, ксьондзи, пастори, равани, мулли та інші пред-

ставники духовенства є суспільними паразитами» [25, с. 45].

Християнська віра розцінювалася більшовиками, як спокійне, безтурботне, а головне вигідне існування: «...усі ці одиниці уявляють себе мучеників за віру Христову й роблять усе можливе, щоби в ім'я цієї Христової віри забезпечити собі спокійне та вигідне життя, а тому й зовсім ясно, що вони не можуть виказуватися приязно про теперішні порядки». Про таке святотатство могли говорити люди далекі від розуміння облаштування внутрішнього життя православних монастирів, і особливо старообрядських, де ченці не бачили не те що спокійного, а нормованого життя. Адже більшу частину вони проводили в молитві, при цьому притримуючись старого закону під час богослужінь, ченцям доводилося виконувати по декілька сотень, а то і тисяч, не поясних, а земних поклонів, і це при постійному пості та обмеженні в інших земних благах [26, с. 13].

Влада ставила перепони і в будівництві храмів. Так у таємній інструкції Подільського губвиконкому ще від 30 червня 1921 р. окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нову релігійну громаду, якщо в її розпорядженні не було спеціального молитовного будинку.

Зрозуміло, що на «лояльні» конфесії це положення не поширювалося. «Не слід давати дозволів на побудову недокінчених молитовних будинків, так само як і на спорудження нових, – зазначалося у тій же інструкції. А також не належить дозволяти збирання для таких цілей будь-яких спеціальних зборів, щоб попередити можливі щодо цього заходи (клопотання) віруючих. Не слід дозволяти релігійним громадам заготовляти будівельні матеріали, а потрібно стежити за їхньою роботою по збиранню й витрачання коштів, зобов'язуючи їх робити грошові й матеріальні звіти». Про яке «відокремлення» церкви від держави може йти мова за таких умов? Разом з тим, релігійні громади мали ремонтувати (причому терміново) старі молитовні будинки. «На випадок, коли релігійна громада не почне в зазначений строк поправки, молитовний будинок слід закрити», – повчала інструкція. На практиці вимога вчасного ремонту останніх якраз і використовувалася як формальний привід для розриву угоди з громадою про надання їй храму, а відтак і для закриття самої громади. Варто пригадати величезну кількість зруйнованих і занедбаних храмів, щоб збагнути справжню суть такої «турботи» про ремонт молитовних будинків [9, с. 109].

«Ідеологом» втілення даної політики стала Всеросійська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією. Голова цієї комісії Ф. Дзержинський наголошував, що саме цей каральний орган повинен відігравати провідну роль у руйнуванні церкви. Як він зазначав: «Церква розвалюється, і цьому процесу потрібно посприяти, але в жодному разі не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалювання церкви повинна вести ВНК (рос. ВЧК), а не будь-хто інший. Офіційні чи напівофіційні відносини партії з попами недопустимі. Наша ставка робиться на комунізм, а не на релігію. Лавірувати повинна лише ВНК «з єдиною метою розкладання духовенства. Зв'язок, який би він не був, з попами інших національностей кине на партію тінь...» [27, с. 24].

Намагаючись знищити Церкву взагалі, правляча партія для найскорішого досягнення мети робила все, аби розколоти церкву як єдиний організм. І тому ухвалою політбюро ЦК КП(б) У від 13 лютого 1922 р. було взято курс на розпалювання міжконфесійних чвар в Україні. Органом, який мав реалізувати це рішення, стало ГПУ. Йому ставилось завдання «посилити роботу щодо ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати відносини між ворогуючими церковниками». Планувалось натравлювати одна на одну УАПЦ та РПЦ.

ГПУ почало систематично втручатись у релігійне життя, про що свідчать секретні звіти цього карально-провокаційного органу: «Починаючи з кінця 1922 р., коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами, секретною групою подільського ГПУ використовувався антагонізм обох течій з метою натравлення однієї на іншу аж до влаштування церковних скандалів і мордобою, що без сумніву, відштовхувало масу віруючих» [24, с. 65–66].

Недаремно в таємному повідомленні, датованому 19 березням 1922 р. В. Ленін писав своєму соратнику та однодумцю Ф. Дзержинському: «Чем больше число представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь прочитъ эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать» [28, с. 97].

Така позиція В. Леніна не є дивною чи незбагненою, адже він сам висунув відповідний і єдиний моральний імператив – моральне все те, що служить руйнуванню старого, експлуатованого суспільства і спри-

яє будівництву нового, комуністичного суспільства [29, с. 100].

Аналізуючи дану ситуацію, швейцарський дослідник *Г. Штриккер писав*: «Більшовики поєднали свою боротьбу за владу й знищення старого ладу з боротьбою проти Російської православної церкви, яка для прибічників діалектичного та історичного матеріалізму була «аргіогі» ідеологічним супротивником і яку треба було зруйнувати й знищити насамперед, тому що вона й після революції, будучи інституційною частиною царської Росії, рішуче захищала старий лад» [30, с. 37].

Такого роду «невтручання» бачимо й у ставленні до благодійних товариств. Наприклад, у лютому 1923 р. автокефальна громада м. Вінниці при Вознесенській церкві подала до реєстрації статут, у якому був записаний пункт про її добродійну організацію. У цьому їй категорично відмовили, цей пункт належало «викинути цілком». Мотивувалося це тим, що в радянській республіці неприпустимі приватні добродійні організації за доглядом інвалідів, хворих і т.д., адже цим видають відповідні державні установи [9, с. 110].

Зрозуміло, що на фоні цих обмежень і утисків почали відбуватися виступи та повстання. Тому вже 5 травня 1923 р. на засіданні антирелігійної комісії при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК РКП(б) П. Смідовичу було доручено підготувати по лінії ВЦВК документ, який би зобов'язував уважніше підходити до проблеми закриття церков. У липні 1923 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) розглядалося питання про порушення партійних директив щодо антирелігійної пропаганди, а 16 серпня на місця надіслано циркуляр ЦК «Про ставлення до релігійних організацій». У ньому різкій критиці піддані деякі партійні й радянські організації, що санкціонували протизаконне зачинення церков і молитовних будинків.

Певну увагу цим проблемам приділяв ЦК КП(б)У. Жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК КП(б)У, VII її конференція (квітень 1923 р.) у своїх рішеннях вказали на необхідність додержання обережності в процесі проведення антирелігійної пропаганди, невтручання у справи релігійних громад. «Було б помилково вважати, – пояснював у циркулярному листі всім виконкомам місцевих рад Г. Петровський (1923 р.), що релігія не може бути викорінена засобами насильства, навпаки, всіляке насильство над релігійними переконаннями віруючих призводить лише до збудження

релігійного фанатизму. Ні, для визволення пролетаріату від релігійних пут необхідна довга, культурна робота по перевихованню мас» [31, с. 128].

22 червня пленум ЦК КП(б)У ухвалив «Тези з антирелігійної пропаганди», тому відповідна робота з руйнування церкви посилювалась, а отже 1923 р. можна віднести до початку другого періоду антирелігійного руху. У тезах зазначалося, що розвиток революції та безперервна кампанія проти релігії сприяли «величезним позитивним зрушенням у свідомості народних мас та величезним перемогам на антирелігійному фронті». З іншого боку, «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкву і церковні землі, не передбачені законодавством, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу викликали ексцеси, спрямовані проти дій і позиції влади». В ряді губерній до 1923 р., незважаючи на попередні циркуляри, антирелігійна робота здійснювалась кустарно і не давала потрібних, для діючої влади, результатів [9, 106].

Керівництво церкви в центрі і на місцях неодноразово зверталось до більшовиків, викриваючи терор, репресії, закликаючи її у будь-якому випадку пом'якшити свою політику. Одночасно церква відмовилася від прямої підтримки політичної антибільшовицької течії, вважаючи своєю головною місією проповідання миру і єдності людей. Саме тому, ще під час громадянської війни, церква зайняла нейтральну позицію. Православна церква офіційно не підтримувала ні «білих», ні «червоних». Незважаючи на це, більшовицька влада продовжувала наступ на церкву, маючи на меті якщо не знищити її зовсім, то принаймні, звести нанівець вплив на багатомільйонні маси населення в наступні роки [29, с. 101].

Починаючи з другої половини 1920-х рр., спостерігалася активізація наступу держави на всі без винятку православні конфесії, зникло «загравання», переважно застосовувалися методи адміністративного і силового тиску.

Умови життя для духівництва і вірян також невпинно погіршувалися. Влада, організовуючи збір підписних листів на закриття церков, зняття дзвонів, вдавалась до грубого тиску і фальсифікацій, використовували морально спустошених людей, ласих задарма попіячити. Під час служб Божих, особливо вечірніх чи всеношних проти Великодня, п'яні ватаги разом з комуністами та комсомольцями організовували під дверима церков п'яні оргії, горлали до хрипоти, танцювали, вигукували непристойні слова на адресу Бога, Церкви та священників.

Непосильні податки, штрафи за їх несплату, конфіскація майна, ізолювання священників від пастви, зривання хрестів, спалювання церковних книжок, плюндрування останків похоронених у церковних огорожах та склепах – це була картина жаху, картина перемоги зла над добром [24, с. 71].

Однак, радянська влада не зупинялася на досягнутому і вдавалась до різних засобів, які підривали авторитет церкви. Зокрема, для зменшення кількості прогулів учнями в дні релігійних свят та в неділю проводились заняття [32, с. 116].

Крім загальних антирелігійних заходів, радянська влада обмежувала права самих священнослужителів – вони були позбавлені права голосу. У матеріалах перевиборів до сільрад 1928 р. зазначалось, що всього позбавлених права голосу по 14 районах Вінницького округу, – 20000 осіб, у минулому році – 9000. Збільшення кількості позбавлених права голосу відбулося за рахунок таких груп а) торговців, б) служителів культу, в) колишніх петлюрівців та ін. [33, арк. 19].

«Вирішальний штурм» церкви було розпочато в 1929 р., а розорення її досягло апогею наприкінці 1929 – в перші місяці 1930 рр. Священників виселяли, церковні й релігійні споруди руйнували, переобладнували на культосвітні установи або, що ще гірше, під господарські потреби, дзвони скидали й передавали на промислову переплавку. Суцільним потоком йшли повідомлення про закриття церков. У 1929 р. видана директива Вінницького окружного комітету КП(б)У «Про порядок закриття церков та молитовних будинків». У ній, зокрема, говорилося:

1. Провести широку роз'яснювальну роботу в масах.

2. Підготовча робота повинна мати своїм наслідком протокольні постанови з переліком усіх присутніх.

3. Постанова про закриття буде законною лише тоді, коли за закриття буде подано 85% голосів населення даного населеного пункту чи району обслуговування даної церкви [34, с. 151].

У жовтні 1935 р. Вінницьким облвиконкомом видано постанову, що встановлювала порядок знесення хрестів, капличок, що стояли на перехрестях та дорогах. Це стало поштовхом для масового нищення історичних пам'яток, яких у Вінницькій області було понад 6000 [24, с.73].

Окрім того, поїздкам до друзів та знайомих духовенству заважали існуючі правила

реєстрації. У таємних циркулярах НКВС чітко вказувалася мета запровадження обліку та реєстрації духовенства: «проводити справжній, постійний контроль за служителями культу». Влада втручалася в приватне життя, регламентуючи умови перебування в тій чи іншій місцевості. Зокрема, священик, перебуваючи у когось у гостях на прикордонні, не міг залишитися на ніч без дозволу місцевого ДПУ. Д. Галевич, подільський протоієрей, через те, що не мав такого дозволу, змушений був повернутися додому до заходу сонця, так і не побувавши у свого смертельно хворого брата. Вдруге приїхавши в Ямпіль провідати брата, він відразу направився до ДПУ. Однак, йому знову заборонили переночувати, оскільки не було дозволу з окружного ДПУ. Навіть у день похорону священик виїхав додому ще до заходу сонця. Випадок, що стався з Д. Галевичем, наочно демонструє залежність особистого життя людини від політичної системи [35, с. 57].

Документи, які зберігаються в Державному архіві Вінницької області, свідчать про активну антирелігійну роботу партійних та комсомольських організацій разом зі «Спілкою безвірників» та профспілками.

З метою активізації антирелігійної роботи серед населення була створена Спілка воєнничих безвірників (СВБ). До складу місцевих осередків СВБ записувались не тільки партійні та радянські працівники, а й представники інтелігенції – викладачі й учителі. Через них радянська влада намагалася до атеїстичної ідеології залучати дітей. Плануючи роботу на 1933 р., обласне бюро СВБ ставило завдання залучити до безвірницьких організацій 400 тис. робітників, колгоспників, молоді та дітей шкільного віку.

Записуючи подолян до таких атеїстичних товариств, влада сподівалась назавжди відвернути людей від віри та церкви [36, арк. 3].

Так, на Вінниччині були створені обласний, районні та місцеві товариства «Безвірників». Проведення атеїстичної роботи покладалось на безвірницькі гуртки, які діяли при колбудах, школах, колгоспах, кустпромартілях та інших організаціях. Пришвидшити роботу по створенню на місцях осередків СВБ вимагала постанова секретаріату обкому КП(б)У від 16 серпня 1932 р. За зволікання в проведенні такої роботи піддавались критиці партійні комітети Літинського, Тульчинського, Козятинського та Славутського районів. У результаті, на середину 1930-х рр.

у районах області діяло 1057 осередків СВБ, які нараховували 26908 членів. До складу осередків записували членів партії більшовиків та комсомольських організацій, працівників сільських рад, культосвітніх закладів, агрономів, учителів, лікарів та ін. Члени антирелігійних товариств поширювали агітаційні листки та антирелігійну літературу, проводили бесіди з місцевими жителями, організовували читання газети «Безбожник», проголошували доповіді. Для населення читали лекції «Жінка та релігія», «Оборона СРСР та релігія», «Походження і класова суть пасхи», «Релігія на службі фашизму» [37, с. 231].

Під час цих кампаній передбачалися атеїстичні бесіди на підприємствах, масові вечірki у клубах, школах, антирелігійна робота на селі [38, арк. 10].

Щодо реакції партійних органів стосовно виконання релігійних обрядів своїми колегами, беззаперечним є той факт, що їх виключали з партії, нерідко це перетворювалось у справжню людську трагедію. Як приклад, робітник депо ст. Жмеринка В. Жаворонок після вінчання у церкві, покінчив життя самогубством [7, с. 83].

На той час у системі інтеграторів радянського суспільства надзвичайно велику вагу мала ідеологія. Особливого значення партійно-державне керівництво надавало налагодженню системи антирелігійної пропаганди. Вона стала складовою не тільки механізму регулювання державно-церковних відносин, але й невід'ємною частиною атеїзації суспільства, курсу на витіснення атеїстично-ідеологічної альтернативи. Одним із інструментів масованого наступу на релігію були антицерковні кампанії, характер яких визначали конкретні акценти: кампанії по вилученню церковних цінностей, ліквідація церковних «чудес», закриття монастирів, антиріздвяні, антипасхальні, по зняттю церковних дзвонів, хлібозаготівель тощо [19, с. 76].

Перегляд процесів регулювання та методів роботи комуністичної партії дає можливість дослідити весь арсенал засобів і характер відносин правлячих кіл і духовенства, зокрема, в період 1920–1930-х рр., а саме: нівелювання церкви як юридичної особи; пошук матеріальної вигоди (незаконне і аморальне вилучення коштовностей, дорогоцінних речей, релігійних споруд, непосильне оподаткування служителів Бога, обов'язкове страхування релігійних споруд тощо); роз'єднання існуючих церковних організацій, сприяння розколів церковних організацій, всебічна допомога опозиційних до найсильнішої православної конфесії рухів;

сприяння розбрату між служителями культу та вірянами, пошук компроматів на священників; втілення ідеї тотальних репресій та підкорення духовенства силовим способом; повна забо-

рона будь-якої освіти отриманої за допомогою представників культу; заборона духовенству брати участь у громадському житті суспільства тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воронін О. Коротка історія Української православної церкви / О. Воронін. – Саунт Баунт Брук, 1989. – 98 с.
2. Костичкіна З.Ф. Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих національних меншостей України в 1921–1945 рр. / З.Ф. Костичкіна // Укр. іст. журн. – 1967. – № 6. – С. 31–37.
3. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А.М. Киридон. – Т., 2005. – 216 с.
4. Пашенко В.О. Боротьба з «опіумом для народу» чи злочин проти пам'яті? / В.О. Пашенко // Православ'я і культура: історія і сучасність. – Полтава, 1994. – С. 10–12.
5. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.): монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв: ТОВ «Фірма Іліон», 2009. – 312 с.
6. Галамай О. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / О. Галамай // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Серія: історія. – Вінниця, 2002. – Вип. V. – С. 94–98.
7. Галамай О. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі / О. Галамай // Наукові записки ВДПУ, 2001. – Вип. 3. – С. 81–84.
8. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928): монографія / С.І. Жилюк. – Рівне: РДГУ, 2004. – 384 с.
9. Зінченко А. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / А. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 1. – С. 104–114.
10. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / Олексій Олексійович Нестуля. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х рр. – 280 с.
11. Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. / Владимир Иванович Силантьев. – Харьков: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.
12. Савчук Т. Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. / Т. Г. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2014. – Вип. 38. – С. 161–164.
13. Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах голодомору 1932–1933 рр. / Т.Г. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 134–137.
14. Савчук Т.Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття / Т.Г. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 240–246.
15. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: кол. монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 786 с.
16. Мученики за віру. Біографічні дані служителів культу Вінницької єпархії, репресованих у роки сталінізму. – Вінниця: Державне обл. вид-во, 1993. – Вип. 1. – 64 с.
17. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бобко Тетяна Григорівна. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
18. Зякун А. Культурні цінності в державній політиці 20–30-х рр. ХХ ст.: від збереження до руйнації / А. Зякун // Світогляд – філософія – релігія. – Вип. 2: зб. наук. праць / ДВНЗ УАБС НБУ; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН. – Суми : ДВНВ «УАБС НБУ», 2012. – 340 с.
19. Киридон А.М. Стражденний шлях істини: православна церква в Радянській державі / А.М. Киридон // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 2. – С. 74–80.
20. Зінченко А. Благовістя національного духу / А. Зінченко // Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993. – 256 с.
21. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р–925. – Оп. 1. – Спр. 161. – 141 арк.
22. ДАВіО. – Ф. Р 5035. – Оп. 1. – Спр. 4. – 61 арк.
23. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1085. – 19 арк.
24. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795–1995 рр. / А.К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.

25. «Небо на землі» з історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору. – Вінниця : Видання Вінницької єпархії, 2008. – 110 с.
26. Таранець С.В. Зруйнування більшовиками старообрядських монастирів в Куренівці / С.В. Таранець // Чечельницький вісник. – 2005. – № 43. – 20 серп.
27. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М.И. Одинцов. – М., 1991. – 64 с.
28. Зінченко А.Л. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студентів спец. «Історія» / А.Л. Зінченко. – К., 2011. – 208 с.
29. Григорчук П.С. Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст.: зб. / П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне: До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору: М-ли Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 вересня 2008 р. – Вінниця, 2008. – С. 100–103.
30. Штриккер Г. Русская Православная Церковь в Советском государстве: очерк истории отношений между Церковью и государством / Г. Штриккер // Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991): Матер. и док. по истории отношений между государством и Церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – Кн. 1. – 364 с.
31. Єленський В. З історії атеїзму на Україні / В. Єленський // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 12–129.
32. Ніколіна І.І. Антирелігійна політика радянської влади в загальноосвітній школі УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / І.І. Ніколіна // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 115–118.
33. ДАВіО. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 385. – 209 арк.
34. Хіхляч Б. Антирелігійна боротьба на Поділлі в кінці 20-х – 30-і роки ХХ ст. / Б. Хіхляч // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: М-ли міжн. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 149–152.
35. Савчук Т.Г. Дозвілля православного духовенства в 20-х роках ХХ ст. / Т.Г. Савчук // Історичний архів. – 2010. – Вип. 5. – С. 56–59.
36. ДАВіО. – Ф. П-136. – Оп. 6. – Спр. 454. – 28 арк.
37. Зінько Ю.А. Релігійна ситуація на Вінниччині у 20-х – 30-х роках ХХ ст. / Ю.А. Зінько, О.В. Зінько // Поділля у контексті української історії: М-ли Всеукр. конф., 29–30 листопада 2001 р. – Вінниця, 2001. – С. 229–232.
38. ДАВіО. – Ф. П-42. – Оп. 1. – Спр. 157. – 18 арк.

REFERENCES

1. Voronyn O. Korotka istoriya Ukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkvy / O. Voronyn. – Saunt Baunt Bruk, 1989. – 98 s.
2. Kostychkina Z.F. Rol' bezpartiynykh konferentsiy u politychnomu vykhovanni trudyashchykh natsional'nykh menshostey ukrayiny v 1921–1945 rr. / Z.F. Kostychkina. – Ukr. ist. Zhurn. – 1967. – № 6. – S. 31–37.
3. Kyrydon A.M. Chas vyprobuvan': Derzhava, tserkva i suspil'stvo v radyans'kiy Ukrayini 1917–1930-kh rokiv / A.M. Kyrydon. – T., 2005. – 216 s.
4. Pashchenko V.O. Borot'ba z «opiumom dlya narodu» chy zlochyn proty pam'yati? / V.O. Pashchenko // Pravoslav'ya i kul'tura: istoriya i suchasnist'. – Poltava, 1994. – S. 10–12.
5. Tryhub O.P. Roz'hrom ukrayins'koyi tserkovnoyi opozytsiyi v Rosiys'kiy pravoslavniy tserkvi (1922–1939 rr.) monohrafiya / Oleksandr Petrovych Tryhub. – Mykolayiv: TOV «Firma Ilion», 2009. – 312 s.
6. Halamay O. Pravoslav'ya na Podilli u 20-kh rr. XX st. // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsyubyns'koho. – Seriya: Istoriya. – Vyp. IV. – Vinnytsya, 2002. – Vyp. IV. – S. 94–98.
7. Halamay O. «Realizatsiya polityky vidokremlennya tserkvy vid derzhavy u 20-kh rr. XX st. na Podilli» / O. Halamay. – Naukovi zapysky VDPU. – 2001. – Vyp. 3. – S. 81–84.
8. Zhylyuk S.I. Obnovlens'ka tserkva v Ukrayini (1922–1928): monohrafiya / S.I. Zhylyuk. – Rivne: RDHU, 2004. – 384 s.
9. Zinchenko A. Chy bula vidokremlena tserkva vid derzhavy u 20-ti roky? / A. Zinchenko. – Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1992. – № 1. – S. 104–114.
10. Nestulya O.O. Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukrayini. 1917–1941 rr. / Oleksiy Oleksiyovych Nestulya. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1995. – Ch. 1: 1917 r. – seredyna 20-kh rr. – 280 s.

11. Sylant'yev V.Y. Bol'shevyky y pravoslavnyaya tserkov' na Ukrayne v 20-e hh. / Vladymyr Yvanovych Sylant'yev. – Khar'kov : Khar'k. hos. polytekhn. un-t, 1998. – 232 s.
12. Savchuk T.H. Stratehiyi vyzhyvannya pravoslavnykh svyashchenykyv u 1930-kh rr. / T.H. Savchuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho nats.un-tu. – 2014. – Vyp. 38. – S. 161–164.
13. Savchuk T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. / Tetyana Hryhorivna Savchuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2013. – Vyp. XXXV. – S. 134–137.
14. Savchuk T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Bibliyi ta vyklykamy stolittya / Tetyana Hryhorivna Savchuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2011. – Vyp. XXXI. – S. 243–246.
15. Ukrayins'ke radyans'ke suspil'stvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsyakdennoho zhyttya: Kolektyvna monohrafiya / Vidp. red. S.V. Kul'chyts'kyy – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2012. – 786 s.
16. Muchenyky za viru. Biohrafichni dani sluzhyteliv kul'tu Vinnyts'koyi yeparkhiyi, represovanykh u roky stalinizmu. – Vinnytsya: Derzhavne obl. vyd-vo, 1993. – Vyp. 1. – 64 s.
17. Bobko T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v suspil'nomu zhytti Ukrayiny 20–30-kh rr. XX st.: dys. ... kandydata ist. nauk: 07.00.01 / Bobko Tetyana Hryhorivna. – Zaporizhzhya, 2005. – 232 s.
18. Zyakun A. Kul'turni tsinnosti v derzhavniy politytsi 20–30-kh rr. KhKh st.: vid zberezhennya do ruynatsiyi / A. Zyakun // Svitohlyad – filosofiya – relihiya. – Vyp. 2: zbirnyk naukovykh prats' / DVNZ UABS NBU; Instytut filosofiyi im. H.S. Skovorody NAN. – Sumy: DVNV «UABS NBU», 2012. – 340 s.
19. Kyrydon A.M. Strazhdennyi shlyakh istyny: pravoslavna tserkva v Radyans'kiy derzhavi / Kyrydon A.M. – Slovyans'kyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats', 2011. – Vyp. № 12. – S. 74–80.
20. Zinchenko A. Blahovistya natsional'noho dukhu / Zinchenko A. – Ukrayins'ka tserkva na Podilli v pershiy tretyni XX ct. – Kyyv, 1993. – 256 s.
21. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (dali – DAViO) – F.R-925. – Op. 1. – Spr. 161. – 141 ark.
22. DAViO. – F. R 5035. – Op. 1. – Spr. 4. – 61 ark.
23. TsDAVO Ukrayiny. – F. 5. – Op. 1. – Spr. 1085. – 19 ark.
24. Lysyy A.K. Narysy istoriyi Podil's'koyi (Vinnyts'ko – Bratslavs'koyi) Yeparkhiyi 1795–1995 rr. – Vinnytsya, 1995. – 120 s.
25. «Nebo na zemli» z istoriyi Vinnyts'koho Spaso-Preobrazhens'koho kafedral'noho soboru // Vydannya Vinnyts'koyi yeparkhiyi. 2008. – 110 s.
26. Taranets' S.V. Zruynuvannya bil'shovykamy staroobryads'kykh monastyriv v Kurenivtsi / S.V. Taranets'. – Chechel'nyts'kyy visnyk. Hazeta Chechel'nyts'koyi rayonnoyi rady ta rayderzhadministratsiyi. № 43 (8198) vid 20 serpnya 2005 r.
27. Odyntsov M.Y. Hosudarstvo y tserkov' (Ystoryya vzaymootnoshenny. 1917–1938 hh.) / M.Y. Odyntsov. – M., 1991. – 64 s.
28. Zinchenko A.L. Novitnya istoriya relihiynykh spil'not v Ukrayini: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv spetsial'nostey «Istoriya» / A.L. Zinchenko. – K., 2011. – 208 s.
29. Hryhorchuk P.S. Vlada i pravoslavna tserkva na Podilli v pershiy polovyni 20-kh rr. KhKh st.: sbornyk / P.S. Hryhorchuk, N.P. Kuz'minets' // Relihiyne zhyttya Podillya: mynule i suchasne: Do 1020-littya khreshchennya Rusi ta 250-richchya Vinnyts'koho kafedral'noho Spaso-Preobrazhens'koho soboru: Materialy Vseukrayins'koyi naukovy-teoretychnoyi konferentsiyi 18 veresnya 2008 r. – Vinnytsya, 2008. – S. 100–103.
30. Shtrykker H. Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov' v Sovet'skom hosudarstve: ocherk ystoryy otnoshenny mezhdu Tserkov'yu y hosudarstvom / H. Shtrykker // Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov' v sovet'skoe vremya (1917—1991): Mater. y dok po ystoryy otnoshenny mezhdu hosudarstvom y Tserkov'yu / Sost. H. Shtrykker. – Kn. 1. – M., 1995. – 364 s.
31. Yelens'kyy V.Z. Istoriyi ateyizmu na Ukrayini / V.Z. Yelens'kyy. – Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1988. – № 3. – S. 121–129.
32. Nikolina I.I. Antyrelihiyna polityka radyans'koyi vlady v zahal'noosvitniy shkoli USRR u 20-kh – na pochatku 30-kh rr. KhKh st. // Relihiyne zhyttya Podillya: mynule i suchasne. – Vinnytsya, 2008. – S. 115–118.
33. DAViO. – F. P – 29. – Op. 1. – Spr. 385. – 209 ark.
34. Khikhlach B. Antyrelihiyna borot'ba na Podilli v kintsi 20-kh – 30-i roky XX st. / B. Khikhlach // Politychni represiyi na Podilli v XX st.: Materialy mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi. – Vinnytsya, 2002. – S. 149–152.

35. Savchuk T.H. Dozvillya pravoslavnoho dukhovenstva v 20-kh rokakh KhKh st. / T.H. Savchuk. – Istorychnyy arkhiv. – 2010. – Vyp. 5. – S. 56–59.
36. DAViO. – F.P – 136. Op. 6. – Spr. 454. – 28 ark.
37. Zin'ko, Y.A. Relihiyna situatsiya na Vinnychchyni u 20-kh – 30-kh rokakh KhKh st. / Y.A. Zin'ko, O.V Zin'ko // Podillya u konteksti ukrayins'koyi istoriyi: Materialy Vseukrayins'koyi konferentsiyi 29–30 lystopada 2001 r. – Vinnytsya, 2001. – S. 22–232.
38. DAViO. – F. P – 42. – Op. 1. – Spr. 157. – 18 ark.

© **Василий Добижа,**
© **Александр Колесник**
(Винница)

АНТИЦЕРКОВНЫЕ КАМПАНИИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ПОДОЛЬЕ

В статье на основе архивных источников и научной литературы анализируются актуальные вопросы церковной жизни в Украине и, в частности, на Подолье. Исследуется проблема повседневной жизни подольских священников. Рассматриваются особенности сохранения и нарушение верности служения Богу в условиях коммунистической модернизации общественной жизни. Освещаются основные этапы государственно-церковных отношений периода 1920–1930-х гг. Отмечено, что религиозно-общественные процессы происходили в рамках идеи отделения церкви от государства. Доказано, что в основу коммунистической модернизации отношений с церковью было положено отстранение ее от всех областей общественной жизни разными методами.

Ключевые слова: государство, политический террор, репрессии, антирелигиозная политика, церковь, разрушения, власти, духовенство, расстрелы.

© **Vasyl Dobizha,**
© **Olexander Kolesnik**
(Vinnitsa)

ANTI – CLERICAL COMPANY OF THE SOVIET POWER IN PODILLIYA REGION

We analyzed the policy of the Soviet leadership towards the cultural and religious values in Podillya region. We identified the means of struggle between the Soviet regime and the Orthodox Church. We expanded the policy of the totalitarian administration, the neglect of the historical, cultural and national traditions. We studied the periods of the Soviet anti-religious campaign. We characterized the methods of the destruction of the monuments of the religious significance. We analyzed the forms of the mass repression against the clergy and the religious people.

As far as Ukraine gained its independence the issues of church history in 1920s, and therefore the church – state relations, took a great part among the priority areas of Ukrainian scientists' research.

The purposeful and systematic implementation of the anti-religious policy of the Soviet power in Ukraine began after the Civil War. In 20–30's of the XX century the political terror in the USSR destroyed thousands of priests and churches, which formed the basis of human spirituality. The Podilsky region was not an exception and hundreds of churches were devastated, destroyed, or in the best case were turned into warehouses, stables, gyms or other household buildings.

It should be mentioned that in the struggle with the Orthodox Church, the Soviet authorities used a variety of means. It was not only the anti-Church propaganda, like «UAOC – a political fortress of Petliura support», but also the prohibitive taxes and so on. The authorities practiced the direct interference in church affairs, harassment of religious communities, direct robbery of church relics and more. The particular hostility to the church was due to the fact that the government observed it as the distribution centers of «religious intoxication». The government was frightened by an unbroken spirit of the national church that could awaken the national consciousness of the Ukrainian people. Destroying the Ukrainian church the authorities were destroying a national and cultural identity of the people of Ukraine, clearing and releasing the basis for the new «socialist» way of thinking. At Lenin's direction the church had to be eliminated as the main political opponent without any material resources, that's why there began the company aimed at the withdrawal of a church property.

At the beginning of the second anti-religious period the authorities started to speak more openly against the church and maintained the deformation and destruction of a church property. However, the «final assault» of the church was started in 1929 and it reached its high point in late 1929 – the first months of 1930.

Keywords: State, political terror, repression, anti-religious policy, church destruction, government, clergy.

До редакції надійшла 4.02.2017.

КОНЦЕПЦІЯ СТВОРЕННЯ ПРОКУРАТУРИ УСРР В 1922–1933 РР. ТА ДИСКУСІЇ ЩОДО ЇЇ ФУНКЦІЙ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті досліджено різні проекти щодо створення прокуратури УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., її місце та роль в правоохоронній системі. Розкрито процес еволюції основних функцій органів прокуратури, їх класифікація в структурі державного управління в період становлення, а також здійснено аналіз прийнятих партійним керівництвом нормативних документів та актів.

У суспільній свідомості досі зберігається поверхневе уявлення про правоохоронну систему радянської України 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., зокрема, прокуратуру як її невід’ємну складову. Тому дослідження процесу становлення органів прокуратури, їх повноважень, допоможе відповісти на багато питань сучасності, дозволить уникнути помилок при реалізації нинішніх реформ в системі прокуратури України. В сучасних умовах реалізація Україною європейського цивілізаційного вибору неможлива без реформування судово-правової системи, безпосередньо прокуратури, пов’язаної з обговоренням відповідних законопроектів.

Незважаючи на деякі адміністративні, бюрократичні та законодавчі перешкоди, відбувається відродження системи органів прокуратури демократичного зразка. Дискусії щодо реформ інституту прокуратури змушують дослідників звернутися до історичного аналізу концепцій її створення в 1922–1933 рр. Формування системи діяльності органів прокуратури на основі демократичних засад розбудови правової держави, дозволяє взяти позитивні перетворення тих років, відкинувши в минуле форми, методи та принципи роботи, притаманні тоталітарному режиму.

Ключові слова: прокуратура, революційна законність, правопорядок, політична система суспільства, функції, державне управління.

Після завершення громадянської війни в СРСР для забезпечення функціонування державного механізму, нагляду за дотриманням законності питання запровадження нових організаційних форм побудови органів нагляду за законністю, а, точніше, утворення єдиної державної прокуратури Російської імперії, а пізніше УСРР стало необхідністю більшовицької тоталітарної системи.

У сучасній історичній науці існує чимало наукових праць, присвячених становленню та діяльності органів прокуратури УСРР у 1922–1933-х рр. Першими авторами, які розглядали становлення прокуратури, були відомі радянські діячі: П. Стучка [31], Є. Пашуканіс [21], М. Рейснер [28], Я. Берман [2]. Характер статей та праць в значній мірі був визначений впливом партійно-державної ідеології в реформуванні та розвитку органів прокуратури.

Радянські дослідники, О. Вишинський [3], С. Голунський [5], М. Кожевніков [10], А. Рекунков [29], Д. Суло [32] у своїх працях висвітлюють загальні тенденції формування та розвитку прокуратури УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Окресленої нами проблеми прямо чи опосередковано стосуються наукові

роботи сучасних українських істориків: В. Сухоноса [33], В. Клочкова [9], Д. Тихоненко [35], С. Губаря [6].

Метою даного дослідження є висвітлення процесу еволюції основних функцій та завдань органів прокуратури УСРР, їх класифікацію в системі державного управління в період її становлення.

Публікація проекту Декрету про прокуратуру в «Тижневику радянської юстиції» в 1922 р. поклала початок активній дискусії щодо повноважень прокуратури в радянській правоохоронній системі. Проект декрету «Про державну прокуратуру» перш за все стосувався питання про відносини прокуратури з губернськими виконавчими комітетами. В ньому зазначалось, що положення про державну прокуратуру розроблено з метою посилення нагляду органів юстиції за законністю діяльності всіх органів радянської влади та в інтересах боротьби із злочинами [26, с. 12].

Нагляд за законністю діяльності центральних органів влади, а також керівництво за роботою народних прокурорів повинен був здійснювати Народний комісаріат Юстиції через Відділ Прокуратури НКЮ на чолі з Прокурором республіки.

Проект передбачав послаблення впливу влади на місцях, зокрема, нагляд за дотриманням місцевими органами радянської влади законів та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду і за боротьбою зі злочинами в межах губернії або області покласти на відділи юстиції через народних прокурорів. Згідно проекту прокурор республіки повинен призначатися Президією ВЦВК та входити до складу колегії НКЮ.

Основним питанням для обговорення була пропозиція щодо розширення функціональних обов'язків народних прокурорів та припинення їх дублювання іншими контролюючими органами, в тому числі, відділами юстиції. В проекті зазначалось, що в обов'язки народного прокурора входить: внесення в колегію губюста питань про скасування постанов та розпоряджень місцевих органів влади, що явно суперечать чинному законодавству. Для здійснення цієї функції народний прокурор має право: доступу до всіх справ будь-якої радянської установи; порушення судового переслідування проти посадових та приватних осіб як з власної ініціативи, так і за скаргами та заявами; нагляд за провадженням попереднього слідства всіма слідчими органами в межах губернії, для чого вони зобов'язані повідомляти народного прокурора протягом 24 годин про всі справи, що надійшли для здійснення проваджень передбачених ст. 7 Положення про Народний суд, ст. 2 Основних Положень про Ревтрибунали і ст. 3 Положення про Ревтрибунали [26, с. 12].

Нагляд прокурора передбачав право перевірки в діяннях особи, яка підозрюється в наявності вини, ознаки злочину, а також правомірності застосування міри запобіжного заходу.

Народний прокурор наділявся повноваженнями: перевірки утримання під вартою в місцях позбавлення волі губернії чи області; державного обвинувачення в суді; оскарження в касаційному порядку та в порядку Вищого Судового Контролю рішень та постанов всіх судових органів [26, с. 13].

На IV Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції 26 січня 1922 р. більшість учасників підтримала рішення зберегти наглядові та контрольні функції прокуратури в рамках НКЮ. М.В. Криленко, радянський державний та партійний діяч, відіграв важливу роль у розбудові органів прокуратури. Він запропонував ідею створення незалежної прокуратури від органів, що можуть впливати на реалізацію її повноважень та закликав звільнити її від опіки губвиконкомів.

Слід відзначити, що пошуки істини з питання щодо організації прокуратури та її місця в

правоохоронній системі нашо́вхнула працівників Народного комісаріату юстиції до кардинального перегляду початкового проекту положення про прокуратуру. Проект положення про прокуратуру, редагований Наркомюстом згідно рішення Всеросійського з'їзду працівників юстиції, повністю відрізнявся від початкового варіанта. В ньому відображалось прагнення органів прокуратури до самостійності, централізації. На прокурорів покладался обов'язок контролювати законотворчу діяльність губвиконкомів. М.І. Калінін щодо основних завдань та функцій органів прокуратури зазначав: «Ми хочемо законність зробити фактором державного будівництва... Створення прокуратури є одним із способів виховати законність в органах влади» [36, с. 89].

Активна позиція прихильників надання органам прокуратури широких повноважень дозволила в підсумку визначити організаційні принципи, які отримали юридичне оформлення в положенні «Про прокурорський нагляд», затвердженого 28 травня 1922 р. постановою ВЦВК РСФРР на 3-й сесії IX скликання.

28 червня 1922 р. постановою № 28 ВУЦВК було створено Державну прокуратуру Української СРР для належної організації боротьби зі злочинністю і здійснення нагляду за дотриманням законів. Прокуратура УСРР, як і РСФРР, заснована у складі Народного Комісаріату юстиції як окремий відділ, що підпорядковувся безпосередньо Народному Комісару юстиції, який постановою ВУЦВК призначався також і Прокурором УСРР [24, с. 43].

Вагому роль у створенні та розбудові органів прокуратури УСРР відіграв М.О. Скрипник, який з 12 квітня 1922 р. займав посаду наркому юстиції, а з 3 лютого 1923 р. одночасно був затверджений Генеральним прокурором республіки.

Згідно положення «Про прокурорський нагляд в УСРР» до функціональних обов'язків прокуратури входило: здійснення від імені держави нагляду за законністю дій усіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій та окремих осіб шляхом порушення кримінального переслідування проти винних і опротестування постанов, які порушують закон; безпосередній нагляд за діяльністю органів дізнання та слідства при розкритті злочинів, а також за діяльністю органів державного управління; підтримання обвинувачення в суді; участь у цивільному судочинстві; нагляд за належним утриманням ув'язнених під вартою [23, с. 42].

Постановою ВУЦВК від 6 вересня та інструкцією НКЮ від 22 вересня 1922 р. губернські відділи і повітові бюро юстиції були скасовані, а замість них запроваджувався інститут губернських прокурорів та їх помічників у повітах. Реальне посилення прокурорської влади відбулось після передачі їй функцій контролю за діяльністю виконкомів місцевих рад, включаючи губернські, а пізніше обласні. Прокуратуру зобов'язали наглядати за тим, щоб постанови та інші нормативні акти місцевої радянської влади відповідали діючим союзним і республіканським законам.

З 1923 р. в правоохоронній системі радянського суспільства прокурорський нагляд набув першочергового значення. Прокуратура здійснювала профілактичну роботу шляхом попереднього перегляду проектів постанов та розпоряджень місцевих органів влади. Так, у 1923 р. Генеральна прокуратура УСРР подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади. В 1924 р. кількість протестів по окремих губерніях коливалась від 150 до 400. Всього ж за цей рік прокуратурою було розглянуто 36 тис. справ, з них близько 10 тис. дописів робкорів і сількорів. Перевіряючи у 1925 р. органи юстиції, прокуратурою було розглянуто 10450 циркулярів різних установ, чинність значної кількості яких була припинена, а бо ж скасована [30, с. 66].

Зміна статусу прокуратури відбулась після перегрупування сил в слідчих органах. Посилення функціональних обов'язків прокурорських працівників кардинально відобразилось на діяльності всієї правоохоронної системи радянської держави. Саме слідство придало прокуратурі особливу значущість. Слідчі органи, потрапивши під опіку прокурорських працівників, набули нового правового статусу, який відповідав завданням, що були поставлені партією більшовиків. Слідчі вийшли з адміністративної підлеглості судових органів, а керівництво та нагляд над ними здійснювала прокуратура.

Положенням «Про прокурорський нагляд в УСРР» також передбачено повноваження прокуратури щодо підтримання обвинувачення в суді та участі у цивільному судочинстві. Прокурор отримав право: брати участь у розпорядчих засіданнях суду, де вирішувались питання про притягнення до суду чи припинення справ у всіх тих випадках, коли прокуратура визнає свою особисту участь у цих засіданнях необхідною; підтримання обвинувачення в суді; опротестування в касаційному порядку вироків і ухвал, винесених судом, а також опротестування, в по-

рядку вищого судового контролю, вироків судів першої інстанції, що вступили в законну силу, і касаційних рішень рад народних суддів.

Здійснюючи функцію судового нагляду, між прокурорськими та судовими органами часто виникали конфлікти. З цього приводу М.О. Скрипник зазначав, що завданням прокурорської роботи є наглядати за законністю ухвал суду, а не «кваліфікувати судову роботу» [9, с. 98].

Більше упорядковано визначив функції органів прокуратури у кримінальному процесі перший Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) УСРР, затверджений ВУЦВК 13 вересня 1922 р. КПК УСРР визначав роль і завдання органів прокуратури у здійсненні нагляду за законністю утримання під вартою, у порушенні кримінальних справ, підтриманні державного обвинувачення в суді, нагляду за слідством тощо.

6 липня 1923 р. другою сесією ЦВК СРСР прийнято Конституцію СРСР, затверджену II з'їздом Рад СРСР від 31 січня 1924 р., якою передбачено створення Верховного Суду СРСР і Прокуратури Верховного Суду СРСР. Статтею 46 Конституції СРСР передбачено посаду прокурора Верховного Суду СРСР, у зв'язку з чим 23 листопада 1923 р. ЦВК СРСР затверджено цю посаду [21, с. 134–136].

Прокурор УСРР, інші прокурори союзних республік повинні були виконувати окремі доручення прокурора Верховного суду СРСР. Прокурор УСРР, незалежно від прокурора Верховного суду СРСР, мав повноваження вимагати скликання позачергового Пленуму Верховного Суду СРСР.

З ліквідацією губерній в УСРР та переходом на триступеневу систему управління у травні 1925 р. до Конституції УСРР 1919 р. були внесені зміни. Прокурор республіки став іменуватися Генеральним прокурором республіки. Народний комісар юстиції одночасно обіймав посаду генерального прокурора республіки і входив до складу Ради Народних Комісарів УСРР. Постановою ВУЦВК від 23 жовтня 1925 р. було введено в дію положення «Про судоустрій УСРР», розділ якого «Про Державну прокуратуру» визначав повноваження Прокуратури УСРР. На кінець 1925 р. до складу Прокуратури УСРР входили 41 окружна прокуратура та Прокуратура Молдавської АСРР.

Згідно з положенням «Про судоустрій УСРР» прокуратурі, яка мала функції, визначені кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним кодексами, надані повноваження з нагляду за діяльністю судово-земельних і арбітражних комісій, а також комісії у справах

неповнолітніх правопорушників, за юридичними частинами наркоматів і відомств, колегій і президій адвокатів.

На підставі нового положення «Про судоустрій УСРР» від 11 вересня 1929 р. слідчий апарат підпорядковувався прокуратурі в адміністративному і оперативному відношеннях. Генеральному прокурору республіки надано право порушувати «перед ВУЦВК або РНК УСРР питання про припинення дій опротестованих розпоряджень, постанов і організацій» [9, с. 42].

З кожним роком функції прокуратури розширювалися. Так, на початку 30-х років до завдань прокуратури додавалось пряме втручання у діяльність підприємств з метою забезпечення виконання планів, і це завдання було важливішим, ніж регулювання трудових правовідносин.

Еволюція функцій прокуратури знайшла свій відбиток у централізації прокурорського нагляду на загальносоюзному рівні. Як відомо, під час створення СРСР не передбачалося формування загальносоюзної прокуратури. До 1933 р. прокуратури союзних республік були складовими республіканських наркоматів юстиції. Вони діяли самостійно і підпорядковувалися лише центральним органам влади республік. Поступово відбувається розширення функцій Прокуратури Верховного Суду СРСР,

централізація залізничних і водних спеціальних транспортних судів та підпорядкування центру відповідних прокуратур [4, с. 30].

Початком нового етапу функціонування радянської прокуратури в Україні є створення 20 червня 1933 р. Прокуратури СРСР, на яку було покладено загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік [8, с. 114].

17 грудня того ж року ЦВК та РНК СРСР затвердили Положення «Про Прокуратуру СРСР», за яким основним завданням прокуратури СРСР було «зміцнення соціалістичної законності й охорона суспільної власності від нападу антисуспільних елементів на всій території країни» [22, с. 2]. Відтепер Генеральний прокурор УСРР став підпорядковуватися прокуророві СРСР і одночасно ВУЦВК.

Таким чином, становлення прокуратури як органу «революційної законності» повністю відповідало потребам партії, яка стимулювала організаційний лад правоохоронної системи радянського суспільства та відвела прокуратурі роль лідера. Можливо, за інших обставин функції державного обвинувачення, слідства та нагляду не були б зосереджені в одних руках, але репресивно-каральний характер політики стимулював до появи прокуратури в тому вигляді, в якому вона проіснувала довгий час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амонс А. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / А. Амонс, Л. Абраменко. – К., 2009. – 325 с.
2. Берман Я. Декреты Октября / Я. Берман // Советское государство. – М. : Сов. законодательство, 1933. – № 6. – С. 3–20.
3. Вышинский А. Суд и карательная политика советской власти / А. Вышинский. – Л. : Прибой, 1925. – 77 с.
4. Власенко В.М. Функції органів радянської прокуратури на Сумщині у 1922–1933 рр. / В.М. Власенко, В.М. Раннєв // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів / Ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. – Суми : СумДУ, 2009. – С. 30. С. 23–33.
5. Голунский С. Учебник по судоустройству / С. Голунский, Д. Карев. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 303 с.
6. Губар С. Становлення та розвиток органів дізнання і досудового слідства в Україні (1917 р. – 60-ті роки ХХ століття): автореф. дис. ... канд. юр. наук. – К., 2003. – 17 с.
7. Исаев М. О Высших юридических курсах / М. Исаев // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – № 15. – С. 339–342.
8. Карев Д. Организация суда и прокуратуры в СССР / Д. Карев. – М., 1954. – 283 с.
9. Ключков В. Історія прокуратури України / В. Ключков. – 3 вид., перероб. і доп. – К. : НТВ «Правник», 2004. – 245 с.
10. Кожевников М. Органы, выполнявшие функции советской прокуратуры до ее учреждения / М. Кожевников // Ученые записки МГУ. – 1949. – Вып. 144. – С. 37–84.
11. Коржихина Т. История и современная организация государственных учреждений СРСР: 1917–1972 гг. / Т. Коржихина. – М. : Высшая школа, 1974. – 270 с.
12. Кудрявцев В. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусов. – М. : Наука, 2000. – 365 с.
13. Курицын В. Переход к НЭПУ и революционная законность / В. Курицын ; отв. ред. О. Чистяков; АН СССР, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1972. – 216 с.

14. Маймескулов Л. ГПУ и Прокуратура УССР: становление надзора / Л. Маймескулов // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республик. науч. конф. – Харьков, 1990. – С. 57–59.
15. Мокичев К. История советской прокуратуры в важнейших документах / К. Мокичев. – М. : Госюриздат, 1952. – 584 с.
16. Мурашин Г. Органы прокуратуры в механизме советского государства / Г. Мурашин. – К. : Наукова думка, 1972. – 452 с.
17. Мурза В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922–1933 рр.): автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2003. – 19 с.
18. На страже советских законов / Гл. ред.: Н. Жогин, Р. Руденко – М. : Юрид. лит., 1972. – 456 с.
19. Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз / В. Окіпнюк. – К. : НА СБУ, 2002. – 290 с.
20. Панкратов А. Эстафета поколений / А. Панкратов // На страже советских законов. – М. : Юридическая лит-ра, 1972. – С. 114–132.
21. Пашуканис Е. Марксистская теория права и строительство социализма / Е. Пашуканис // Революция права. – М., 1927. – № 3. – С. 3–12.
22. Положение о Верховном Суде СССР. Конституция СССР // Советская прокуратура, сборник важнейших документов. – М., 1977. – С. 134–136.
23. Положение о Прокуратуре Союза ССР // Сборник законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1934. – № 1. – Ст. 2-а, 2-б.
24. Положение о прокурорском надзоре // Советская прокуратура. Сборник документов. – М., 1981. – С. 42.
25. Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 28 июня 1922 г. «Положение о прокурорском надзоре» // Вестник Советской Юстиции. – К., 1922. – №5–7. – С. 43.
26. Приходько А. Революційна законність на новому етапі соціалістичного будівництва / А. Приходько // Революційне право. – 1932. – № 9–10. – С. 254–257.
27. Проект декрета о государственной прокуратуре // Ежедневник советской юстиции. – М., 1922. – № 1. – С. 12–13.
28. Рассказов Л. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917–1941) / Л. Рассказов. – Уфа: Б. и., 1994. – 130 с.
29. Рейснер М. Право: Наше право; Чужое право; Общее право / М. Рейснер. – М. : Госиздат, 1925. – 276 с.
30. Рекунков А. Законность – фактор государственного строительства / А. Рекунков, В. Клочков // Советская прокуратура: История и современность. – М., 1977. – С. 34–58.
31. Солдатенко В. Нарком Микола Скрипник (1919–1927 рр.) / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 53–68.
32. Стучка П. Двенадцать лет революции государства и права / П. Стучка // Революция права. – 1929. – № 6. – С. 3–10.
33. Сусло Д. Організація судових органів Української РСР в період 1917–1925 рр. / Д. Сусло. – К. : Юрвиздат, 1960. – 83 с.
34. Сухонос В. Органи, що виконували функції прокуратури в Україні у 1917–1922 рр. / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 86–87.
35. Тетерин Б. Организация советской прокуратуры / Б. Тетерин. – М. : Юрид. лит-ра, 1958. – 230 с.
36. Тихоненко Д. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧ и ГПУ УССР в 1918 – начале 1929 гг.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. Тихоненко. – Х., 1998. – 17 с.
37. Чердаков О. Место и роль прокуратуры в правоохранительной системе советского государства в период его становления и развития (1917–1936 гг.) / О. Чердаков // Государство и право. – 2003. – № 12. – С. 86–91.
38. Черниченко С. Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы НЭПа (1922–1928) / С. Черниченко // Проблеми законності. – 1997. – Вип. 32. – С. 51–56.
39. Яковенко Д. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922–1925 гг.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. Яковенко. – К., 1956. – 13 с.

REFERENCES

1. Amons A. Represovani prokurory v Ukraini: dokumenty, narysy, materialy / A. Amons, L. Abramenko. – K., 2009. – 325 s.

2. Berman Ya. Dekrety Oktyabrya / Ya. Berman // Sovetskoe gosudarstvo. – M. : Sov. Zakonodatel'stvo, 1933. – № 6. – S. 3–20.
3. Vyshynskyy A. Sud y karatel'naya polytyka sovetskoy vlasty / A. Vyshynskyy. – L. : Pryboy, 1925. – 77 s.
4. Vlasenko V.M. Funktsiyi orhaniv radyans'koyi prokuratury na Sumshchyni u 1922–1933 rr. / V.M. Vlasenko, V.M. Rannyyev // Aktual'ni pytannya istoriyi ta kul'tury : Materialy naukovotoretychnoyi konferentsiyi vykladachiv, aspirantiv ta studentiv / Red.: V.M. Vlasenko, O.V. Hlushan, S.I. Dehtyar'ov, V.A. Nesterenko. – Sumy : SumDU, 2009. – S. 30. S. 23–33.
5. Holunskyy S. Uchebnyk po sudoustroystvu / S. Holunskyy, D. Karev. – M. : Yuryd. yzd-vo NKYu SSSR, 1939. – 303 s.
6. Hubar S. Stanovlennya ta rozvytok orhaniv diznannya i dosudovoho slidstva v Ukrayini (1917 r. – 60-ti roky KhKh stolittya). Avtoref. dys. ... kand. yur. nauk. – K., 2003. – 17 s.
7. Ysaev M. O Vysshikh yurydycheskykh kursakh / M. Ysaev // Ezhenedel'nyk sovetskoy yustytssy. – 1923. – № 15. – S. 339–342.
8. Karev D. Orhanyzatsyya suda y prokuratury v SSSR / D. Karev. – M., 1954. – 283 s.
9. Klochkov V. Istoriya prokuratury Ukrayiny / V. Klochkov. – 3 vyd., pererob. i dop. – K. : NTV «Pravnyk», 2004. – 245 s.
10. Kozhevnykov M. Orhany, vyropolnyavshye funktsyy sovetskoy prokuratury do ee uchrezhdenyya / M. Kozhevnykov // Uchenye zapysky MNU. – 1949. – Vyp. 144. – S. 37–84.
11. Korzhykhyna T. Ystoryya y sovremennaya orhanyzatsyya gosudarstvennykh uchrezhdenyy SRSR: 1917–1972 hh. / T. Korzhykhyna. – M.: Vysshaya shkola, 1974. – 270 s.
12. Kudryavtsev V. Polytycheskaya yustytssya v SSSR / V. Kudryavtsev, A. Trusov. – M. : Nauka, 2000. – 365 s.
13. Kurytsyn V. Perekhod k NƏPU y revolyutsyonnaya zakonnost' / V. Kurytsyn ; otv. red. O. Chystyakov; AN SSSR, Yn-t gosudarstva yf prava. – M.: Nauka, 1972. – 216 s.
14. Maymeskulov L. HPU y Prokuratura USSR: stanovlenye nadzora / L. Maymeskulov // Aktual'nye problemy formirovaniya pravovogo gosudarstva: Kratkyye tezysy dokladov y nauchnykh soobshchenyy respublik. nauch. konf. – Khar'kov, 1990. – S. 57–59.
15. Mokychev K. Ystoryya sovetskoy prokuratury v vazhneyshykh dokumentakh / K. Mokychev. – M. : Hosiuryzdat, 1952. – 584 s.
16. Murashyn H. Orhany prokuratury v mekhanizme sovetskoho gosudarstva / H. Murashyn. – K. : Naukova dumka, 1972. – 452 s.
17. Murza V. Prokuratura v derzhavnomu mekhanizmi USRR (1922–1933 rr.): avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. – Kh., 2003. – 19 s.
18. Na strazhe sovetskykh zakonov / Hl. red.: N. Zhohyn, R. Rudenko – M. : Yuryd. lyt., 1972. – 456 s.
19. Okipnyuk V. Derzhavne politychne upravlinnya USRR (1922–1934): istoryko-yurydychnyy analiz / V. Okipnyuk. – K. : NA SBU, 2002. – 290 s.
20. Pankratov A. Əstafeta pokolenyy / A. Pankratov // Na strazhe sovetskykh zakonov. – M. : Yurydycheskaya lyt-ra, 1972. – S. 114–132.
21. Pashukanys E. Marksystskaya teoryya prava y stroytel'stvo sotsyalyzma / E. Pashukanys // Revolyutsyya prava. – M., 1927. – № 3. – S. 3–12.
22. Polozhenye o Verkhovnom Sude SSSR. Konstytutsyya SSSR // Sovetskaya prokuratura, sbornyk vazhneyshykh dokumentov. – M., 1977. – S. 134–136.
23. Polozhenye o Prokuratorie Soyuzov SSR // Sbornyk zakonov y rasporyazhenyy rabochekrest'yanskoho pravytel'stva SSSR. – M., 1934. – №1. – St. 2-a, 2-b.
24. Polozhenye o prokurorskom nadzore // Sovetskaya prokuratura. Sbornyk dokumentov. – M., 1981. – S. 42.
25. Postanovlenye Vseukraynskoho Tsentral'noho Yspolnytel'noho Komyteta ot 28 yyunya 1922 h. «Polozhenye o prokurorskom nadzore» // Vestnyk Sovetskoy Yustytssy. – K., 1922. – №5–7. – S. 43.
26. Prykhod'ko A. Revolyutsiyina zakonnist' na novomu etapi sotsialistychnoho budivnytstva / A. Prykhod'ko // Revolyutsiyne pravo. – 1932. – № 9–10. – S. 254–257.
27. Proekt dekreta o gosudarstvennoy prokuratorie // Ezhenedel'nyk sovetskoy yustytssy. – M., 1922. – № 1 – S. 12–13.
28. Rasskazov L. Karatel'nye orhany v protsesse formirovaniya y funktsyonirovaniya admynystrativno-komandnoy systemy v Sovetskom gosudarstve (1917–1941) / L. Rasskazov. – Ufa: B. y., 1994. – 130 s.

29. Reysner M. Pravo: Nashe pravo; Chuzhoe pravo; Obshchee pravo. / M. Reysner. – M. : Hosyzdat, 1925. – 276 s.
30. Rekunkov A. Zakonnost' – faktor hosudarstvennoho stroytel'stva / A. Rekunkov, V. Klochkov // Sovetskaya prokuratura: Ystoryya y sovremennost'. – M., 1977. – S. 34–58.
31. Soldatenko V. Narkom Mykola Skrypnyk (1919–1927 rr.) / V. Soldatenko // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2002. – № 2. – S. 53–68.
32. Stuchka P. Dvenadtsat' let revolyutsyy hosudarstva y prava / P. Stuchka // Revolyutsyya prava. – 1929. – № 6. – S. 3–10.
33. Suslo D. Orhanizatsiya sudovykh orhaniv Ukrayins'koyi PCP v period 1917–1925 pp. / D. Suslo. – K. : Yurvydat, 1960. – 83 s.
34. Sukhonos V. Orhany, shcho vykonuvaly funktsiyi prokuratury v Ukrayini u 1917–1922 pp. / V. Sukhonos // Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo. – 2001. – № 7. – S. 86–87.
35. Teteryn B. Orhanyzatsyya sovetskoj prokuratury / B. Teteryn. – M. : Yuryd. lyt-ra, 1958. – 230 s.
36. Tykhonenko D. Problemy kontrolya y nadzora za orhanamy VUCh y HPU USSR v 1918–nachale 1929 hh.: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk / D. Tykhonenko. – Kh., 1998. – 17 s.
37. Cherdakov O. Mesto y rol' prokuratury v pravookhranytel'noy systeme sovetskoho hosudarstva v peryod eho stanovlenyya y razvytya (1917–1936 hh.) / O. Cherdakov // Hosudarstva y pravo. – 2003. – № 12. – S. 86–91.
38. Chernychenko S. Prokurorskyi nadzor za rabotoj sudebno-sledstvennykh orhanov y HPU v hody NЭPa (1922–1928) / S. Chernychenko // Problemy zakonnosti. – 1997. – Vyp. 32. – S. 51–56.
39. Yakovenko D. Uchrezhdenye prokuratury USSR, ee orhanyzatsyya y deyatelnost' v 1922–1925 hh.: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk / D. Yakovenko. – K., 1956. – 13 s.

© *Ирина Пащенко*
(Винница)

КОНЦЕПЦИЯ СОЗДАНИЯ ПРОКУРАТУРЫ УССР В 1922–1933 ГГ. И ДИСКУССИИ О ЕЕ ФУНКЦИЯХ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

В статье исследованы различные проекты по созданию прокуратуры УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в., ее место и роль в правоохранительной системе. Раскрыто процесс эволюции основных функций органов прокуратуры, их классификация в структуре государственного управления в период становления, а также осуществлен анализ принятых партийным руководством нормативных документов и актов.

В общественном сознании до сих пор сохраняется поверхностное представление о правоохранительной системе советской Украины 20-х – начале 30-х гг. XX в., в частности прокуратуре как ее неотъемлемой составляющей. Поэтому исследования процесса становления органов прокуратуры, их полномочий, поможет ответить на многие вопросы современности, позволит избежать ошибок при реализации нынешних реформ в системе прокуратуры Украины. В современных условиях реализация Украиной европейского цивилизационного выбора невозможна без реформирования судебно-правовой системы, непосредственно прокуратуры, связанной с обсуждением соответствующих законопроектов.

Несмотря на некоторые административные, бюрократические и законодательные препятствия, происходит возрождение системы органов прокуратуры демократического образца. Дискуссии по реформам института прокуратуры заставляют исследователей обратиться к историческому анализу концепций ее создания в 1922–1933 гг. Формирование системы деятельности органов прокуратуры на основе демократических принципов развития правового государства, позволяет взять положительные преобразования тех лет, отбросив в прошлое формы, методы и принципы работы присущи тоталитарному режиму.

Ключевые слова: прокуратура, революционная законность, правопорядок, политическая система общества, функции, государственное управление.

© *Iryna Pashchenko*
(Vynnytsia)

CONCEPT CREATION OF THE UKSSR PROSECUTION IN 1922–1933S AND DISCUSSION OF ITS FUNCTIONS IN PUBLIC ADMINISTRATION

The article researches the various projects of creation of the prosecution of the UkSSR in the 20s – early 30s of XX century, its position and role in the law enforcement system. It reveals the process of evolution of the main functions of the prosecution, their classification in the structure of government during its formation and analyses regulations and laws adopted of the party leadership.

In the social consciousness still remains a superficial understanding of the law enforcement system of Soviet Ukraine in the 20s – early 30's XX century., specifically the prosecutor's office as an integral component. Therefore, research the process of formation of the prosecution bodies, their powers will help answer many questions modernity, to avoid mistakes in the implementation of the current reforms in the system of the Prosecutor's Office of Ukraine. In modern conditions the implementation by Ukraine of European civilization choice is impossible without reforming the judicial system, the prosecution directly related to the discussion of the relevant legislation.

Despite some administrative, bureaucratic and legal barriers, there is a revival of the prosecution of democratic model. Discussions of reform institute prosecution forced the researchers to turn to historical analysis concepts its inception in 1922 – 1933s. Formation of the system of prosecution bodies based on the democratic principles of building the rule of law, can take positive transformation, rejecting the past forms, methods and principles of inherent totalitarian regime.

Keywords: prosecutor, revolutionary legality, law and order, political system of society, functions, governance.

До редакції надійшла 7.03.2017.

УДК 378.4(477–25)КНУ«1937/1945»(091)

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА)

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливу цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка.

Для того, щоб читач більше дізнався про біографічне поле І.А. Гриценка, подаємо виклад найважливіших віх його життєвого шляху. Також розпочинаємо у № 36 «Часопису української історії» видрук спогадів професора про київський період його життя (1937–1941 рр.). Особливо ретельно І.А. Гриценко описує приміщення Червоного корпусу, навчальний процес у стінах Шевченкового університету, життя та побут студентства, наукові інтереси, культурні та спортивні уподобання тощо. Матеріали друкуються в авторській редакції.

Ключові слова: Іван Антонович Гриценко, Київський університет, спогади, біографія, історичний факультет, студенти, навчальний процес.

Іван Антонович Гриценко народився 10 травня 1920 р. у мальовничому селі Нехворощ Корсунь-Шевченківського району Київської (тепер Черкаської) області. Родина Гриценків походила із старовинного козацького роду. Його представники Клим і Сидір Гриценки у складі Ситницької сотні Корсуньського полку брали участь у Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького.

Батько й мати І. А. Гриценка походили із селян. У роки колективізації батько Антон Тихонович, хоч і вважався середняком, був «розкуркулений», а в 1938 р. – репресований. Тому з юнацьких літ Іван, як найстарший серед п'яти братів, став надійним помічником, порадником та опорою в житті сім'ї.

У 1927 р. пішов до місцевої початкової школи в с. Нехворощ, а продовжив навчання у м. Макіївка (Донбас), куди в 1932 р. переїхала родина. Проявляючи відмінні знання з усіх предметів, Іван все ж віддавав перевагу дисцип-

лінам гуманітарного спрямування. Середню школу закінчив із атестатом «відмінно», що надавало право вступу до вузів без екзаменів.

З вересня 1937 по травень 1942 р. навчався на історичному факультеті Київського університету (з січня 1942 р. – Українського Об'єднаного в м. Кзил-Орда (Казахстан), куди університет було евакуйовано).

З травня 1942 р. по січень 1943 р. – курсант Харківського військового училища хімізахисту Червоної армії (евакуйованого в м. Ташкент). Після його закінчення був направлений на Воронежський (з 20 жовтня 1943 р. – Перший Український) фронт. У складі 597-го нічного близькобомбардувального орденів Олександра Невського і Кутузова III ступеня Чернівецького авіаційного полку Другої Повітряної армії брав участь у бойових діях (перед цим вивчив аеронавігацію і екстерном склав екзамени на звання штурмана, після чого був допущений до польотів і зробив 32 бойових нічних

авіапольоти на бомбардування ворога). Полк звільняв від нацистських загарбників не лише українські землі, а й Польщу, Чехословаччину, брав участь у боях за Берлін. Іван Антонович нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня і Червоної Зірки та 12 медалями, в т.ч. «За взяття Берліна», «За визволення Праги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Демобілізувавшись у званні лейтенанта в березні 1946 р., деякий час працював старшим лаборантом кафедри політекономії Київського держуніверситету. З листопада 1946 р. по листопад 1949 р. – аспірант кафедри історії УРСР даного вузу.

Темою кандидатської дисертації обрав проблему антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. Під час роботи над нею молодий науковець ґрунтовно опрацював значний комплекс джерел, зокрема літописи, статистичні матеріали, а також опубліковані збірники документів, праці дослідників багатьох історичних шкіл і напрямків. Все це дозволило глибоко проникнути в сутність проблеми, свідченням чого стали праці, які вийшли друком у наукових часописах та збірках, а в березні 1950 р. він успішно захистив дисертацію.

З листопада 1949 р. Іван Антонович працює в Чернівецькому держуніверситеті: спочатку старшим викладачем кафедри історії народів СРСР (1949–1955), доцентом (1955–1982) та професором (1982–1990) кафедри історії СРСР і УРСР й кафедри історії України (1990–1999). У 1963–1968 рр. завідував кафедрою історії СРСР, 1972 та 1983–1986 рр. – кафедрою історії СРСР та УРСР.

Завдяки наполегливій, цілеспрямованій праці І.А. Гриценко ґрунтовно розробив та з великою педагогічною майстерністю читав лекційні курси з історії України та джерелознавства історії СРСР і джерелознавства історії України, вів практичні заняття з цих дисциплін, спецсеминар «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.», читав спецкурс «Антифеодальна боротьба селянських мас України в другій половині XVII ст.». І.А. Гриценко став одним із провідних науковців і викладачів не лише історичного факультету, але й університету в цілому. Очолюючи кафедру, взяв курс на збереження й розвиток усіх кращих традицій, започаткованих попередниками професорами В.О. Голобуцьким і І.І. Кравченком та втілення в життя настанов свого вчителя, наукового керівника кандидатської дисертації член-кореспондента

АН УРСР професора М.Н. Петровського. За успіхи в праці 1984 і 1987 рр. нагороджувався грамотами Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України, нагрудним знаком «За відмінні успіхи в роботі» Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, медалями «За доблесну працю» (1970) та «Ветеран праці» (1986), занесений до Книги Пошани Чернівецького державного університету (1982).

Кілька штрихів до характеристики науково-дослідної праці вченого. З 60-х років XX ст. відбувається помітне розширення спектра його наукових інтересів. Як заступник голови редакційної колегії він здійснив роботу з наукового редагування і науково-методичного керівництва авторським колективом при написанні книги «Чернівецька область» (К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1969. – 704 с.) з 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР».

Важливим науковим проектом, здійсненим за найактивнішої участі І.А. Гриценка, було видання «Нарисів з історії Північної Буковини» (К.: Наук. думка, 1980). Перу І.А. Гриценка належать матеріали про взаємовідносини Буковини з українськими землями і Росією (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) та економічні і політичні зв'язки з ними (друга половина XIX – поч. XX ст.).

В 1970–1980-х рр. опубліковано понад 70 наукових праць вченого з різних періодів історії України. І все ж серед них провідною була проблема економічних, культурних та громадсько-політичних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. Великий патріот України, закоханий у її минуле, науковець завжди був переконаний, що історію України належить вивчати не ізольовано від тих соціально-економічних, політичних і культурних процесів, які відбувались у сусідніх регіонах. Доказом цього є монографія вченого «Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст.» (Львів: Вид-во при Львів. ун-ті «Вища школа», 1980. – 168 с.).

Книга ґрунтується на широкій джерельній базі. Крім спеціальної літератури та різних друкованих джерел, автор опрацював численні архівні документи. Серед них особливо важливими є матеріали департаментів зовнішньої торгівлі і митних зборів міністерства фінансів (ЦДІА СРСР), канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (ЦДІА у м. Києві), крайового

управління Буковини (Чернівецький обласний державний архів), канцелярії бессарабського військового губернатора; повноважного намісника Бессарабської області; статистичного комітету та начальника Бессарабської митної округи (ЩДА МРСР у м. Кишиневі), канцелярії подільського губернатора і Кам'янець-Подільського міського магістрату (Хмельницький обласний державний архів) та ін.

На основі великого фактичного матеріалу, зіставлення й аналізу численних фактів І.А. Гриценко цілком слушно стверджував, що Північна Буковина здавна входила до району формування слов'янства, українства і що для неї були характерними ті ж самі історичні процеси, що відбувалися на Поділлі та Подніпров'ї.

В окремих розділах монографії досліджуються торговельні зв'язки, зокрема експорт з Північної Буковини в Наддніпрянщину та Росію, імпорт на Північну Буковину українських та російських товарів, посередницька роль краю в торгівлі Росії з країнами Західної Європи, питання відхідництва та інші форми економічних зв'язків.

Автор доводив, що економічні відносини Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною проявлялися в шести основних формах: 1) торгівля; 2) транзит товарів з Російської держави через Північну Буковину в країни Західної Європи; 3) транзит буковинських товарів через територію Росії в інші країни; 4) використання Росією території Північної Буковини для транзиту товарів з одних районів імперії в інші; 5) володіння жителів Північної Буковини земельними угіддями, підприємствами по переробці сільськогосподарської сировини та іншим нерухомим майном на Наддніпрянщині і в Бессарабії; 6) відхідництво північних буковинців на заробітки в Російську державу (власне, в Україну, Бессарабію).

І.А. Гриценко переконливо показав вплив економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянщиною на розвиток економіки й посилення національної самосвідомості північнобуковинського населення, розгортання національного руху за возз'єднання Північної Буковини з українськими землями.

Монографічне дослідження знайшло своє продовження в докторській дисертації «Північна Буковина, Наддніпрянська Україна і Росія в XIX – на початку XX ст.: Економічні і громадсько-політичні зв'язки», успішно захищеної у червні 1981 р. в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка.

І.А. Гриценком зроблено чимало в плані глибокого дослідження джерел. Він опублікував ряд статей та матеріалів джерелознавчого спрямування; взяв участь у підготовці до друку збірників документів і матеріалів «Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною» (Ужгород: Карпати, 1990. – 468 с.), «Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917–1941» (Чернівці: Облвидав, 1958. – 449 с.), «Радянська Буковина. 1940–1945» (К.: Наук. думка, 1967. – 400 с.).

Багато зусиль докладалось вченим для розробки праць навчально-методичного спрямування з метою надання допомоги студентам у вивченні різних питань історії та джерелознавства історії України. До початку 90-х років побачили світ 8 праць, з-поміж яких доцільно назвати такі: «Методичні рекомендації і плани практичних занять з історії Української РСР», «Методичні вказівки і плани спецсемінару «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.», «Методичні вказівки і плани практичних занять з джерелознавства історії СРСР» (у співавт.), «Методичні вказівки до написання дипломних робіт для студентів історичного факультету» та ін.

Вчений брав активну участь у підготовці й проведенні краєзнавчих наукових конференцій до 370-річчя Хотинської війни; 600-річчя першої писемної згадки назви краю «Буковина»; III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету та ін.

Слід відзначити його роль у виданні Наукових записок Чернівецького держуніверситету (Серія історичних наук) у 1956–1961 рр., як член редколегії сприяв виходу у світ збірника наукових праць історичного факультету ЧДУ (1957), збірника наукових робіт аспірантів (1958) та збірника наукових статей кафедри історії України «Питання історії України» (1997–1999).

І.А. Гриценко виконував і ряд громадських виборних та службових доручень міністерств поза межами основної роботи в університеті. Від виборчого округу № 95 м. Чернівців обирався депутатом Чернівецької міської ради X (1965) і XI (1967) скликань, де працював у комісії народної освіти.

За рекомендацією Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР Міністерством народної освіти України у 1951–1952 рр. призначався головою державної

екзаменаційної комісії історичного факультету Чернівецького державного вчительського інституту, а в 1974–1975 рр. – головою ДЕКУ історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

1996 р. він увійшов до складу спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій з історії та філософії при Чернівецькому державному університеті.

Відомий вчений на прохання видавництва прорецензував ряд монографій, наукових збірників, був офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій з історії України в Інституті історії АН України і Київському університеті, прорецензував десятки авторефератів докторських і кандидатських дисертацій. Чимало зробив для організації студентської наукової роботи.

Упродовж багатьох років І.А. Гриценко був ректором народного університету Чернівецької обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури. Університет проводив на території області значну роботу з пропаганди пам'яток минувшини. Одночасно готував і публікував методичні матеріали товариства, а також особисто систематично виступав з лекціями в Чернівцях і населених пунктах області, пропагуючи історичну спадщину краю. Неодноразово відзначався Президією правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, в т.ч. й пам'ятною медаллю (1977).

З 1949 р. Іван Антонович входив до складу історичної секції Чернівецької обласної організації товариства «Знання», яке відіграє важливу роль в поширенні наукових знань серед різних верств населення.

І.А. Гриценко із 60-ти років своєї трудової діяльності півстоліття пройшов педагогічною стежиною в Чернівецькому держуніверситеті – від старшого викладача до професора вузу. Він відомий вчений, громадський діяч на ниві краєзнавства, автор багатьох публікацій в місцевій пресі, учасник десятків зустрічей з учнями, студентами, громадськістю краю.

У 2004 р. побачила світ фундаментальна праця І.А. Гриценка «Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в ХІХ–ХХ ст.)» (Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с.). Іван Антонович підготував до друку методичний посібник з краєзнавства.

20 липня 2007 р. Івана Антоновича Гриценка не стало. Похований він на старому (Руському) цвинтарі в Чернівцях.

Ми завжди пам'ятатимемо відомого науковця, педагога, вчителя, свого прекрасного

колегу, справжнього інтелігента, друга, радника – Івана Антоновича Гриценка.

У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (Спогади І. А. Гриценка)

Змішане почуття внутрішньої зібраності і душевного трепету викликала уже сама будівля університету. Величаву урочистість архітектурної композиції університетського корпусу підкреслювали восьмиколонний портик Іонійського ордеру на всю висоту головного фасаду і темно-червоний колір зовнішніх стін.

Павло Арсенійович Лавров, який після закінчення аспірантури розпочинав науково-педагогічну діяльність читанням на нашому курсі історії України, в лекції про українську культуру першої половини ХІХ ст., торкнувшись сюжету про Київський університет, напівжартома сказав, що такого кольору університетським стінам архітектори надали за побажанням Миколи І, висловленим у час відвідання Києва у 1843 році. Його приїзд співпав із завершенням будівництва головного університетського корпусу і студентськими антиурядовими виступами. І коли зодчі запитали царя, у який колір він побажав би пофарбувати зовнішні стіни завершеної будівлі, Микола І, розгніваний заворушеннями студентів, нібито вигукнув: «Покрасьте в красний цвет! Если они, мерзавцы (тобто – студенти), не краснеют, то пусть за них краснеют стены!»

Та це – по короткій паузі продовжив Павло Арсенійович – всього-навсього кимсь вигаданий і пущений по білому світу історичний анекдот. Історики архітектури стверджують, що стилю ампір, в якому за проектом архітектора В. Беретті в 1837–1843 роках зведено університетський корпус, притаманні суворі урочисті кольори, в тому числі і темно-червоний.

Введений в експлуатацію ще в 1843 році, корпус був Головним. Студенти мого покоління з-поміж себе називали його Червоним. У ньому розміщувалися підрозділи управління (ректорат, канцелярія, бухгалтерія), громадські організації (партком, комітет ЛКСМУ, профком), актовий зал, бібліотека з читальними залами, спортивний зал, історичний, філологічний, іноземних мов, юридичний, біологічний, геолого-географічний і фізико-математичний факультети, а в цокольному поверсі – студентська і для професорсько-викладацького складу їдальні, влаштовані профкомом студентська перукарня, шевська і кравецька майстерні та служби адміністративно-господарської частини.

Кілька кімнат другого поверху займав Київський архів давніх актів, заснований при університеті в 1852 році. В ньому поряд з іншими документами зберігалося близько 6000 актових книг гродських і земських судів та магістратів Правобережної України XVI–XVII ст. Кімнати архіву розташовувалися поряд із 101-ю і 102-ю аудиторіями, де відбувалися загальнокурсів лекції для студентів-істориків і наші погляди часто фіксувалися на прикріпленій до дверей дощечці з написом «Архів давніх актів». Напис будив у нас почуття глибокої таємничості, а працівники архіву, що іноді появлялися із-за цих потаємних дверей – вияв особливої поваги.

Зліва, у глибині двору, розташовувався другий корпус університету. Він мав три поверхи, але за розмірами набагато поступався Головному. Там розміщувалися аудиторії і лабораторні приміщення хімічного факультету.

Праворуч Головного корпусу університету у 1937 році велось будівництво третього університетського корпусу. 1940 року роботи по його побудові завершилися і тоді ж у новобудову були переведені історичний та філологічний факультети і новозбудований корпус одержав назву Гуманітарного.

Із введенням у дію Гуманітарного корпусу завершувалось формування університетського центру в Києві. Разом з бібліотекою Академії Наук він створював, розкинутий на весь квартал, єдиний архітектурний ансамбль. Центральну вісь ансамблю становив Головний (Червоний) університетський корпус. По його обидва боки симетрично простягалися з'єднуючі темно-червоного кольору мури, на краях яких височіли фасади архітектурно ідентичних будівель: академічної бібліотеки зліва і Гуманітарного корпусу – справа.

Тилловими фасадами споруди ансамблю виходили в Ботанічний сад Академії Наук. Своєрідної краси і принадності ансамблю надавав сквер, що розкинувся перед його лицевими фасадами між вулицями Володимирською, Льва Толстого, Іллі Рєпіна і бульваром Тараса Шевченка. У 1939 році, з нагоди 125-річчя від дня народження Т. Шевченка, на головній алеї скверу напроти восьмиколонного портика Головного університетського корпусу було споруджено пам'ятник поету. Тоді ж університету присвоєно ім'я Тараса Шевченка.

І ось у цьому чудовому куточку Києва, одному з найвизначніших науково-освітніх центрів України, доля подарувала мені щасливу можливість провести незабутні студентські роки

з їх безсонними передекзаменними ночами, радістю пізнання нового, незнаного, гіркотою невдач, міцною дружбою і побратимством.

Першого вересня 1937-го року аудиторії історичного факультету Київського університету поряд із старшокурсниками заповнили 150 новоприйнятих студентів. З-поміж нас переважали мого віку (1919–1920 років народження) юнаки і дівчата. В абсолютній більшості ми прийшли до університету після закінчення десятирічок, які, будучи створеними кількома роками перед тим, у 1937 році зробили другий випуск. Порівняно невелику частину наших однокурсників становили старші за віком. Вони середню освіту одержали в робітфаках, в т.ч. і в діючому при Київському університеті. При цьому, якщо раніше робітфаки давали основний контингент студентів, то тепер, у зв'язку з масовими випусками десятирічок, їх роль у формуванні студентських колективів ВУЗів різко підупала, а незабаром вони зовсім припинили свою діяльність.

За національною ознакою переважну більшість студентів першого, як і інших курсів, становили українці. Дуже помітним був прошарок єврейської молоді. Адже в безпосередній близькості від Києва розташовувались території із значною частиною єврейського населення. Це колишні Київська, Подільська і Волинська губернії (нинішні Київська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька області), наділені російським царем ще у XIX ст. статусом «черты оседлости». До революції євреї могли проживати в Україні тільки тут. За межі «черты» переселюватись їм не дозволялося. Навчались в університеті також росіяни, білоруси, поодинокі молдавани, греки.

Найбільше серед студентів університету було вихідців із села – дітей колгоспників. Порівняно меншу їх частину становили вихідці із робітничого середовища, службовців та інтелігенції.

Серед нас були жителі всіх областей України. Якщо університети Харкова, Одеси, Дніпропетровська притягували молодь найближчих околиць, то студентами Київського університету, зважаючи на його традиції, авторитет і престижність, прагнули стати жителі і більш віддалених регіонів, навіть тих, що мали свої університетські центри.

Перші тижні навчання пройшли у взаємних знайомствах. Ми придивлялися один до одного, виявляли земляків серед однокурсників, шукали їх на інших факультетах університету і в інших ВУЗах Києва. Крім мене на історичний факультет поступили в цьому році макіївчани

Андрій Григорович Таран і Трохим Карпович Півненко. Андрій жив у мікрорайоні шахти «Софія» і там закінчив десятирічку, а Півненко середню освіту здобув в одному із Макіївських робітфаків. Випускник Макіївської середньої школи № 22 Олександр Сергійович Дяченко (його знав я ще з Макіївки) став студентом філологічного факультету (українське відділення). Через рік студентами Київського університету були зараховані два випускники моєї рідної Макіївської СШ №1: Володя Туваєв на філологічний факультет (російське відділення) і Володя Ткаченко – на історичний. У Київському політехнічному інституті ми зустріли однокласницю Андрія Тарана Оксану, а мій однокласник Толя Єрмакович навчався в Київському стоматологічному інституті. Нерідко ми – макіївчани збирались, разом проводили час.

Поряд із цими приємними зустрічами, якою ж була моя радість, коли я довідався про перебування в Києві, а потім і зустрів у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького Анюту Кучер, Любу Тихоход і Льову Грінберга. Вони прийшли в педінститут після закінчення Ободівської середньої школи у Вінницькій області. Разом з ними я навчався у цій школі у 1932–1934 роках у час проживання в Бессарабській комуні ім. Г. Котовського. Серед ободівчан була і моя двоюрідна сестра Марійка – донька матиного старшого брата Купріяна Петровича Шевченка. Вона навчалась на фізико-математичному факультеті педінституту.

У час мого навчання на історичному факультеті Київського університету питання про трудову дисципліну студентів не існувало. Аудиторії завжди були вщент заповненими. Нас притягувала не тільки майстерність викладачів, а й те, що в їх лекціях, навіть у лекціях початкуючих асистентів було для нас усе новим, раніше незаниманим. Справа в тому, що в школі громадянської історії ми фактично не вивчали. Навіть такий предмет як «історія» у розкладі шкільних занять не значився. Замість «історії» у навчальні плани школи введено «суспільствознавство». І в Ободівській школі колгоспної молоді і в Макіївській середній школі наша увага на уроках з цього предмету щодо загальної історії зосереджувалась на темах: «Велика французька буржуазна революція», «Чартисський рух в Англії», «Паризька комуна», «Перша світова війна», а з вітчизняної історії в обох школах вивчались теми: «Рух декабристів», «Народники», «Революція 1905–1907 років» та деякі інші. Про широкого плану події світової і вітчизня-

ної історії ми довідувались не на уроках, а хіба що з художньої літератури. Мало хто з-поміж нас не прочитав тоді «Спартак» Джованьолі, «Річард Львине серце» В.Скотта, «Жакерія» П. Меріме, «Овод» Е. Войнич, «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Разін Степан» А. Чапигіна, «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Гайдамаки», «Кармалюк» М. Старицького, «Людолови» З. Тулуб. Ці та інші твори на історичну тему, передаючись із рук в руки, місяцями не повертались до бібліотек, зачитувались «до дир». Хоч на їх основі у нас не могла скластись цілісна уява про історичне минуле, все ж вони будили нашу зацікавленість ним. На жаль, тодішні діячі культури не завжди розуміли ці наші прагнення і не те, що намагались задовольнити їх, а нерідко чинили перешкоди в цьому. Пригадую прикрий випадок, що трапився зі мною в Центральній бібліотеці м. Макіївки. Вона розташовувалась у пристосованому до цього приміщенні колишнього міського собору. Навчаючись у восьмому, дев'ятому і десятому класах, я користувався нею. Зайшовши якось в абонементний відділ, щоб здати прочитану і взяти нову книгу, я попросив бібліотекаря дати мені прочитати щось про Суворова або Кутузова. Директор бібліотеки, який проходив у цю мить через абонементний відділ до свого службового приміщення, почувши про такі мої побажання, почав соромити мене, повчальним тоном порадив: «Навіщо тобі знати про цих царських слугак. Читай краще про Чапаєва». До речі, йому невтямки було, що «Чапаєва» Д. Фурманова я давно вже прочитав.

Коротше кажучи, у другій половині 1920-х – першій половині 1930-х років викладання громадянської історії в школі опинилось у якомусь завислому стані. Досвід і традиції гімназій та інших типів шкіл дорадянського часу був відкинтий. Натомість щось нове не усталилось. Ішли лиш його пошуки. Як наслідок цього, природні прагнення народу до знання свого минулого залишались не задоволені. А, як відомо, народ без минулого не може мати майбутнього. Ситуація настільки складалась дивною, що уряд вимушений був вживати термінових заходів до її виправлення.

У травні 1934 року ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». У ній засуджувалась існуюча практика підміни вивчення історії абстрактною соціологічною схемою, підкреслювалося, що вирішальною умовою засвоєння курсу історії є додержання історико-хронологічної послідовності при

вивченні історичних подій. Були оголошені конкурси на кращі підручники з історії. Із багатьох рукописів по вітчизняній історії, поданих на конкурс, журі відібрало і рекомендувало як підручник для 3–4 класів середньої школи «Короткий курс історії СРСР», створений у 1937 році авторським колективом під керівництвом А.В. Шестакова. У справі вивчення громадянської історії в школі сталися різкі зміни. Але це відбулося уже після того, як я і мої однолітки закінчили середню школу. Ми були останніми серед тих, хто одержував атестат зрілості без знання історії. Ось чому для нас усе почуте з університетських кафедр було одкровенням. Наша пам'ять, не обтяжена знанням історичного минулого, як віджата губка волюгу, жадібно вбирала все почуте.

Працювали ми шість днів на тиждень. Недільні дні були вихідними. Кожного робочого дня планувалось по шість академічних годин («три пари») аудиторних занять. В основному це були лекції із власне історичних дисциплін. Нормативний курс історії України ми слухали упродовж третього, четвертого, п'ятого і шостого семестрів. З цього предмету ми склали три екзамени: історія України до XIX ст., історія України XIX ст. і історія України XX ст. Протягом кількох семестрів нам читався курс історії народів СРСР, з якого ми теж склали три екзамени. Із історичних дисциплін нами вивчались також історія докласового суспільства та стародавнього Сходу (перший семестр), історія Греції та Риму (другий семестр), історія середніх віків (четвертий і п'ятий семестри), нова історія (шостий, сьомий і восьмий семестри), історія колоніальних і залежних країн (восьмий семестр).

Крім історичних, у навчальному плані факультету значне місце відводилось предметам соціально-економічного циклу (політекономія – другий і третій семестри, основи марксизму-ленінізму – п'ятий, шостий і сьомий семестри, діамат та істмат – п'ятий семестр), педагогіці (сьомий семестр), методиці історії (восьмий семестр).

Велика увага приділялась вивченню мов і літератур та історії мистецтва. Нам читались окремі курси української літератури (восьмий семестр), російської літератури (шостий семестр), літератури західноєвропейської (п'ятий семестр) і загальної історії мистецтва (четвертий, п'ятий, шостий семестри). Латинську мову ми вивчали протягом перших чотирьох семестрів. З цього предмету нами було складено три заліки і екзамени (четвертий семестр). Іно-

земна мова за вибором студента (англійська, німецька, французька), вивчалась на перших чотирьох курсах. Основним методом її освоєння на шостому семестрі було спецчитання, а на сьомому і восьмому – спецпереклад.

Із нормативних курсів нами вивчались ще мовознавство (третій семестр) і джерелознавство (восьмий семестр).

Характерною особливістю навчального процесу була абсолютна перевага в ньому лекційних занять. Практичні заняття проводилися дуже рідко і далеко не з усіх предметів. Як окремій дисципліні під назвою «практикум» вони були внесені до розкладу по дві години на тиждень лише з політекономії (третій семестр) і історії народів СРСР (другий, четвертий і шостий семестри). На практикумі з історії народів СРСР у другому і четвертому семестрах ми займалися читанням і коментуванням джерел, зокрема, літописів, а на шостому семестрі зачитували нами підготовлені в позалекційний час реферати.

І ще одне. Починаючи з IV курсу, з метою поглибленого вивчення історії окремих епох чи країн для студентів вводилися спеціалізації. Навчальним планом таких спеціалізацій передбачалось чотири: історія України, історія народів СРСР, історія середніх віків і нова історія. Кожен добровільно обирав одну з них. У зв'язку з цим, крім загальних нормативних курсів, нам по групах спеціалізацій читались відповідні спецкурси. Група, яка спеціалізувалась по історії України і в яку я записався, прослухала два спецкурси з української історії. Один з них під назвою «Боротьба Польщі і Росії за Україну в середині XVII ст.» прочитав Михайло Іванович Марченко.

В числі викладачів, які на той час (1937–1941 роки) працювали на факультеті, було кілька літніх за віком, з великим багажем знань і досвідом роботи. Основну ж частину викладацького колективу становила молодь.

Серед наших наставників виділялись особистості, які справляли на нас велике враження і вплив, їх лекції нас буквально зачаровували. Ми завжди чекали на них і з великою охотою відвідували. Тут, передусім, слід назвати професора Костянтина Васильовича Штепу. Його лекція була першою, якою розпочався перший день нашого навчання на факультеті. І, починаючи від тієї першої лекції, він упродовж чотирьох семестрів читав нам курси історії докласового суспільства, історії стародавнього Сходу, історії Греції і Риму та частину курсу історії середніх віків. Не було випадку, коли б він прийшов

в аудиторію непередготовленим. Пам'ять його була феноменальною. Костянтин Васильович викладав матеріал вільно, майже не звертаючись до конспекту. Привертала увагу його бездоганна українська мова. Взагалі на історичному факультеті, за поодинокими виключеннями, навчання велось українською мовою. Українська мова була мовою і повсякденного спілкування у студентському середовищі. Однак, мова проф. Штепи була якоюсь особливою. На його лекціях ми вивчали не лише історію, а й українську мову. До того ж він був наділений гарною дикцією, логічним мисленням і аналітичним розумом.

У канву кожної лекції він уміло вплітав епізоди, які скрашували і збагачували зміст матеріалу, що подавався. Пригадується мені, як в одній з лекцій, оповідаючи про походи Олександра Македонського, професор ніби між іншим зауважив, що після висадки македонського війська на узбережжі Фракії (Мала Азія) до полководця привели провісника – ясновидця Гордія. Провісник подав полководцю хитромудро зав'язаний вузол і сказав, що той, хто його розв'яже, володітиме Азією. Македонський же не став розплутувати вузла, а розрубав мечем, вигукнувши, що «Азією володітиме той, хто здобуде її мечем!» – «Ось з тих часів, – продовжив свою лекцію професор, – і набув поширення вислів «Гордіїв вузол» або «Розв'язати Гордіїв вузол» і по цьому не помітно перейшов до дальшого викладу теми.

В іншій лекції, присвяченій тому ж О. Македонському, Костянтин Васильович розповідав про наближення македонського війська до Вавилону, опоясаного кількома рядами височених мурів і глибокими та широкими, наповненими водою, ровами. Небачена ще міць укріплень справива гнітюче враження не тільки на молодих, а й на сивочолих, покритих рубцями ран, ветеранів. На військовій раді бойові соратники давали полководцю різні поради геть аж до зняття облоги і повернення в Македонію. Вислухавши всіх, О. Македонський ніби-то сказав: «Немає такої фортечної стіни, яку не переступив би ішак, навантажений золотом!». І під ранок тієї ж ночі македонське військо без бою і будь-яких втрат через одні з воріт вступило в це неприступне місто-фортецю. Подібні епізоди живо сприймалися і запам'ятовувались, одночасно відігравали розвантажуючу роль у напруженні нашої уваги.

Настільки сильно любили і глибоко поважали студенти професора Штепу може свідчити такий епізод. Якось відповідно до розкладу

мала відбутись його чергова лекція. Як завжди, ми з дзвінком зайняли місця в аудиторії. Однак, проходить п'ять... десять хвилин..., а професор все не появляється. Це здивувало нас. Адже раніше такого не траплялося. Для в'яснення ситуації староста курсу звернувся в деканат. Секретарка деканату Зінаїда Василівна Белова прийшла в аудиторію і сказала, що можна розійтись, професора Штепи сьогодні не буде. На другий день ми взнали, що його заарештовано як «ворога народу». Звістка приголомшила нас. Кожний завдався питанням «Невже?», «Та цього не може бути!».

Прошло кілька місяців і одного дня, вже по закінченні перерви, хтось із однокурсників вбіг в аудиторію і вигукнув: «Професор Штепа повернувся! Тільки-но бачив, як він пройшов до кабінету ректора!». Ми всі, незважаючи на те, що ось-ось мала розпочатись лекція, зірвались з місць, прожогом кинулись на перший поверх і шеренгами стали уздовж стін коридору, що вів до ректорського кабінету, чекаючи на появу Костянтина Васильовича. І ось, нарешті, він появився із-за дверей. Ми радо вітали його. Він був помітно схвильований такою зустріччю. На наші привітання відповідав поклонами. Виявляється, хтось подав на нього в органи державної безпеки наклепницький донос. При докладній перевірці виявилась його невинність і професора Штепу було звільнено.

Великим авторитетом у студентів користувався професор Введенський Андрій Олександрович. Він розпочав свою діяльність у Київському університеті в 1938 році, прибувши в Київ по запрошенню із Ленінграду. Глибоку симпатію у студентів Андрій Олександрович викликав з моменту першої появи на факультеті. Не пригадую, з яких саме причин, ранньою весною 1938 року перервалося читання для нашого курсу лекцій з історії СРСР періоду феодалізму. Кілька тижнів не читалися лекції з цього предмету. І ось одного дня в аудиторію зайшла секретарка факультету і повідомила, що професор Введенський, «якого ми давно чекаємо, нарешті, прибув і завтра продовжить перед цим перерваний лекційний курс». У визначені в розкладі години ми зайняли місця в 102 аудиторії. Раптом, хоч була денна пора, потемніло. Над містом розійшлася страшена гроза. Блискало і гуркотіло неугавно. В момент особливо сильного громового удару і блискавичного спалаху відкрились двері і в аудиторію зайшов професор. Ставши за кафедрою він замість звичайного привітання в тишині, що запанувала, своєрідним, лише йому

притаманним тембром у голосі проговорив: «Я явився к вам во громе й молнии. Но надеюсь...» (Професор Введенський був одним із небагатьох, хто читав російською мовою). Ми принишкли, відчувши в цьому незвичному привітанні неординарність новоприбулого професора.

Лекції Андрія Олександровича привертали нашу увагу не лише змістом, а й мовно-літературним оформленням. Ось як, для прикладу, розпочав він лекцію про царювання Миколи I: «Царствование Николая Первого началось пушечными залпами по декабристам и закончилось пушечными залпами Севастопольской обороны. Между двумя зтими пушечными залпами над страной висели свинцовые тучи реакции и т. д.». І так кожній лекції він надавав яскравості форми, образності викладу, не на шкоду, звичайно, змісту.

У час лекцій він вів себе невимушено, розкуто, вільно викладав матеріал. Розпочавши лекцію за кафедрою, через якусь мить професор відходив до вікна, потім піднімався (парти аудиторії розташовувались амфітеатром) аж до верхнього ряду, міг посидіти там поряд із студентом, після чого повільно сходив до низу, знову ставав на якийсь час за кафедру... І так упродовж усієї тривалості лекції. При цьому під час цих переміщень ні на хвилину не переривався виклад матеріалу, не порушувалась логічність його канви.

Під час перерв Андрій Олександрович не поспішав у деканат, залишався у аудиторії, відповідаючи на численні запитання студентів, які щільно оточували його, або, вийшовши в коридор, підходив до студентського гурту, вступав у невимушені розмови. Він тісно спілкувався не лише зі студентами, а й з аспірантами. Вислухавши в одній із розмов їх нарікання на труднощі, з якими доводиться стикатися в процесі роботи над дисертацією, він заспокійливо сказав: «Ничего сложного и нечего паниковать! Хорошенько запомните: если вы используете лишь один источник – это будет плагиат; если осилите источника два – это будет компиляция. Ну, а если в вашем исследовании будут просматриваться источника три – это, конечно, уже диссертация!»

Коли ж аспірант, закінчивши роботу над дисертацією, подавав її на захист і в очікуванні захисту виявляв хвилювання, Андрій Олександрович заспокоював його словами: «Не волнуйся, дорогой! Пусть тебя не пугают критические замечания, даже самые нелепые. Все произойдет быстро и закончится благополучно. Ведь что такое защита диссертации? Это двадцать минут позора и обеспе-

ченная старость!». Такі жартівливі визначення вносили розрядку в наші напружені будні, ставали крилатими, швидко поширювалися по університету.

Великий слід у наших серцях залишила, багато зробила для піднесення нашого освітнього і культурного рівня викладач курсу загальної історії мистецтва Кульженко. Вона не мала ні наукового ступеню, ні вченого звання. Предмет, який читала, вважався факультативним. Учбовий план не передбачав по ньому ні екзамену, ні, навіть, заліку. Ми це знали. Та лекції свої Кульженко читала завжди в переповненій аудиторії.

Протягом четвертого, п'ятого і шостого семестрів ми знайомились з мистецтвом (архітектура, скульптура, живопис) Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції і Риму, епохи Відродження, із сучасним західноєвропейським, а також російським і мистецтвом України. Лекції проводились у Великій фізичній аудиторії при цілковитому її затемненні і супроводжувались показом спроектованих на великому екрані зображень творів мистецтва, що називались і аналізувались. Кожне студентське місце за партами, що піднімались амфітеатром, мало індивідуальне освітлення, влаштоване на зразок освітлення пюпітрів з нотами у затемнених оркестрових ямах театрів, і ми мали змогу вести конспекти.

Викладач не лише називала твори мистецтва, а розкривала процес їх створення, сповнений болісними пошуками матеріалів, форм і прототипів. При цьому наводились деталі і епізоди, які викликали у нас поживлений інтерес.

Оповідуючи, приміром, про творчість одного з найвидатніших майстрів епохи Відродження Леонардо да Вінчі, викладач докладно зупинилася на створенні «Тайної вечери» – фрески трапезної одного з монастирів Мілану. За словами Кульженко, над ескізом фрески майстер працював у розташованому на півдні Франції маєтку мецената, куди його було запрошено. За традицією, що установилася у маєтку, кожний із членів сім'ї і гостей проводили час вільно, на свій розсуд, упродовж усього дня і лише на шосту годину усі збирались за обіднім столом. Була літня пора. Леонардо зранку накидав перший ескіз задуманої фрески. Потім блукав протягом усього дня в околицях маєтку, під вечір повернувся, задумливо стояв якийсь час перед полотном, брав у руки кисть, поволі все замальовував і накидав новий ескіз. На другий день теж саме. І так упродовж тривалого часу. І ось одного дня, коли всі зібрались за обіднім столом, батько мецената, звертаючись до сина,

голосно проговорив: «Сину мій! Що це ти за чудернацького майстра запросив? Прошло вже кілька тижнів, а він ніяк не закінчить задуманої картини. Інший за цей час міг би кілька намалювати, а він не справиться з однією. Щось намалює, пропадає десь цілими днями, вернеться, замаже, знову малює...». Леонардо, вислухавши, спокійно відказав: «Батьку! Я також міг би давно завершити цю роботу. Та біда в тому, що ніяк не можу натрапити на прототипа Іуди. Якщо хочете, щоб картина було швидко завершена, давайте я з Вас напишу Іуду». Після таких слів Леонардо, батько мецената, боячись, щоб цього не сталося, не появлявся за обіднім столом і прагнув не попадати на очі Леонардо, аж поки той не виїхав з маєтку.

Багато цікавих деталей про творчі пошуки митців, встраждани ними образи розповіла Кульженко в лекції про творчість видатного маляра І. Рєпіна. Свідченням його творчої невсипучості, постійних пошуків, негасимих прагнень до самовдосконалення може бути багаторічна праця над створенням знаменитих «Запорожців».

Прототипами персонажів цього неперевершеного полотна послужили відомі політичні і діячі культури та безіменні звитязці вольниці українських степів. Попросивши асистента, який в час лекції допомагав демонстрацією ілюстративних матеріалів, висвітлити на екрані «Запорожців», Кульженко указкою фіксувала нашу увагу на тому чи іншому образі, розкривала процес їх пошуків і творення. Почала з того, що в образі писаря Рєпін увіковічив облік історика запорізького козацтва, найавторитетнішого знавця запорізької старовини Д.І. Яворницького. Майстра і історика зв'язувала багатолітня щира дружба. Д. Яворницький консультував І. Рєпіна не лише в процесі написання «Запорожців», а й у створенні інших полотен на історичну і побутову тематику.

А ось цього задумливого козака в чорній шапці – викладач повела указкою ліворуч і трохи вверх від писаря – Рєпін писав із поміщика В.В. Тарновського, власника славнозвісної Качанівки на Чернігівщині, в якій знаходиться зібрана ним унікальна колекція старожитностей. І. Рєпін неодноразово бував у Качанівці, в зображенні антуражу своїх персонажів користувався предметами одягу, зброї, козацького побуту та іншими експонатами Качанівської колекції.

Зверніть увагу на козака у сірій шапці-боярці з чорним верхом, зображеного крупним планом за спиною писаря з прикладеними до

грудей розтопиреними пальцями кисті лівої руки – продовжувала викладач. – Праобразом його послужив київський губернатор Драгоміров. Драгоміров відзначався поміркованістю і лібералізмом у практичному здійсненні жорсткої політики російського царизму в Україні і в силу цього користувався повагою в колах української інтелігенції.

Назвавши ще кілька характерних прототипів картини, Кульженко раптом звернулася до аудиторії із запитанням: «Як ви думаєте, чому цей козак на передньому плані зліва зображений без сорочки?» Ми мовчали. Хтось висловив припущення: «Бо жарко. Адже було літо». – «Ні, не те, – заперечила викладач. – Інші ж зображені в шапках і, хто в жупані, а хто – в киреї». «А ви уважно придивіться до предметів, що оточують козака, – продовжувала Кульженко. – Бачите під рукою, якою він оперся об стіл, абияк кинуті карти. Цими штрихами – кинуті карти і козак без сорочки – Рєпін хотів сказати, що перед тим, як приступити до написання листа турецькому султану, запорожці грали в карти і козак, що був без сорочки, банкував. На Запоріжжі існував звичай, за яким у час гри в карти, той хто банкував, скидав сорочку. Робилося це для того, щоб усі могли стежити за ним, аби при банкуванні не махлював».

Закінчуючи сюжет про «Запорожців», Кульженко привернула нашу увагу до ще одного штриха, який характеризував Рєпіна як великого майстра, що перебував у постійному творчому пошуку і прагненні до самовдосконалення. Уже після того, як робота над «Запорожцями» була завершена, йому в якійсь справі довелось побувати в м. Олександрівську (нині – Запоріжжя) і там на пристані, побачивши одного чоловіка, він буквально заціпенів. «Це той, – пронизала думка майстра, – якого я шукаю місяцями. Без нього не бути «Запорожцям». І, зробивши зарисовку натури олівцем, після повернення із Олександрівська, Рєпін замальовав значну частину уже завершеної картини і на вивільненому місці зобразив нововідшуканий персонаж. «Ось він, – показала Кульженко указкою – трохи вліво і вище козака без сорочки, з непокритою головою і люлькою в зубах».

Ми подивились і зрозуміли, що без нього «Запорожці» справді не були б «Запорожцями» і, що Рєпін заради нього не міг не переробити ще раз свого уже закінченого твору.

І так упродовж трьох семестрів перед нами поставали постаті найвидатніших майстрів і створені ними світового значення шедеври архітектури, скульптури і живопису.

З великою охотою ми відвідували заняття з латинської мови. Глибоку нашу повагу до цього предмету збудив його викладач Ліхтенфельд, уже літня, сивочола людина. Ліхтенфельд закінчив класичну гімназію і історико-філологічний факультет Московського університету. В час навчання в Московському університеті слухав лекції В.Й. Ключевського. Довідавшись про це, ми пристали до нього з проською розповісти про цього видатного історика. Ліхтенфельд після довгих зволікань, нарешті приніс одну «пару» латині в жертву цій розповіді. Упродовж двох годин він ділився з нами своїми спогадами. Спочатку розповів про зовнішність В. Ключевського, манеру тримати себе, особливості дикції і способу викладу думок, про загальну атмосферу, що панувала в завжди переповненій аудиторії під час його лекцій, які приходили слухати не лише студенти відповідного курсу історико-філологічного факультету, а й інших факультетів університету, навіть, з інших ВУЗів Москви і просто – з вулиці. Всі місця за партами були зайняті, прибулі сиділи на підвіконнях, стояли вздовж стін і на проходах... Після викладу цих загальних спостережень, Ліхтенфельд відтворив зміст однієї з прослуханих ним лекцій В. Ключевського.

Його заняття з латинської мови супроводжувались наведенням численних деталей з історії і культури Стародавнього Риму. Знайомлячи нас із латинськими текстами, Ліхтенфельд давав пояснення, які сприяли запам'ятованню окремих слів і словосполучень. Розповідаючи, приміром, про прикметник «pulcher, pulchra, pulchrum», що в перекладі українською мовою означає «гарний, гарна, гарне», він додав: «Тепер ви бачите, чому Афанасій Іванович із відомої гоголівської повісті одружився із Пульхерією Іванівною, бо вона, виявляється, була «гарною». Або ще таке. В латинському тексті, що розглядався на занятті, зустрілися іменники «Aqua, ae» і «Vita, ae». Пояснивши, що перший у перекладі українською мовою означає «вода», а другий – «життя», викладач продовжив: «Отже, називаючи горілку «оковитою», запорожці стверджували, що це – вода життя». І такі коментарі майже до кожного нового для нас слова...

Своїми враженнями від лекцій наших викладачів ми ділилися з товаришами – студентами інших факультетів. Наші розповіді

викликали у них наскільки сильний інтерес, що вони нерідко разом з нами приходили на них. Звичайно, притік сторонніх на лекції наших любимох професорів був не так масовим, як на лекції В. Ключевського, все ж на заняттях професорів Штепи і Введенського, викладача Кульженко частенько можна було бачити багатьох студентів геолого-географічного, фізико-математичного і біологічного факультетів.

Нам дуже хотілося, щоб відвідані лекції на них справили приємне враження і ми, переживаючи за наших професорів і бажаючи їм особливого натхнення, час від часу поглядали на гостей, намагалися по виразу облич перекопатися в цьому.

В час мого навчання – в 1937–1940 роках – крім тільки-но названих професорів Штепи і Введенського та викладачів Кульженко і Ліхтенфельда, на історичному факультеті Київського університету із представників старшого покоління працювали академік Беркут Леонід Миколайович (історія середніх віків), професор Калинович Михайло Якович (вступ до мовознавства), професор Шаровольський Іван Васильович (німецька мова), доцент Кіхтев Олександр Якович (нова історія), а з молодих, які по закінченні аспірантури саме тоді розпочинали свою науково-педагогічну діяльність – Лавров Павло Арсенійович (історія України), Дядиченко Вадим Архипович (історія України, джерелознавство історії України), Барабой Абрам Зіновійович (практикум з історії народів СРСР), Марченко Михайло Іванович (історія України), Мельников Ігор Миколайович (новітня історія), Гербов Костянтин Васильович (нова історія) та ін. До кожного з них ми ставилися з великою увагою, знаходили і з цікавістю сприймали нам невідому і наявну в їх лекціях і практикумах інформацію.

Як я уже говорив, наші обов'язкові аудиторні заняття тривали шість академічних годин (три «пари») на день. Такий порядок був непорушним. Я не пригадую випадку, коли б деканатом планувалось більше трьох «пар» обов'язкових занять в аудиторії. Отже, ми мали досить часу для самостійної роботи над історичними джерелами і літературою, для громадської діяльності, задоволення культурних потреб, заняття спортом.

(Продовження у наступному випуску «Часопису української історії»).

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

**КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В 1937–1945 ГГ.
(ВОСПОМИНАНИЯ ПРОФЕССОРА И. А. ГРИЦЕНКО)**

Важними для учених и общественности есть материалы, касающиеся страниц истории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Особую ценность составляют воспоминания человека, который учился в университете, защищал в его стенах кандидатскую и докторскую диссертации. Речь идет о докторе исторических наук, профессоре Иване Антоновиче Гриценко.

Для того, чтобы читатель больше узнал о биографическое поле И. А. Гриценко, подаем изложение важнейших вех его жизненного пути. Также начинаем в № 36 «Журнала украинской истории» публикацию воспоминаний профессора о киевском периоде его жизни (1937–1941 гг.). Особенно тщательно И. А. Гриценко описывает помещения Красного корпуса, учебный процесс в стенах университета, жизнь и быт студенчества, научные интересы, культурные и спортивные предпочтения и др. Материалы печатаются в авторской редакции.

Ключевые слова: Иван Антонович Гриценко, Киевский университет, воспоминания, биография, исторический факультет, студенты, учебный процесс.

© **Anatoliy Kotsur**
(Kyiv)

**UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945
(MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO)**

Important are for researchers and the public the materials related pages of history of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The memories of a man, who studied at the university, defended within its precincts candidate and doctoral dissertations constitute a particular value. It goes about the doctor of historical sciences, Professor Ivan Antonovych Grytsenko.

To learn more about biographical field of I. A. Grytsenko, we present summary of the most important milestones of his life. Also we begin a printing professor's memories about Kyiv period of his life (1937–1941 years.) in № 36 of «Journal of Ukrainian history». Especially carefully describes I. A. Grytsenko the premises of the Red Corps, educational process within the walls of Shevchenko university, student life, research interests, cultural and sporting preferences, etc. Materials are published in author's edition.

Keywords: Ivan Antonovych Grytsenko, University of Kyiv, memories, biography, historical faculty, students, educational process.

До редакції надійшла 6.03.2017.

УДК 351.79+351.82(477.75)»1954»

© **Павло Сацький**
(Київ)

ПОЛІТИКА КЕРІВНИЦТВА УРСР ЩОДО ВІДБУДОВИ СЕВАСТОПОЛЯ В 1954 Р.

Аналізується політика Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ по нормативному забезпеченню відбудови Севастополя у перший рік після передачі Криму до УРСР. Зокрема, досліджується робота Постійного Представництва УРСР у Москві, спрямована на прийняття постанови Ради Міністрів СРСР, відповідно до якої мало бути забезпечено фінансування відбудови міста Севастополя. Висвітлюється активна протидія в Союзному Уряді прийняттю цієї постанови у контексті протистояння в СРСР післясталінського періоду між урядовими структурами і структурами КПРС. Постанова Ради Міністрів СРСР мала визначити обсяги фінансування процесу відбудови Севастополя. Проте, на рівні Держплану Радянського Союзу відбувається протидія прийняттю Радою Міністрів СРСР такої постанови. Прийняття постанови Ради Міністрів СРСР по відбудові Севастополя активно лобіювалося Першим Секретарем ЦК КПУ А. Кириченком. Оскільки адміністративно-політичні позиції керівництва республіканської партійної організації УРСР були дуже міцними, то представник Постійного Представництва Ради Міністрів УРСР у Москві наголошував на необхідності безпосереднього контакту А. Кириченка із Головою Держплану СРСР М. Сабуровим у питанні позитивного висновку щодо рекомендації Раді Міністрів СРСР прийняти постанову по відбудові Севастополя. Як

альтернатива прийняттю постанови Ради Міністрів СРСР, щодо відбудови Севастополя розглядалося залучення «зацікавлених» міністерств до участі у цьому процесі. Відбудова міста за участі так званих «зацікавлених» відомств була не надійною альтернативою прийняттю постанови Ради Міністрів СРСР оскільки такий підхід не гарантував виділення ресурсів для відбудови на постійній основі. Проте, Автор звертає увагу також на будівництво Чорноріченського водогону, який мав забезпечити зрошування сільськогосподарських земель в районі Севастополя і водопостачання міста.

Ключові слова: Держплан СРСР, Севастополь, Державний бюджет УРСР, ЦК КПРС, Чорноріченський водогін.

У 1954 р. місто Севастополь передано від РРФСР до УРСР і, відповідно, на керівництво України покладалися зобов'язання по забезпеченню умов для відбудови міста й функціонування міського господарства. Перед Радою Міністрів УРСР і ЦК КПУ постають складні питання по забезпеченню ефективного адміністрування реалізації масштабних проєктів, спрямованих на соціально-економічний розвиток Кримської області й міста Севастополя. Оскільки Севастополь зазнав значних руйнувань у роки Другої світової війни і, при цьому, займав особливе військово-стратегічне становище в СРСР, то його відновлення стає завданням загальносоюзного значення. Проте, у пізньосталінський період відбудова Севастополя здійснювалась повільними темпами і надолужити мало керівництво УРСР після передачі міста у його відання, зважаючи на досвід успішного адміністрування масштабних проєктів на території Кримського півострова протягом 1950–1953 рр.

Проблема відбудови Севастополя доволі активно розглядалась дослідниками у радянський період [7], проте ці роботи висвітлювали її однобічно, не надаючи уваги питанням адміністративного забезпечення процесу відбудови. У вітчизняній науковій літературі періоду незалежності України також питання адміністративного забезпечення відбудови саме міста Севастополя не знайшло належного висвітлення, хоча проблеми функціонування системи урядового і партійного управління в Криму досліджувалися [8].

Метою статті є дослідження і аналіз політики Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ в забезпеченні відбудови міста Севастополя у 1954 р., яка спрямовувалась започаткування комплексної програми та її забезпечення фінансуванням, що могло здійснюватися в умовах централізованої бюджетної політики лише із державного бюджету СРСР.

Листом від 16 серпня 1954 р. Радою Міністрів УРСР перед Радою Міністрів СРСР було поставлено питання проєктного забезпечення

відбудови міст Севастополя і Євпаторії. Зокрема, Рада Міністрів УРСР зверталась із проханням зобов'язати Раду Міністрів РРФСР, Міністерство будівництва і Міністерства нафтової промисловості СРСР виконати додаткові проєктні роботи по об'єктах поточного будівництва у Севастополі й Євпаторії на суму 446 тис. рублів. Держпланом СРСР разом із Радою Міністрів РРФСР, Міністерством будівництва і Міністерством нафтової промисловості СРСР було підтримано прохання Ради Міністрів УРСР. Рада Міністрів РРФСР і Міністерство будівництва СРСР мали виконати проєктні роботи за рахунок лімітів, виділених їм на 1954 р., а по Міністерству нафтової промисловості – за рахунок лімітів на об'єкти інших відомств, по яких немає необхідної технічної документації [1, арк. 138].

Отже, питання відбудови міст Криму, таких як Севастополь та Євпаторія було традиційною справою не лише для Ради Міністрів РРФСР, республіки, до складу якої входив Крим до його передачі УРСР за законом від 16 лютого 1954 р., а також і окремих загальносоюзних міністерств. Тому, незважаючи на передачу Криму до складу УРСР, за бюджетним розписом ряд лімітів було передбачено за тими самими відомствами, за якими вони передбачалися і у попередні роки. Зокрема, Міністерство нафтової промисловості СРСР проводило нафтогазову розвідку на території Криму і невеликі обсяги видобутку нафти і газу. Міністерство будівництва СРСР також здійснювало будівництво об'єктів у Севастополі, проте, його участь у процесах відбудови міст в Криму є свідченням того, що Рада Міністрів РРФСР традиційно не мала можливості ефективно освоювати фонди, які виділялися на відбудову. Тому, фактично, відбувалося освоєння фондів на відбудову Севастополя і Євпаторії, котрі традиційно за бюджетним розписом залишилися за Радою Міністрів РРФСР і Міністерством нафтової промисловості та Міністерством будівництва СРСР, зважаючи, що зростання фондів бюджету УРСР у 1954 р. було незначним,

порівняно з фондами 1953 р., на фоні зростання бюджетів областей УРСР. Так, видатки по бюджетах всіх областей із Києвом становили на 1954 р. 13239646 тис. рублів. Державний бюджет УРСР на 1954 р. прийнято у обсязі 23048, 9 млн. рублів [6, арк. 29]. На 1953 р. Державний бюджет прийнято в розмірі 17990, 7 млн. рублів [5, арк. 226]. На Кримську область у бюджеті УРСР на 1954 р. передбачено 434823 тис. рублів [6, арк. 74]. Отже, частка видатків на Кримську область була незначною, порівняно із загальним розписом на всі області УРСР, проте, на Кримську область передбачались далеко не найменші видатки, порівняно із іншими областями, зокрема, на Волинську область – 289024 тис. рублів, на Дрогобицьку – 302688 тис. рублів, на Закарпатську – 313047 тис. рублів, на Кіровоградську – 381670 тис. рублів, на Миколаївську – 352215 тис. рублів, на Рівненську – 284853 тис. рублів, на Станіславську (нині Івано-Франківська – П. С.) – 343525 тис. рублів, на Тернопільську – 351630 тис. рублів, на Херсонську – 297815 тис. рублів, на Черкаську – 414583 тис. рублів, на Чернівецьку – 258093 тис. рублів [6, арк. 40]. На Севастополь було передбачено 116595 тис. рублів. Отже, на 11 областей із 28 (у тому числі й місто Київ та Севастополь) передбачено менші бюджети ніж на Кримську область. Відповідно, бюджетом на 1954 р. передбачались максимально можливі видатки для Кримської області, проте, і їх виявилось недостатньо для того, щоб УРСР самостійно покривала усі програми, які було передбачено реалізувати у Криму. Тому, заплановані раніше видатки по Раді Міністрів РРФСР і по загальносоюзних міністерствах передбачалось освоювати і по відбудові Севастополя та Євпаторії. Крім того, слід взяти до уваги цільові видатки бюджету республіки. Так, на фінансування народного господарства у бюджеті УРСР 1954 р. було передбачено 32,3% видатків, а на соціально-культурні потреби – 59,2% видатків [6, арк. 30].

Вже 23 вересня 1954 р. ЦК КПУ звернувся із листом до ЦК КПРС щодо завершення відбудови міста Севастополя [10, арк. 151]. Слід звернути увагу, що питання використання фондів, які було передбачено за Радою Міністрів РРФСР і Міністерством будівництва та Міністерством нафтової промисловості СРСР на проектні роботи по об'єктах в Севастополі й Євпаторії, подавалося ЦК КПУ до Ради Міністрів СРСР, а питання про

завершення відбудови Севастополя подавалось на розгляд ЦК КПРС. Слід зважати на протистояння між ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР за повноту влади й компетенцій в державному управлінні, яке розгорнулося в Радянському Союзі після смерті Й. Сталіна. Питання ж відбудови Севастополя було політичним і тому його винесено на розгляд Президії ЦК КПРС, а відповідні матеріали було роздано членам Президії. Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков 4 жовтня 1954 р. віддав розпорядження Голові Держплану СРСР М. Сабурову підготувати протягом десяти днів висновки з питання завершення відбудови Севастополя з врахуванням, що його розглядатиме ЦК КПРС [10, арк. 151]. У цій ситуації, Голова Ради Міністрів СРСР підкреслив політичну важливість питання, оскільки ЦК КПРС розглядав питання саме такого характеру. У зв'язку з вивченням питання відбудови Севастополя Держпланом СРСР і подальшим розглядом в ЦК КПРС, представник УРСР при Раді Міністрів СРСР Г. Єсіпенко вважав за доцільне участь у цьому процесі представників Кримської області й Севастополя.

До Держплану СРСР Г. Маленковим було направлено проект постанови Ради Міністрів СРСР, який представлено ЦК КПУ, і цей проект мав назву – «Про завершення робіт по відновленню міста Севастополя». Голова Ради Міністрів СРСР наклав на нього резолюцію такого змісту: «т. Сабурову, прошу протягом десяти днів дати заключення, беручи до уваги, що це питання буде обговорюватися в ЦК КПРС» [3, арк. 170]. У даному разі бачимо, що в структурі виконавчої влади СРСР післясталінського періоду прийняття усіх рішень по реалізації державних програм, а також по забезпеченню їх фінансування, приймалися Радою Міністрів СРСР. Фактично, основним розпорядником бюджетних коштів СРСР була Рада Міністрів. Проте, процедура передбачала обов'язкове заключення Держплану СРСР, який був структурним підрозділом Союзного Уряду, а його Голова був першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР. Систему державного управління, за якої прийняття всіх управлінських рішень загальносоюзного значення сконцентровано у Раді Міністрів СРСР, було вибудовано у період пізньої сталінщини. Ця система будувалась під диктатуру особи Й. Сталіна, котрий за собою зберігав посаду Голови Ради Міністрів СРСР, концентруючи управлінські важелі в вищому виконавчому органі держави. Партійні структури, фактич-

но, виконували роль системи ідеологічного забезпечення політики, яку здійснювали державні виконавчі органи, керівництво якими на своїй особистості також замикав Й. Сталін. Саме тому після смерті Й. Сталіна, виникає протистояння між партійними і урядовими органами на найвищому рівні, оскільки ключові сталінські посади поділено між двома посадовцями, Г. Маленковим (Голова Ради Міністрів СРСР) і М. Хрущовим (Перший Секретар ЦК КПРС). Де-юре, відповідно до норм Статуту КПРС і Конституції СРСР, по партійній лінії Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков підпорядковувався Першому Секретареві ЦК КПРС, проте, реального механізму контролю діяльності Ради Міністрів СРСР у Першого Секретаря ЦК КПРС не було, оскільки функціонування цього механізму мав забезпечувати сам же Голова Ради Міністрів та інші її члени, будучи керівним ядром вищого виконавчого органу країни як члени правлячої партії. Позиції Першого Секретаря ЦК КПРС посилювалися завдяки тому, що він спирався на республіканські партійні організації. Власне, тут можемо знайти пояснення чому питання відбудови Севастополя і постанову Ради Міністрів СРСР ініціювало ЦК КПУ. Ініціативу ЦК КПУ підхоплювало ЦК КПРС й активно підтримувало й виносило на політичний рівень.

Проте, ситуація в Раді Міністрів СРСР складається на протидію ініціативам ЦК КПУ. Так, незважаючи на резолюцію Г. Маленкова, Голова Держплану СРСР М. Сабуров дав розпорядження підготувати негативне заключення по постанові Ради Міністрів СРСР «Про завершення робіт по відновленню міста Севастополя». Постпредство Ради Міністрів УРСР у Москві активно проводило заходи по роботі із Держпланом СРСР. Зокрема, було організовано ряд консультацій із заступниками М. Сабурова Опаріним і Дегтярем за участі Голови Севастопольського міськвиконкому Сосницького. Проте, рішення про негативний висновок щодо проекту постанови, представленого ЦК КПУ, прийнято особисто М. Сабуровим і, як видно із повідомлення Постпредства УРСР, саме його позиція у підготовці негативного рішення була вирішальною. Отже, у цій ситуації бачимо явні прояви міжособистісного протистояння на вищому номенклатурному рівні. Зокрема, у тому ж повідомленні на адресу Першого Секретаря ЦК КПУ А. Кириченка з Постпредства УРСР у Москві, вказувалося, що представник УРСР

Ю. Дудін звернувся до М. Сабурова з проханням прийняти його і Сосницького й просив Першого Секретаря ЦК КПУ А. Кириченка переговорити з М. Сабуровим аби добитися позитивного висновку по проекту постанови, представленого ЦК КПУ, який мали розглядати Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС [5, арк. 171]. Відповідно, важливу роль і на цьому етапі відігравали міжособистісні стосунки серед вищої номенклатури. Причому, позиція Першого Секретаря ЦК КПУ у відносинах із Головою Держплану СРСР щодо даного проекту постанови могла відіграти вирішальну роль. Отже, це є зайвим свідченням зростання політичного і адміністративного впливу партійного керівництва республіки.

Повідомлення Постпредства до Першого Секретаря ЦК КПУ дає також інформацію про питання градації управлінських рішень найвищого рівня. Так, за заключенням, яке по проекту постанови розпорядився дати М. Сабуров, пропонувалося не приймати постанову Ради Міністрів СРСР, а включити в план на 1955 р. обсяги робіт по відновленню Севастополя у значно скороченому обсязі, а подальший розвиток міста вирішувати у річних планах в наступній п'ятирічці [5, арк. 170]. Тобто, прийняття постанови Ради Міністрів СРСР гарантувало, що стаття витрат на відновлення Севастополя буде захищеною у кожному Державному бюджеті СРСР, які мали прийматися у роки реалізації програми, започаткованої постановою Ради Міністрів СРСР. У разі ж пропозиції М. Сабурова питання виконання окремих робіт могло корегуватися у робочому порядку, шляхом передбачення витрат на виконання робіт по відновленню міста, за наявності можливостей. У свою чергу, прийняття спільної постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС мало політичний характер і підвищувало суспільну значимість нормативного документу. Тобто, М. Сабуров, фактично, ініціював зрив пропозиції ЦК КПУ по відновленню Севастополя як обов'язкового до виконання проекту загальнодержавного значення. Питання капітального будівництва у цей період могло вирішуватися, зважаючи на обсяги вкладень, на рівні загальносоюзного Уряду, оскільки із бюджету УРСР витрати могли здійснюватися лише на соціально-культурні потреби та на фінансування народного господарства республіки. У питанні капітальних вкладень Рада Міністрів УРСР була обмеженою із-за централізації державних фінансів навколо повноважень загальносоюзних

органів виконавчої влади. Тому, постанова Ради Міністрів СРСР, якою могло бути захищено статтю державних витрат на відновлення Севастополя, могла стати мотивацією і для Ради Міністрів УРСР, щоб витратити кошти на відновлення міста й міського господарства.

Листом від 15 жовтня 1954 р. Рада Міністрів УРСР звертається до Ради Міністрів СРСР із проханням зобов'язати Раду Міністрів РРФСР виконати у 1954 р. додаткові топогеодезичні роботи по Севастополю у сумі 104 тис. руб. [2, арк. 186]. Тобто, питання використання коштів бюджету союзної республіки вирішувалося Радою Міністрів СРСР. Отже, бачимо, яким чином в СРСР працювала система централізації бюджетної політики. Вона у значній мірі перекривала можливості для виявлення ініціативи Радою Міністрів УРСР у реалізації подібних будівельних проектів, але залишалися можливості для здійснення лобістських заходів на рівні загальносоюзного керівництва. Питання за процедурою мало пройти затвердження у Держплані СРСР і відділ міського господарства Держплану підготував проект висновку, яким підтримано прохання Ради Міністрів УРСР. Проте, Рада Міністрів РРФСР повідомляла, що зможе виконати ці проектні роботи по Севастополю лише у першому кварталі 1955 р., на замовлення Ради Міністрів УРСР силами підприємства Гіпрокомунбуд [2, арк. 186]. Отже, Держплан і Рада Міністрів СРСР виявляли більшу поступливість у питанні виконання робіт республіканськими інституціями, на відміну від питання виділення на законодавчому рівні фондів із загальносоюзного бюджету. Це свідчить, що фінансові ресурси союзних республік не контролювалися Радою Міністрів СРСР і, відповідно, для неї було доволі легко ними поступитися.

Питання прийняття постанови Ради Міністрів СРСР про заходи по відновленню Севастополя мало подальший розвиток. Зокрема, заступник голови Держплану СРСР Опарін представив пропозиції для М. Сабурова про заходи по відновленню Севастополя. Серед них – запропонувати зацікавленим союзним міністерствам розглянути питання будівництва нижче лімітних об'єктів з планом на 1955 р., а Міністерство оборони зобов'язати виконати роботи по проектуванню, будівництву і реконструкції пам'ятників, пов'язаних із обороною Севастополя [4, арк. 220]. На 31 січня 1954 р. по відновленню Севастополя було запропоновано М. Сабурову передати питання відновлення міста союзним міністерствам. У даному питанні

практикувався традиційний для радянського періоду підхід, який полягав у мобілізації ресурсів усіх міністерств, які була змога залучити до виконання робіт. Тобто, відбудова мала здійснюватися на пайовій основі.

Слід звернути увагу на формулювання про «зацікавлені» міністерства, причому, загальносоюзні. У розпорядженні загальносоюзних міністерств ресурси з Державного бюджету СРСР були значно більші, ніж у міністерств республіканських, оскільки союзним підпорядковувались найбільші підприємства відповідної галузі, а тому отримували на них ресурсів із Союзного бюджету значно більше, ніж республіканські відомства. Щодо зацікавленості цих союзних міністерств у відновленні об'єктів, то вона могла пояснюватися потребою реалізувати виділені з бюджету фонди, які могли, як лишки, перейти назад до союзного бюджету наступного, після їх виділення, року. Проте, вирішення питання фінансування відновлення об'єктів Севастополя шляхом залучення зацікавлених союзних міністерств було не надійним, оскільки, у більшості випадків, такі об'єкти фінансувалися за залишковим принципом. Отже, у цьому разі, очевидним є неефективний спосіб освоєння фінансових фондів на відбудову міста. Також, на відміну від освоєння цільового виділення фінансових ресурсів із бюджету СРСР, освоєвані фонди загальносоюзних міністерств не контролювалися ні Радою Міністрів УРСР, ні ЦК КПУ і, навіть, вищими партійним органом СРСР – ЦК КПРС. Контроль за освоєнням цих фондів був можливим лише зі сторони Ради Міністрів СРСР і то, лише при підведенні підсумків виконання народногосподарського плану за рік. Власне, у такий спосіб Рада Міністрів СРСР мала змогу концентрувати на собі компетенції по контролю за виконанням програм загальносоюзного масштабу.

Окремо Держпланом СРСР виділялося питання виконання проектних робіт по будівництву Чорноріченського водогону, який мав розв'язати питання водопостачання Севастополя. Його пропонувалося розглянути одночасно з планом проектних робіт на 1955 р. [4, арк. 220]. Водогін мав першочерговим завданням зрошування земель для розвитку сільського господарства, а постачання водою Севастополя було його побічним завданням. Рада Міністрів УРСР розглядала можливість реалізувати роботи по розбудові цієї зрошувальної системи і водогону. Наказом по Міністерству сільського господарства УРСР від 21 квітня 1954 р.

унормовано процес виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 1 квітня 1954 р., згідно якої мало відбуватися будівництво Чорноріченського водогону і зрошування земель площею 1,2 тис. га вартістю 4 млн. рублів і забезпечити введення в експлуатацію західної її зони до поливного сезону 1955 р. і східної – до поливного сезону 1956 р. [9, арк. 2].

Розгляд пропозицій свого заступника Опаріна М. Сабуров запропонував перенести до затвердження народногосподарського плану на 1955 р. [4, арк. 220]. Після затвердження річного плану розвитку народного господарства визначилися з союзними міністерствами, які могли взятися за участь у відновленні Севастополя.

Отже, передача Севастополя від РРФСР до УРСР ставить перед Радою Міністрів УРСР і ЦК КПУ завдання по організації й адмініструванню заходів по відбудові цього міста. Керівництво УРСР у Державному бюджеті республіки на 1954 р. заклало значні кошти для Кримської області й Севастополя. Проте, витрати з бюджету республіки мали покривати, здебільшого, соціально-культурні заходи, а потреби Севастополя забезпечити, зважаючи на особливості бюджетної системи СРСР, із бюджету республіки було

не можливо. Тому, за ініціативою ЦК КПУ, на розгляд Ради Міністрів СРСР внесено проект постанови «Про завершення робіт по відновленню міста Севастополя». Це питання набуло політичного змісту, зважаючи на його стратегічне значення. За умов політичної боротьби в СРСР післясталінського періоду між урядовими й партійними структурами загальносоюзного рівня, питання відновлення Севастополя стало предметом боротьби й міжособистісних домовленостей в середовищі номенклатури найвищого рівня. Незважаючи на потужну протидію, керівництво УРСР активно відстоювало протягом 1954 р. прийняття постанови Союзного Уряду, яка б гарантувала фінансування відновлення міста. Проте, в міру можливостей, керівництво УРСР здійснювало заходи по відродженню міського господарства Севастополя. Прикладом є побудова Чорноріченського водогону, який вирішував питання забезпечення міста водою.

Проблематика дослідження у подальшому внеску Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ в соціально-економічний розвиток Криму і Севастополя відкриває можливості для розуміння умов і обставин передачі Кримської області зі складу РРФСР до УРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. (В – П.С.) Совет Министров УССР тов. Кальченко Н.Т., Центральному Комитету КП Украины тов. Подгорному Н.В. (від – П.С.) Ю. Дудина. 4 сентября 1954 года. Сообщаю о ходе рассмотрения вопросов в Совете Министров СССР, Министерствах и центральных ведомствах СССР по письмам Совета Министров УССР и ЦК КП Украины // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3725.
2. (В – П.С.) ЦК КП Украины тов. Кириченко А.И. (від – П.С.) Дудина. Принято по ВЧ 1.XI.1954 года. Сообщаю Вам о состоянии рассмотрения отдельных вопросов, поставленных Советом Министров УССР на рассмотрение Совета Министров СССР и союзных министерств // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2943.
3. (В – П.С.) ЦК КП Украины тов. Кириченко А.И. (від – П.С.) Дудина Ю. Принято по ВЧ 28.X.1954 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2943.
4. (В – П.С.) ЦК КП Украины товарищу Кириченко А.И. (від – П.С.) Ю. Дудина. Передано по ВЧ 31.XII.1954 г. Сообщаю Вам результаты рассмотрения вопросов, поставленных ЦК КП Украины и Советом Министров УССР на решение ЦК КПСС // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2943.
5. Доповідь про Державний бюджет Української РСР на 1953 рік та звіт про виконання Державного бюджету Української РСР за 1952 рік // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2943.
6. Доповідь про Державний бюджет Української РСР на 1954 рік і звіт про виконання Державного бюджету 1953 року // ЦДАГО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 9865.
7. Максименко М. Предисловие / М. Максименко // Социалистическое народное хозяйство Крымской области (1945–1970 гг.): Сб. док. и матер. – Симферополь: Таврия, 1980. – С. 3–17.
8. Пащенко В.Н. Крымская область в советский период (1946–1991 гг.): монография / В.Н. Пащенко. – Симферополь: ДИАИПИ, 2008. – 520 с.
9. Приказ по Министерству сельского хозяйства Украинской ССР. 21 апреля 1954 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3855.
10. Секретарю ЦК КП Украины тов. Кириченко А.И. (від – П.С.) Г. Есипенко. Принято по ВЧ 9.X. 1954 г. Сообщаю Вам о состоянии вопросов, поставленных ЦК КП Украины на рассмотрение в ЦК КПСС и союзных министерствах // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2943.

REFERENCES

1. (V – P.S.) Sovet Ministrov USSR tov. Kal'chenko N.T., Tsentral'nomu Komitetu KP Ukrainy tov. Podhornomu N.V. (vid – P.S.) Yu. Dudyna. 4 sentiabrya 1954 goda. Soobshchayu o khode rassmotreniya voprosov v Sovete Ministrov SSSR, Ministerstvakh i tsentral'nykh vedomstvakh SSSR po pis'mam Soveta Ministrov USSR i TsK KP Ukrainy // Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy (dali TsDAHO Ukrainy). – F. 1. Op. 24. – Spr. 3725.
2. (V – P.S.) TsK KP Ukrainy tov. Kyrychenko A.Y. (vid – P.S.) Dudina. Prinyato po VCh 1.XI.1954 goda. Soobshchayu Vam o sostoyanii rassmotreniya otdel'nykh vopros, postavlennykh Sovetom Ministrov USSR na rassmotrenie Soveta Ministrov SSSR i soyuznykh ministerstv // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2943.
3. (V – P.S.) TsK KP Ukrainy tov. Kirichenko A.Y. (vid – P.S.) Dudina Yu. Prinyato po VCh 28.X.1954 g. // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2943.
4. (V – P.S.) TsK KP Ukrainy tovarishchu Kirichenko A.Y. (vid – P.S.) Yu. Dudina. Peredano po VCh 31.XII.1954 h. Soobshchayu Vam rezul'taty rassmotreniya voprosov, postavlennykh TsK KP Ukrainy i Sovetom Ministrov USSR na reshenie TsK KPSS // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2943.
5. Dopovid' pro Derzhavnyy byudzhnet Ukrayins'koyi RSR na 1953 rik ta zvit pro vykonannya Derzhavnoho byudzhetu Ukrayins'koyi RSR za 1952 rik // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2943.
6. Dopovid' pro Derzhavnyy byudzhnet Ukrayins'koyi RSR na 1954 rik i zvit pro vykonannya Derzhavnoho byudzhetu 1953 roku // TsDAVO Ukrainy. – F. R–2. – Op. 8. – Spr. 9865.
7. Maksimenko M. Predislovye / M. Maksimenko // Sotsialisticheskoe narodnoe khoziaystvo Krymskoy oblasti (1945–1970 gg.): Sb. dok. y mater. / – Simferopol': Tavriya, 1980. – S. 3–17.
8. Pashchenia V.N. Krymskaya oblast' v sovetskiy period (1946–1991 gg.): monohrafiya / V.N. Pashchenia. – Simferopol': DYAYPY, 2008. – 520 s.
9. Prikaz po Ministerstvu sel'skogo khoziaystva Ukrainskoy SSR. 21 apreliya 1954 g. // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 3855.
10. Sekretariu TsK KP Ukrainy tov. Kirichenko A.Y. (vid – P.S.) H. Esipenko. Prinyato po VCh 9.X. 1954 g. Soobshchayu Vam o sostoyanii voprosov, postavlennykh TsK KP Ukrainy na rassmotrenie v TsK KPSS y soyuznykh ministerstvakh // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 24. – Spr. 2943.

© *Павло Сацкий*
(Киев)

ПОЛИТИКА РУКОВОДСТВА УКРАИНСКОЙ ССР ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ СЕВАСТОПОЛЯ В 1954 Г.

Анализируется политика Совета Министров КССР и ЦК КПУ по нормативному обеспечению восстановления Севастополя в первый год после передачи Крыма УССР. В частности, исследуется работа Постоянного Представительства УССР в Москве, направленная на принятие постановления Совета Министров СССР, в соответствии с которой было предусмотрено обеспечение финансирования восстановления города Севастополя. Освещается активное противодействие в Союзном Правительстве принятию этого постановления в контексте противостояния в СССР между правительственными структурами и структурами КПСС послесталинского периода. Постановление Совета Министров СССР должно было определить объемы финансирования процесса восстановления Севастополя. Однако, на уровне Госплана Советского Союза происходит противодействие принятию Советом Министров СССР такого постановления. Принятие постановления Совета Министров СССР по восстановлению Севастополя активно лоббировалось Первым Секретарем ЦК КПУ А. Кириченко. Поскольку административно-политические позиции руководства республиканской партийной организации УССР были очень крепкими то представитель Постоянного Представительства Совета Министров УССР в Москве отмечал необходимость непосредственного контакта А. Кириченка с Председателем Госплана СССР М. Сабуровым в вопросе позитивных выводов относительно рекомендации Совету Министров СССР принять постановление по восстановлению Севастополя. Как альтернатива принятию постановления Совета Министров СССР относительно восстановления Севастополя рассматривалось привлечение «заинтересованных» министерств к участию в этом процессе. Восстановление города при участии так называемых «заинтересованных» ведомств было не надежной альтернативой принятию постановления Совета Министров СССР, поскольку такой подход не гарантировал выделения ресурсов для восстановления на постоянной основе. Автор обращает внимание также на строительство

Чернореченского водопровода, который должен был обеспечить орошение сельскохозяйственных земель в районе Севастополя и водоснабжение города.

Ключевые слова: Госплан СССР, Севастополь, Государственный бюджет УССР, ЦК КПСС, Чернореченский водопровод.

© *Pavlo Satskyi*
(Kyiv)

THE POLITICS OF THE LEADERSHIP OF UKRAINIAN SSR IN THE RESTRUCTURING OF SEVASTOPOL IN 1954

In the article made the analysis of the politics of the Council of Ministers of Ukrainian SSR and the Central Committee of Communist party of Ukraine in terms of the normative supply related to the reconstruction of Sevastopol during the first year after the Crimea was taken over to the Ukrainian SSR. In particular, the analysis of the work of Permanent Delegation of the USSR in Moscow has been made, the main goal of which was the regulation of the Council of Ministers of Ukrainian SSR, according to which the financing required for the reconstruction of Sevastopol was made. Active opposition to the Federal Government regarding the accepting of the resolution in the context of the opposition in the Ukrainian SSR in the late Stalinist period between the governmental structures and the structures of the Communist Party of the Soviet Union has been presented in the current article. The resolution of the Council of Ministers of USSR had to identify the amount of funding for the reconstruction of Sevastopol. However, the Gosplan of the Soviet Union initiated the opposition to this resolution supported by the Council of Ministers of USSR. The accepting of the resolution supported by the Council of Ministers of USSR regarding the rebuilding of Sevastopol was actively supported by the first Secretary of Central Committee of the Communist Party of Ukraine A. Kyrychenko. Due to the fact that the administrative-political positions of the management of the republican party organisation of Ukrainian SSR were very strong, the Representative of the Permanent Mission of the USSR Council of Ministers in Moscow stressed the need for direct contact of A. Kyrychenko with the chairman of Gosplan, M. Saburov, regarding the question of the positive opinion in terms of the recommendation of the Council of Ministers to accept the resolution on the reconstruction of Sevastopol. As the alternative to the accepting the resolution by the Council of Ministers of USSR in terms of the reconstruction of Sevastopol, the involving of the so-called «interested» Ministries to the participation in this process was also considered. There was a plan to put the obligation on the Ministry of Defense to reconstruct the monuments of Sevastopol. The rebuilding of the city with the participation of the so-called «interested» agencies was not credible alternative in comparison to the accepting of the resolution by the Council of Ministers of USSR because of the fact that the first approach had no guarantee that the allocation of resources would happen on a constant basis. The author has also paid attention to the building of Chornorichensky water supply system, the goal of which was the melioration of the agricultural lands in the area of Sevastopol and water supply for the city.

Keywords: Gosplan, Sevastopol, State Budget of the Ukrainian SSR, the Central Committee of Communist Party of USSR, water supply of Chernorechenskaya.

До редакції надійшла 13.03.2017.

УДК 94:[355.64+355.291.1](477)«2001/2011»

© *Ірина Автушенко*
(Київ)

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2001–2011 РР.)

У статті розглядається пенсійне забезпечення військовослужбовців звільнених з військової служби у 2001–2011 рр. та аналізуються його особливості на різних хронологічних відрізках у рамках досліджуваного періоду. Зазначається, що пенсійне забезпечення військовослужбовців є основною складовою їх соціального захисту.

З метою посилення соціального захисту військовослужбовців у період реформування Збройних Сил України, коли відбувалося скорочення чисельності особового складу, для спонукання до звільнення військовослужбовців, було дозволено оформляти пенсії тим, хто мав вислугу 15 років, за умови, що їм виповнилося 45 років.

У статті зазначено, що у зв'язку з введенням нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) та премій, пенсії військовослужбовцям обчислювали, виходячи з розміру грошового забезпечення за останньою штатною посадою, враховуючи посадовий оклад, військове звання, процентні надбавки за вислугу років та щомісячні додаткові види грошового забезпечення.

Наголошується, що діюча система пенсійного забезпечення військовослужбовців не створює зазначеним особам рівних умов, незалежно від відомчої належності та часу звільнення зі служби, реалізації права на пенсію. Відсутність єдиних підходів до поліпшення матеріального забезпечення військовослужбовців впродовж 2000–2004 рр. призвела до утворення значних диспропорцій у розмірах пенсій. З метою усунення диспропорцій у пенсійному забезпеченні військовослужбовців, які звільнилися зі служби у різні роки, проводився перерахунок пенсій.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, військовослужбовці звільнені з військової служби, вислуга років, додаткові види грошового забезпечення, перерахунок, Збройні Сили України.

Основною складовою соціального захисту військовослужбовців, звільнених з військової служби, є пенсійне забезпечення. Питання пенсійного забезпечення військовослужбовців на сучасному етапі розвитку держави постає досить гостро і неоднозначно, це підтверджується доволі нестабільним законодавчим регулюванням та постійними реформами в даній галузі суспільного життя. Пенсійне забезпечення розглядається як особливий складовий елемент соціальної функції держави і, разом з тим, як сукупність методів задоволення матеріальних потреб військових пенсіонерів, які, відповідно до чинного законодавства, мають право на отримання пенсії.

Пенсійне забезпечення є однією з основних гарантій соціального захисту, зміст якого зводиться до підтримки матеріального добробуту військовослужбовців та їхніх сімей при виході на пенсію за віком, інвалідністю або в разі втрати годувальника.

На сьогодні доводиться констатувати, що ґрунтовні праці наукового характеру щодо висвітлення питання пенсійного забезпечення військовослужбовців звільнених з військової служби в роки незалежності відсутні. Однак, окремі аспекти цієї проблематики розглядалися з точки зору правового забезпечення. Проблему правового регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України (далі – ЗСУ) досліджували В. Матієнко [6], С. Дячук [4], І. Прокопчук [9]. Умови, норми і порядок пенсійного забезпечення громадян України з числа осіб, які перебували на військовій службі досліджувала О. Охріменко [7; 8].

У досліджуваній період грошове забезпечення військовослужбовців ЗСУ поступово змінювалося шляхом підвищення розміру щомісячної премії. Згідно законодавства України, якщо проводиться підвищення грошового забезпечення військовослужбовців, то також повинен

підвищуватися розмір пенсійного забезпечення осіб, які вже звільнені з військової служби.

Законодавство України про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб, які мають право на пенсію базується на Конституції України і складається з Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ», Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» та інших нормативно-правових актів України, прийнятих відповідно до цих законів, а також міжнародних Угод, ратифікованих Верховною Радою України.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші норми щодо пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, то застосовуються норми міжнародного договору.

Відповідно до Угоди про пенсійне забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей і державне обов'язкове особисте страхування військовослужбовців держав – учасниць СНД, укладеної 1 травня 1992 р. у м. Ташкент, пенсійне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил держав – учасниць СНД, інших військових формувань утворених в установленому чинним законодавством держав Сторін прядку, Об'єднаних Збройних Сил СНД, Збройних Сил та інших військових формувань колишнього СРСР, які обрали постійним місцем проживання Україну, здійснювалося на умовах, за нормами і в порядку, встановлених законодавством України.

Важливе місце серед нормативно-правових актів належить Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб» [11]. Цей закон

визначає умови, норми та порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців, а саме: особливості призначення пенсій військовослужбовцям, тобто право військовослужбовців обирати вид пенсії, якщо вони мають право на різні державні пенсії; звільнення пенсій військовослужбовців від оподаткування; розміри пенсій залежно від вислуги років і мінімальні пенсії; надбавки до пенсій; підвищені розміри пенсій по інвалідності; пенсії в разі втрати годувальника та ін.

З метою посилення соціального захисту військовослужбовців КМУ прийняв Постанову від 13 липня 2004 р. № 895 «Про підвищення рівня пенсійного забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб», якою передбачалося: «Підвищити з 1 вересня 2004 р. раніше призначені пенсії військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової служби), особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, кримінально-виконавчої системи, особам начальницького складу податкової міліції, для обчислення яких у складі грошового забезпечення немає додаткових видів грошового забезпечення (крім відсоткової надбавки за вислугу років) або їх розмір менше ніж 40% грошового забезпечення (окладів за посадою, військовим чи спеціальним званням та відсоткової надбавки за вислугу років), шляхом урахування зазначених видів грошового забезпечення для обчислення пенсій у розмірі 40% відповідних окладів за посадою, військовим чи спеціальним званням та відсоткової надбавки за вислугу років» [12]. Натомість, посадові оклади і оклади за військовим званням не переглядалися з 1999 р. Сам собою напрашується висновок, що військовий оклад не збільшували для того, щоб не перераховувати пенсії військовослужбовцям, які вже перебували у відставці або запасі. Виходить, що держава умисно обмежувала соціальні гарантії своїх громадян, які йшли служити своїй Батьківщині.

Усі призначені за Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» пенсії підлягали перерахунку у зв'язку зі зміною розміру хоча б одного з видів грошового забезпечення відповідних категорій військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, або у зв'язку із запровадженням для зазначених категорій осіб нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення

(надбавок, доплат, підвищень) та премій у розмірах, встановлених законодавством.

З метою ліквідації диспропорції в пенсійному забезпеченні військовослужбовців та підвищення розміру їх пенсій 15 червня 2004 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до ст. 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб», яким достатньою мірою врегульовувалося питання пенсійного забезпечення військовослужбовців та встановлено єдину нормативну базу для перерахунку всіх раніше призначених пенсій.

Відповідно до вимог зазначеного Закону України, починаючи з 1 січня 2005 р., пенсії колишнім військовослужбовцям обчислювалися з розміру грошового забезпечення за останньою штатною посадою перед звільненням, враховуючи відповідні оклади за посадою, військовим званням, процентні надбавки за вислугу років, щомісячні додаткові види грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) та премії в розмірах, встановлених законодавством.

Це було зроблено з урахуванням того, що під час реформування ЗСУ скорочувалося багато військових частин і військовослужбовець перед звільненням останні 3–4 місяці міг бути за штатом або лише допущений до виконання будь-яких посадових обов'язків. Відповідно, у цей час багато втрачає у грошовому забезпеченні, і це могло б негативно вплинути на нарахування пенсії – вона істотно б зменшилася. А коли пенсії нараховувалися за останньою штатною посадою, дотримувался принцип соціальної справедливості: що людина досягла в процесі служби, відповідно такий і рівень гарантується в пенсійному забезпеченні. Причому враховувалися всі види грошового забезпечення – премії, надбавки тощо.

Особи, яким раніше було призначено пенсії відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб», мали право на перерахунок та виплату 50% перерахованої пенсії з 1 січня 2005 р., а з 1 січня 2006 р. – 100% перерахованої пенсії (відповідно до прикінцевих положень цього Закону) [10, ст. 447]. Тобто, з червня 2004 р. перерахували пенсії не зі 100% додаткових видів грошового забезпечення, а тільки з 50%. Цим «забрали» у кожного військового пенсіонера близько 300 гривень.

Отже, в 2004 р. почалося різке підвищення військових пенсій. При їх перерахунку дозволили враховувати персональну щомісячну надбавку, а силовики отримали право самотійно розпоряджатися нарахуванням пенсій. Але не всі доплати до окладу враховувались під час перерахунків раніше призначених пенсій. У результаті, на 1 січня 2005 р. диспропорція в розмірах пенсійного забезпечення військовослужбовців, звільнених у запас у різні роки за однакових умов, досягла відчутних розмірів.

Після прийняття Закону України «Про внесення змін до статті 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців...», багато пенсіонерів звернулися до суду й виграли позови, за якими Міністерству оборони України потрібно було виплатити 110 мільйонів гривень. Перерахунок пенсій особам, які звернулися до суду, здійснили в повному обсязі за посадою, за якою на той час військовослужбовець отримував гроші. Навіть тим, хто звільнився у 1970-х рр., повністю нарахували пенсію за їх останньою посадою відповідно до сучасних посадових окладів зі всіма надбавками. Тобто, через суд вони подолали 12-ту Постанову Кабміну, відповідно до якої надбавки не враховувались.

Зверталися до суду і пізніше, але обставини змінилися – з 1 січня 2005 р. включилися в дію прикінцеві положення Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців...» «Про внесення змін до ст. 43...». І стало неможливо його обійти навіть через судовий позов. Законом визначено: пенсії перераховувати, але виплачувати їх в половинному розмірі.

Найскромнішими у цій ситуації опинилися ті, заради кого, власне, і змінювалися норми пенсійного забезпечення – військові. «Немає жодного офіцера, генерала в Збройних Силах, який отримує пенсію 12–15 тис. грн.», – заявив міністр оборони Анатолій Гриценко. Він припустив, що 17 тис. такі пенсії можуть бути хіба що у військових суддів, військових прокурорів або в інших силових структурах.

У межах одного військового формування розміри пенсій військовослужбовців, які звільнилися зі служби у 2004 р., перевищували розміри пенсій осіб, які займали рівнозначні посади, мали однакову вислугу років та складність служби і звільнились у 1992 р., в середньому у 2,3–5,2 рази.

У зв'язку з цим, КМУ 18 вересня 2004 р. прийняв Постанову «Про підвищення рівня пенсійного забезпечення», якою передбачалося починаючи з вересня 2004 р. всім пенсіонерам, у тому числі і пенсіонерам Міністерства

оборони України, здійснювати виплату щомісячної державної адресної допомоги у разі, коли щомісячний розмір їх пенсій (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги та пенсій за особливі заслуги перед Україною, сум індексації та інших доплат до пенсії встановлених законодавством) не досягає прожиткового мінімуму, встановленого на 2004 р. для осіб, які втратили працездатність – на сьогодні 284 грн. 69 коп. [1, арк. 136–137].

За даними управління пенсійного забезпечення Міністерства оборони України кількість пенсіонерів ЗСУ загалом по країні на 2004 р. складала 151046 чол. На виконання постанови КМУ від 18 вересня 2004 р. потреба в коштах на місяць складала 12383,3 тис. грн., а до кінця 2004 р. (вересень-грудень) потрібно було 49533,2 тис. грн. [1, арк. 139].

У період реформування ЗСУ (2001–2005 рр.) відбувалося скорочення чисельності військовослужбовців, у тому числі і тих, хто мав вислугу років, з настанням якої набувається право на пенсію. У зв'язку з цим, державою були передбачені додаткові гарантії для такої категорії громадян.

Так, військовослужбовці, які звільнялися зі ЗСУ, у зв'язку з їх реформуванням, мали право на пенсію за наявності 15 років вислуги й за умови, що їм виповнилося 45 років (п. 11 ст. 1 Закону України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей»).

У грудні 2004 р. прес-служба Рахункової палати заявила, що Колегія Рахункової палати, розглянувши Звіт про використання коштів державного бюджету, призначених на пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу дійшла висновку, що діюча система пенсійного забезпечення військовослужбовців не створює зазначеним особам рівних, незалежно від відомчої належності та часу звільнення зі служби, умов реалізації права на цю конституційну гарантію. Відсутність єдиних підходів до поліпшення матеріального забезпечення військовослужбовців впродовж 2000–2004 рр. призвела до утворення значних диспропорцій у розмірах пенсій.

Заходи, що вживалися Кабміном впродовж останніх двох років зі скорочення диспропорції у розмірах пенсій, були неефективними і зменшили її лише на 7–14%. Неповне фінансове

забезпечення реалізації Закону, спрямованого на вирішення цієї проблеми, та обмеження бази для перерахунку пенсій з 1 січня 2005 р., передбачені у Державному бюджеті України на 2005 р., гальмували усунення існуючої диспропорції.

Управління бюджетними коштами, що спрямовувалися у 2003–2004 р. на пенсійне забезпечення військовослужбовців, здійснювалося неналежним чином і супроводжувалося рядом порушень. Однією з основних причин зазначеного є непрозорість та розгалуженість організаційної системи управління цими коштами, в якій задіяні органи одинадцяти міністерств, відомств та установ, що функціонують паралельно і не підпорядковані один одному.

Міністерством фінансів України у 2003 р., при нагальній необхідності скорочення диспропорції у розмірах пенсій, не використано 26 млн. 280,6 тис. грн. асигнувань, передбачених на цю мету. Організація призначення та перерахунок пенсій військовослужбовцям силовими міністерствами і відомствами та їх виплати установами ВАТ «Ощадбанк» також здійснювалися з недоліками та порушеннями [5].

Отже, недивлячись на те, що проблему диспропорцій у пенсійному забезпеченні військовослужбовців намагалися розв'язати внесенням змін до Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців...», відповідно до якого з 1 січня 2005 р. всі раніше призначені пенсії були відповідним чином перераховані. У бюджеті 2006 р. витрати на утримання військових пенсіонерів збільшили на 47%, але виділених 9,275 млрд. грн. не вистачило через неконтрольованість системи нарахування. У 2006 р. диспропорції в пенсійному забезпеченні військовослужбовців так і не були подолані.

Також потрібно зазначити, що звільненим зі служби військовослужбовцям, особам, які мають право на пенсію за Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб», яким присвоєно чергові військові (спеціальні) звання під час перебування їх у запасі або у відставці, раніше призначені їм пенсії з урахуванням нових присвоєних військових (спеціальних) звань не перераховуються.

Тобто, держава та Міністерство оборони України гарантує гідне пенсійне забезпечення особам, які мають право на пенсію, шляхом встановлення їм пенсій не нижче прожиткового мінімуму, здійснює перерахунок призначених

пенсій у зв'язку зі збільшенням рівня грошового забезпечення, надання передбачених законодавством державних соціальних гарантій, вжиття на державному рівні заходів, спрямованих на їх соціальний захист.

З 1 січня 2008 р. значно підвищено посадові оклади військовослужбовцям, що збільшило їх питому вагу в грошовому забезпеченні від 50 до 60%. У зв'язку з цим, у 2010 р. удосконалено нормативні питання стосовно пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей. Відповідною Інструкцією регулювався порядок соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей, оформлення документів для призначення і перерахунку пенсій та здійснення інших виплат, передбачених законами України.

Протягом року, за новими правилами, враховуючи надбавки за особливі умови служби, перераховано грошове забезпечення окремої категорії осіб, які були пов'язані з обслуговуванням ядерної зброї. На підставі довідок, наданих до Пенсійного фонду України, понад 5 тис. осіб підвищено пенсії в середньому на 122 грн. [2, с. 46].

Диспропорції в пенсійному забезпеченні також виникали через різницю в розмірі преміювання військовослужбовців. Зокрема, з 1 червня 2011 р. розмір премії офіцерам підвищили до 90 %, а рядовим, сержантам та старшинам служби за контрактом – до 125%. Також на розмір пенсії впливав не лише рік звільнення військовослужбовця, а й місяць звільнення.

У 2011 р. збільшено вислугу до 25 календарних років, але це відбуватиметься поступово: на шість місяців щорічно до 1 вересня 2020 р. Змінено з 15 до 20 вислугу років військовослужбовців служби за контрактом, які досягли 45-річного віку і звільняються з військової служби. У результаті, значних змін зазнало фінансове забезпечення осіб, звільнених з військової служби. Водночас до вислуги років додатково зараховується час навчання в цивільних вищих навчальних закладах, а також в інших навчальних закладах, після закінчення яких присвоюється офіцерське (спеціальне) звання, до вступу на військову службу або призначення на відповідну посаду в межах до п'яти років із розрахунку один рік навчання за шість місяців служби.

З 1 жовтня 2011 р. встановлено такий порядок нарахування пенсії: за вислугу 20 років – 50% відповідних сум грошового забезпечення

із збільшенням цього розміру на 3% за кожний повний рік вислуги понад 20 років. Максимальний розмір пенсії за вислугу років зменшився з 90% до 80% [3, с. 49].

Таким чином, основний розмір пенсії – це визначений відсоток від грошового забезпечення, що складається з посадового окладу (на день звільнення з військової служби), окладу за військовим званням, відсоткової надбавки за вислугу років та додаткових видів грошового забезпечення.

Отже, пенсійне забезпечення – необхідний елемент системи соціального захисту, важлива умова економічної та соціальної стабільності держави. Гідне забезпечення добробуту військовослужбовців звільнених з військової служби, у тому числі тих, хто втратив працездатність за віком або за інвалідністю.

Проте, поки на державному рівні не буде переглянута система грошового забезпечення,

зберігатимуться джерела проблем. Головні вади існуючої системи такі: різка диспропорція в розмірах посадових окладів та різного роду надбавок; різні підходи до формування структури грошового забезпечення військовослужбовців; відсутність єдиних стандартів грошового забезпечення військовослужбовців різних військових формувань.

В умовах сьогодення, коли з кожним днем дорожчають життєві показники, потрібно проводити індексацію пенсійного забезпечення у відповідності до інфляції, підвищення тарифів на комунальні послуги, подорожчання продуктів харчування тощо. Також необхідно привести у відповідність нормативно-правові акти, що регулюють порядок перерахунку пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби, а також установити відповідальність посадових осіб та державних органів щодо невиконання таких положень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МО України), ф. 3697, оп. 46402, спр. 67, 153 арк.
2. Біла книга – 2010. Збройні Сили України / Б. Андресюк, А. Дем'яненко, О. Клубань, В. Корендович, В. Омелянчук та ін.; гол. роб. гр. В. Можаровський. – К. : МОУ, 2011. – 84 с.
3. Біла книга – 2011. Збройні Сили України / О. Затинайко, О. Клубань, І. Кушнір, В. Омелянчук та ін.; гол. роб. гр. В. Можаровський. – К. : МОУ, 2012. – 84 с.
4. Дячук С. Пенсійний синдром: в пошуках справедливості (практичний погляд на проблеми пенсійного забезпечення військовослужбовців / С. Дячук // Право військової сфери. – 2006. – № 3. – С. 17–19.
5. Єдина система нарахування та призначення пенсій військовим – відсутня (повідомлення прес-служби Рахункової палати) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/269629?cat_id=34664 – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.03.2017.
6. Матієнко В. І. Правове регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців в Україні / В. І. Матієнко // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 367–373.
7. Охріменко О. Пенсії військовослужбовців / О. Охріменко // Вісник податкової служби України. – 2013. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/5053?issue=114> – Назва з екрану. – Дата звернення: 10.03.2017.
8. Охріменко О. Пенсійне забезпечення військовослужбовців / О. Охріменко // Вісник податкової служби України. – 2012. – № 8. – С. 40–44.
9. Прокопчук І.Т. Правове регулювання пенсійного забезпечення військовослужбовців / І. Прокопчук // Юридична наука. – 2013. – № 5. – С. 132–142.
10. Провнесення змін до статті 43 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб: Закон України від 15 червня 2004 р. № 1769–15 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 36. – Ст. 447.
11. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб: Закон України в редакції від 11 листопада 2011 р. № 2262–12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2262-12/ed20111111> – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2017.
12. Про підвищення рівня пенсійного забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 2004 р. № 895 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=7401010> – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2017.

REFERENCES

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva oborony Ukrainy, Kyiv, fond 3697, opis 46402, sprava 67, 153 arkusha.
2. Andresiuk, B.et.al. (2011) Bila knyga – 2010. Zbroini Syly Ukrainy, Kyiv: Ministerstvo oborony Ukrainy.
3. Zatyayko, O.et.al. (2012) Bila knyga – 2011. Zbroini Syly Ukrainy, Kyiv: Ministerstvo oborony Ukrainy.
4. Diachuk, S. (2006) Pensiyni syndrom: v poshukakh spravedlyvosti (praktychni pohliad na problemy pensiynoho zabezpechennya viiskovosluzhbovtiv. Pravo viiskovoi sfery. 3. p. 17–19.
5. Yedyna systema narakhuvannia ta pryznachennia pensii viiskovym – vidstyntia (povidomlennia preslyzhy Rakhunkovoi palaty) Available from: http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/269629?cat_id=34664 [Accessed: 10 March 2017].
6. Matienko, V. (2005) Pravove rehuliuvannia pensiynoho zabezpechennya viiskovosluzhbovtiv v Ukrayini. Aktualni problemy derzhavy i prava. 25. p. 367–373.
7. Okhrimenko, O. (2013) Pensii viiskovosluzhbovtiv. // Visnyk podatkovoi sluzhby Ukrainy. 10. Available from: <http://www.visnyk.com.ua/ua/pubs/id/5053?issue=114> [Accessed: 11 March 2017].
8. Okhrimenko, O. (2012) Pensiynne zabezpechennya viiskovosluzhbovtiv. Visnyk podatkovoi sluzhby Ukrainy. 8. p. 40–44.
9. Prokopchuk, I. (2013) Pravove rehuliuvannia pensiynoho zabezpechennya viiskovosluzhbovtiv. Yurydychna nauka. 5. p. 132–142.
10. Pro vnesennia zmin do statti 43 Zakonu Ukrainy Pro pensiynne zabezpechennya viiskovosluzhbovtiv, osib nachalnytskoho i riadovoho sklady orhaniv vnytrishnikh sprav ta deiakykh inshykh osib: Zakon Ukrainy, № 1769–15 (2004). Vidomosti Verkhovnoii Rady Ukrainy. 36. 447.
11. Pro pensiynne zabezpechennya osib, zvilnenykh z viiskovoi sluzhby, ta deiakykh inshykh osib: Zakon Ukrainy, № 2262–12 (2011). Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2262-12/ed20111111> [Accessed: 11 March 2017].
12. Pro pidvyshchennia rivnia pensiynoho zabezpechennya viiskovosluzhbovtiv, osib nachalnytskoho i riadovoho sklady orhaniv vnytrishnikh sprav ta deiakykh inshykh osib: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 895 (2004). Available from: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=7401010> [Accessed: 10 March 2017].

© *Ирина Автушенко*
(Киев)

ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ УВОЛЕННЫХ С ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ В ПЕРИОД РЕФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ (2001–2011 ГГ.)

В статье рассматривается пенсионное обеспечение военнослужащих, уволенных с военной службы в 2001–2011 гг. и анализируются его особенности на различных хронологических отрезках в рамках исследуемого периода. Отмечается, что пенсионное обеспечение военнослужащих является основной составляющей их социальной защиты.

С целью усиления социальной защиты военнослужащих в период реформирования Вооруженных Сил Украины, когда происходило сокращение численности личного состава, для способствования к увольнению военнослужащих, было разрешено оформлять пенсии тем, кто имел выслугу 15 лет, при условии, что им исполнилось 45 лет.

В статье указано, что в связи с введением новых ежемесячных дополнительных видов денежного обеспечения (надбавок, доплат, повышений) и премий, пенсии военнослужащим начисляли исходя из размера денежного обеспечения по последней штатной должности, учитывая должностной оклад, воинское звание, процентные надбавки за выслугу лет и ежемесячные дополнительные виды денежного обеспечения.

Отмечается, что действующая система пенсионного обеспечения военнослужащих не создает указанным лицам равных условий, независимо от ведомственной принадлежности и времени увольнения со службы, реализации права на пенсию. Отсутствие единых подходов к улучшению материального обеспечения военнослужащих в течение 2000–2004 гг. привело к образованию значительных диспропорций в размерах пенсий. С целью устранения диспропорций в пенсионном обеспечении военнослужащих, уволившись со службы в разные годы, проводился перерасчет пенсий.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, военнослужащие уволенные с военной службы, выслуга лет, дополнительные виды денежного обеспечения, перерасчет, Вооруженные Силы Украины.

**PENSION PROVISION OF THE SERVICEMEN DISCHARGED FROM MILITARY SERVICE
DURING THE REFORM AND DEVELOPMENT OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE
(2001–2011)**

The pension provision of the servicemen discharged from military service in the 2001–2011 is considered in the article, also the peculiarities in different chronological periods within the studied years are analyzed. It is mentioned that the pension provision of the servicemen is the main component their social protection. According to the law of Ukraine the pension shall be calculated due to the changes in the the size of at least one type of financial security relevant categories of servicemen or with the introduction additional monthly allowance (additional payments, promotions) and prizes in the amounts established by law for these persons.

In order to strengthen the social protection of servicemen during the reforming of the Armed Forces of Ukraine, when there was reduction of troops, to encourage release of the servicemen were allowed to issue pensions to those who had length of service of 15 years, on condition they were 45 years old.

The article indicates, that for the calculation of pensions provision elected the average size of charges for the last twenty four months of the serviceman. However, during the reform of the Armed Forces of Ukraine the servicemen could be outside a staff of very often for 3–4 months before dismissal (in these cases, they had not received financial security in full), which significantly reduced the size of their average salary over the last twenty four months of service and therefore decreased the pensions for serviceman. For elimination of this lack the state was decided not take into account in calculating the pension period of stay the state. The pensions for former servicemen began to calculate the size of financial security for the last permanent position of dismissal, given appropriate salaries for the position, rank, percentage allowance for seniority and monthly additional types of financial security.

It is noted that the existing system of pension provision of servicemen does not create the said persons being equal, regardless of institutional belonging and time of dismissal from service, their right to a pension. The lack of uniform approaches to improve the financial security of servicemen during 2000–2004 cause to the formation of significant imbalances in the size of pensions. While on the state level the system of financial security would not be revised, the problems will exist. The main deficiencies of the existing system are: the striking disparity in the size of salaries and various allowances; different approaches to the formation of the structure the financial security of servicemen lack of uniform standards the financial security of servicemen of different military units.

Keywords: pension provision, servicemen who discharged from military service, seniority, additional types of financial security, recalculation, the Armed Forces of Ukraine.

До редакції надійшла 17.03.2017.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477):930.25]»14/17»

© Вероніка Рудюк
(Київ)

АРХІВ КНЯЗІВ САНГУШКІВ У СЛАВУТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV–XVIII СТ.

У статті проаналізована найбільш об'ємна публікація зібрання князівських архівів, які знаходилися у Славуті в маєтку кн. Романа Сангушка, і під назвою «*Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*» була надрукована у Львові з 1887 по 1910 рр. Упорядниками семитомного видання були відомі польські історики-архівісти З. Радзімінський, П. Скобельський та Б. Горчак.

Встановлено, що рід Сангушків був одним із найвідоміших і найбагатших князівських родів України, Білорусі, Литви і Польщі. Впродовж XIX–поч. XX ст. князівський рід Сангушків найбільший земельний і промисловий власник на Південно-Східній Волині (нині – північна частина Хмельницької області). Це давало змогу не тільки виділяти величезні капітали на утримання парково-палацових ансамблів, але вкладати кошти у видання документів з минулого славних князівських родів. Архів, який знаходився в маєтку князів Сангушків був одним із найбільших приватних архівів і зберігав комплекс документів князів Острозьких, Заславських, Корецьких.

У статті простежено місцезнаходження документів з архіву князів Сангушків, які не увійшли до семитомного видання, але й надалі становлять історичну та документознавчу цінність, як джерело до історії українських земель у складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої.

Ключові слова: архів, князівський рід, маєток, майно, палац, Волинь, князі Заславські, Острозькі, Сангушки, Волинь, Заслав, Львів, Україна, Славута.

Велике Князівство Литовське та Польська Корона дістали в спадщину від давньоруських часів в українських землях князівську верству, що разом з репрезентованим боярством сформувалася на середину XV ст. в князівсько-панську аристократію. Головним осередком княжих магнатських родів часів Великого Князівства Литовського, а потім Речі Посполитої була Волинь. Ця земля на середину XVI ст. була найбільш панською й аристократичною. На Волині широко розкинулись маєтки князів Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Дубровицьких, Збаражських, Вишневецьких, Четвертинських, Заславських, Корецьких та ін. [4, с. 32].

Ще в добу Київської Русі сформувались так звані княжі двори, які поєднували в собі функції державної канцелярії та приватної резиденції. Тут велася вся документація, пов'язана з господарською діяльністю князівської скарбниці і приватного доменального господарства. Ці перелічені функції, поруч з дипломатичними і представницькими, вимагали писарського апарату, архіву, бібліотеки, а в окремих центрах скрипторію. Таких князівських дворів на середину XIII ст. в Україні-Русі було більше сотні. Не згасла ця функція князівських дворів і в Галицько-Волинському князівстві, де формуван-

ня і розвиток державного документу випереджав аналогічні процеси з сусідніми угорськими, польськими та литовськими землями.

Князівські роди, які походять від Рюриковичів та Гедиміновичів, також зберігали свої архіви. В частині з них знаходилися документи більш давніх періодів. Величезні архіви князів Острозьких, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських, у яких було накопичено багаті майнові матеріали, грамоти різних князів, угоди та юридичні документи, частково втрачені, а частково розкидані по архівних збірках різних країн [3, с. 72–73; 10, с. 106–109].

Найбільш об'ємною публікацією зібрань князівських архівів є багатотомна збірка документів під назвою «*Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*». До свого виходу у світ архів князів Сангушків знаходився в містечку Славута (Заславський повіт, Волинської губернії, тепер м. Славута, районний центр Хмельницької області). Це була родова вотчина Сангушків. Саме тут, у другій половині XIX ст. в їхньому палаці, в двох великих залах, знаходилася чимала бібліотека, що нараховувала понад 5 тисяч томів старовинних книг та стародруків, цінних і вартісних рукописних грамот, актів різними мовами. Серед цієї книгозбірні були частини

сімейних архіві князів *Острозьких, Заславських*, який перейшов в руки князів Сангушків разом з маєтками князів *Заславських*, частина стародавнього архіву Тарновського, весь архів погаслої лінії князів Сангушків *Несухойзько-Локачинської*, серед якого була частина архіву іншої згаслої лінії князів Сангушків – *Коширської*, і звичайно найповніший архів третьої лінії князів Сангушків – *Ковельської*. В цілому архів складався з найцінніших стародавніх рукописів, які мали відношення до історії не тільки Волині, але й всієї Правобережної України [9, с. 665; 21].

Для того, щоб увіковічити себе в пам'яті нащадків та сучасників, і перш за все свій князівський рід, а також дбаючи про архів та усвідомлюючи його значення, кн. Роман Владиславович Сангушко в 1880-х роках ініціює видання архіву. Для цього він залучає фахових людей зі Львова Сигизмунда Радзімінського, Петра Скобельського та Броніслава Горчака. Під редакцією саме цих постатей у 1887 р. з'являється перший том «*Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*». Зміст цього тому наповнюють акти з 1366 по 1506 рр., які відносяться переважно до історії князів Острозьких, Заславських і Сангушків. За головне джерело для першого тому слугувала «Книга Бони». Це була так звана збірка оригінальних рукописів в 450 листів, яка пізніше стала називатися «*Munimenta ducum in Ostrog*» і під такою назвою опинилась у Славутському палаці з Заславського архіву. Історія цього збірника була досить цікавою. На першому листі цієї книги був власноручний підпис «*Bona regina s[ubscripsi]t*». Такий підпис знаходиться і на останньому аркуші, а трохи знизу написано «*Confirmatia Krolewska oprawy Xieźny Heliaszowy Ostrogsky raniey Beaty s Koscielca*». Походженням цієї книги завдячують княгині Беаті Косцелецькій-Острозькій, яка була дружиною кн. Іллі Костянтиновича Острозького і при розподілі майна з його братом Костянтином-Василієм збрала в одну книгу всі найцінніші документи маєтностей князів Острозьких. Княгиня попросила королеву Бону підтвердити їх достовірність власноручним підписом [9, с. 666–667; 11, с. 5–14].

Історична цінність цього тому полягає в тому, що він містить документи з минулого Волині та міст Острога, Луцька і Заслава. Перший том також містить документи дипломатичного характеру, які переважно висвітлюють добу князя Павла Карла Сангушко, маршалка великого литовського (перша половина XVIII ст.) [1,

с. 1184–1185]. Серед документів, які становлять зміст першого тому, цікавою є грамота під номером XXXV. Вона написана в Києві 17 жовтня 1437 р. і належить великому князю литовському Свидригайлу. Грамота була надана князем Калинику Мишковичу «за вірну службу». В ній зазначалось, що підданий отримує кілька маєтків на Волині з млинами, ставками, лісами, рибним промислом, мисливством, пасіками тощо. Наприкінці документу згадуються свідки, які були присутніми при написанні грамоти: києво-печерський архимандрит Авраамій, князь Іван Путята, київський воєвода пан Юрша, князь Борис Глинський, пан Ластавський, староста Кам'янецький та ін. Всього документів у першому томі 150 і всі вони становлять історичну та краєзнавчу цінність. Документи надруковані, переважно, староукраїнською, а також польською та латинською мовами [11, с. 33–36].

Невдовзі вийшов другий том за редакцією С. Радзімінського та Б. Горчака під такою ж самою назвою, як і перший. Всіх документів у томі нараховуємо 242. Хронологічні рамки актів поміщених у другому томі з 1284 по 1596 рр. Переважно ці документи, які відображають етнографічну історію Польщі, частково Галичини і Холмщини. Головним джерелом для видання цього тому були «Сборник Висницкій» і «Книга Ярославская». Ці збірники документів походили із Тарновського архіву, що на той час знаходився в Славуті. Крім цих документів до другого тому увійшли також акти з двох інших збірників «*Ksiega granic dobr Ostrogskich Tarnowskich i Lubartowskich*» і «*Compendium omnium Magnificorum Grudzinskih pallatinidum Ravensium, pro bonis in Mazovia consistentibus serventium, digestum in anno Domini 1617*». Документи написані латинською мовою. Під кожним із документів подані примітки. Наприкінці другого тому подано біографічний, географічний і предметний покажчики [12, с. 7–14].

Цінність цього тому полягає в тому, що в ньому вміщено найдавніші акти, патрональні грамоти, описи маєтностей князівських родів, які знаходились в соціально-економічних відносинах. Зокрема тут вміщено документи, які відносяться до Ярославських маєтностей графів Тарнавських, які мали свої володіння в м. Ярославі на теперішній Галичині. Також у другому томі надруковано цікавий матеріал про шляхетський давньоруський рід Кмитів, що походив з Поділля і панував на Київщині, Черкащині і Брацлавщині й загас у XVI ст. [12, с. 9, 56].

Третій і четвертий томи «*Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie*», що побачили світ

1890 р. за редакцією Б. Горчака носять дещо відкореговану назву. З назви щезло слово «Lubartowiczów». Чому це сталося? Наприклад М. Теодорович здогадується, що під час вивчення архіву упорядник Б. Горчак дослідив, що до литовського князівського роду Сангушки не мають ніякого відношення, а походять від давньоруських рюриковичів [9, 667]. Цю версію можна було б підтримати, якщо вважати, що до початку XVII ст. у релігійному відношенні рід князів Сангушків був православним. На підтвердження цього ми маємо згадку в «Треносі» Мелетія Смотрицького, де серед князівських родів, які зрадили грецькій вірі згадуються Сангушки [8, с. 91]. Є ще один доказ про релігійну приналежність до православних Сангушків. В Славутському маєтку А. Веритус, який досліджував родовий біографічний нарис князів Сангушків-Любартовичів домашнього бібліотекаря Леона Божаволя-Романовського, згадує про Симеона-Самуїла Сангушка, воеводу Вітебського, часів Сигизмунда III, що він дійсно першим в роду прийняв католицизм, бо «poprzednio Sanguszkowie byli wyznania greckiego» [2, с. 15].

До змісту третього і четвертого тому архіву князів Сангушків увійшли документи, які відображають історію Волині, Білорусі і Литви. В центрі подій цієї історії князівські роди Заславські, Острозькі і Сангушки. Згадуються тут і інші знатні князі та шляхтичі, які переважно дарують, ділять, купують, встановлюють межі своїх маєтків та вступають в родинні зв'язки [13, с. 7–12; 14, с. 7–9].

Хронологічно в третьому томі надруковано документи з 1432 по 1534 рр., тобто до року смерті однієї із найвидатніших постатей князівського роду Сангушків Андрія Олександровича, маршалка землі Волинської. Акти й документи третього тому взято із вже нам відомих книг «Księga Wopu», і невідомих «Сборника Турійскаго», «Сборника Дубровлянскаго» та із «Сборника Острожскаго» [13, с. 8–9]. Також надруковано тут документи із Литовської Метрики, із архіву князів Радзивілів і Чарторийських, бібліотеки Осолінських, актів гродських і земських у Львові [13, с. 7]. Загальне число документів, що надруковані в третьому томі архіву князів Сангушків становить 496. Значна частина архівних матеріалів надрукована староукраїнською мовою. Це ще раз засвідчує, що в XV–XVI ст. діловою мовою Великого Князівства Литовського й частково Корони Польської була староукраїнська [13, с. 7–12; 14, с. 7–9].

Четвертий том надрукований того ж 1890 р. і містить документи з 1535 по 1548 рр. до смерті Сигизмунда I і князя Федора Андрійовича Сангушка. Загалом тут 442 документи. Цей том наповнили актові грамоти з тих самих збірників і книг. Найцікавішими тут виступають документи, що видавались шляхтичам і посадовим особам Волинського воєводства у випадку нападу татар. Це були, як правило, вказівки, як тактично і кількісно з воїнами і людьми діяти при несподіваному нападі татар. Великі князівські роди володіли так званим хоруговним правом. Серед них були і Сангушковичі [14, с. 7–9]. Так, згідно з «Пописомъ земьськимъ Великого Князьства Литовского 1528 року» князі Слуцькі мали ставити до литовсько-руського війська 433 вершники, князі Острозькі – 426, а на третьому місці були князі Сангушковичі, вони мали поставляти 170 вершників [6, с. 31–32]. Обидва томи також мають біографічний, географічний та предметний покажчики [13, с. 481–554; 14, с. 585–647].

Тільки через сім років у 1897 р. з'явився п'ятий том «Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie». Знову, як і в попередні роки, том зредагував Б. Горчак. У передмові він вказував на те, що цей том є продовженням попередніх і містить в собі документи з 1313 по 1547 рр. У п'ятому томі вміщено 350 документів, які переважно висвітлюють історію Великого Князівства Литовської та Польської Корони. Актів, які висвітлюють історію західноукраїнських земель у цьому томі надруковано мало. Кілька документів – це дарчі короля Сигизмунда I Петру Кміту на право володіння Мостиськами (тепер районний центр Львівської обл.), Станіславу Кміту на володіння Белзом (тепер містечко Белз, Сокальського р-ну, Львівської обл.). У 1537 р. король Сигизмунд I Старий надає Петру Кміту воєводство в Судовій Вишні (тепер містечко у Мостиському р-ні, Львівської обл.). Цікавим є Королівський декрет, яким товари з Русі, Поділля, Волині і Волощини до Польщі мають рухатися тільки дорогами через Львів, Городок, Перемишль і Сандомир. Іншими дорогами було заборонено ввозити всякі речі до Польщі для ведення торгівлі [15, с. 7–10]. Унікальністю видання є те, що в цьому томі вміщено також хронологічний список документів 1–5 томів «Spis chronologiczny dokumentow wydrukowanych w T., I., II., III., IV., i V.» [15, с. III–CXVI]. Документи в цьому томі переважно надруковані польською та латинською мовами.

Упорядником 6 і 7 томів «Archiwum XX. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» був З. Радзімінський. До 1910 р. історик-архівіст разом із ще одним науковцем і приятелем Б. Горчаком на прохання князя Романа Даміана Сангушка, якому вже було ледь не 80 років, видав у Львові три томи монографії про рід князів Сангушків під назвою «Monografia X.X. Sanguszkow oras innych potomkow Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Rathenskiego» [23]. У 1906 р. з'явилися 1 і 3 томи, в яких із залученням архівного матеріалу була подана історія князівського роду Сангушків, а окремо в третьому томі, який зредагував Б. Горчак, було подано історію роду Сангушків з Коширської лінії, що згасла 1653 р. [18]. У 1911–1913 рр. за редакцією З. Радзімінського вийшов другий том монографії про князів Сангушків, в якому висвітлюється історія згаслої Несухойзької лінії роду [24]. Три томи виданої монографії потребували більш глибокого опрацювання архівного матеріалу і в процесі цієї клопіткої роботи в упорядників виникла потреба видати, як додаток до другого тому монографій про Сангушків (Несухойзької лінії), том 6 і 7 «Archiwum XX. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie». Але, як зазначено в передмові, З. Радзімінський вирішує

їх видати, як окремі томи архіву, які відповідно вміщують документи: 6 том з 1549 по 1577 рр., 7 том з 1554 по 1572 рр. і є продовження 4 тому архіву в Славуті, в яких подається генеологія нащадків князя Федора Андрійовича Сангушковича, маршалка землі Волинської і старости Володимирського [16, с. 7–8; 17].

На жаль семитомне друковане видання «Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» не вичерпало повністю проблеми з виданням архіву Сангушків. Доказом цього є каталоги пергаментів та рукописів цього архіву, які було надруковано упорядником томів архіву Б. Горчаком у 1902 р. Згідно цих каталогів, у Славутському архіві містилися значні зібрання пергаментів і рукописів князів Заславських, Острозьких та Корецьких [19; 20; 22].

Архів Сангушків був однією із найбільших приватних князівських збірок. Вони фактично сформували його в Славуті, потім у жовтневу добу перевезли його до Гумніськ поблизу Тарнова, зберігши від пограбування. Нині документи їх архіву зберігаються у Воєводському архіві у Кракові [26]. Вони ще чекають на комплексне дослідження з боку спеціалістів, і, в першу чергу, українських науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив князей Сангушко в Славуте // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1887. – № 36. – С. 1184–1185. – Передрук статті з журналу «Києвлянин».
2. Вихованець В. Два Євстафії Сангушки. Біографічний нарис / В. Вихованець // Сангушківські читання. Зб. наук. праць I Всеукраїнської наук. конф. 24–25 січня 2003 р., м. Славута. – Львів, 2004. – С. 15–30.
3. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. V. – 688 с.
5. Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. / М.П. Ковальський // Архіви України. – 1983. – № 3.
6. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада / О. Однороженко. – К. : Темпора, 2011. – 422 с.
7. Павлюк В.В. Підприємницька діяльність князів Сангушків / В.В. Павлюк // Наукові записки / Острозька Академія. – Острог, 1998. – Т. I. – Ч. I. – С. 51–57.
8. Смотрицький М. Тренос, або Плач Єдиної Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Східної Церкви сином, у Вільні року Божого 1610 / М. Смотрицький; пер. із старосл., слов. та передм. Р. Радишевського. – К. : Талком, 2015. – 560 с.
9. Теодорович Н.И. Архив князей Сангушек / Н.И. Теодорович. – Т. 1, 2, 3 и 4.
10. Библиографическая заметка // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1891. – № 23. – С. 665–672.
11. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до сер. XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 1993. – 472 с.
12. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z.L. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – 231 s.
13. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. II: 1284–1506. – Lwów, 1888. – 415 s.

14. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. III: 1432–1534 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 601 s.
15. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. IV: 1535–1547 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 686 s.
16. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. V: 1513–1547. Wraz ze spisem chronologicznym dokumentów do T. I–V / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 600 s.
17. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – T. VI: 1549–1577. – Lwów, 1910. – 325 s.
18. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – T. VII: 1554–1572. – Lwów, 1910. – 464 s.
19. Gorczak B. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Bronisław Gorchak. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 3. – 845 s.
20. Katalog Pergaminów znajdujących się w archiwum X.X. Sanguszków Sławucie / Ulozł Bronisław Gorchak. – Sławuta 1912. – 184 s.
21. Katalog rękopisów Archiwum X. X. Sanguszków w Sławucie / Ulozł Bronisław Gorchak. – Sławuta 1902. – 548 s.
22. Marszalska J. Biblioteka i archiwum Sanguszków: Zarys dziejów / J. Marszalska. – Tarnów 2000. – 204 s.
23. Marszalska J. Katalog rękopisów i variów z dawnej rodowej biblioteki xx Sanguszków: fragment archiwum xx Sanguszków / J. Marszalska. – Tarnów, 1904. – 42 s.
24. Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 1. – 845 s.
25. Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1912–1913. – T. 2. – 236 s.
26. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki. – T. 1. – Lwów 1864. – 386 s.; T. 2. – Lwów 1871. – 472 s.
27. Syta K. Dzieje archiwów książąt Sanguszków / K. Syta // *Miscellanea historico-archivistica*. – T. 11. – Warszawa, 2000.

REFERENCES

1. Arhiv knjazej Sangushko v Slavute // *Волинське епархіяльне вєдомостє. Част' неofыцял'наja*. – 1887. – № 36. – S. 1184–1185. – Peredruk statti z zhurnalu «Kyevljany».
2. Vyhovaneč V. Dva Jevstafii' Sangushky. Biografichnyj narys / V. Vyhovaneč // *Sangushkivs'ki chytannja. Zb. nauk. prac' I Vseukrai'ns'koi' nauk. konf. 24–25 sichnja 2003 r., m. Slavuta*. – L'viv, 2004. – S. 15–30.
3. Vojtovych L.V. Knjazha doba na Rusi: portrety elity / L.V. Vojtovych. – Bila Cerkva: Vyd. O. Pshonkivs'kyj, 2006. – 784 s.
4. Grushevs'kyj M.C. Istorija Ukrai'ny-Rusy / M.S. Grushevs'kyj. – K. : Nauk. dumka, 1994. – T. V. – 688 s.
5. Koval's'kyj M.P. Dokumenty rodynnogo fondu Sangushkiv Krakivs'kogo Derzhavnogo vojevods'kogo arhivu jak dzherela z social'no-ekonomichnoi' istorii' Ukrai'ny XVI–XVIII st. / M.P. Koval's'kyj // *Arhivy Ukrai'ny*. – 1983. – № 3.
6. Odnorozhenko O. Ukrai'ns'ka (rus'ka) elita doby Seredn'ovichchja i rann'ogo Modernu: struktura ta vlada / O. Odnorozhenko. – K. : Tempora, 2011. – 422 s.
7. Pavljuk V.V. Pidpryjemnyč'ka dijəl'nist' knjaziv Sangushkiv / V.V. Pavljuk // *Naukovi zapysky / Ostroz'ka Akademija*. – Ostrog, 1998. – T. I. – Ch. I. – S. 51–57.
8. Smotryč'kyj M. Trenos, abo Plach Jedynoi' Svjatoi' Pomisnoi' Apostol's'koi' Shidnoi' Cerkvy z pojasnennjam dogmativ viry, pochatkovo z grec'koi' na slov'jans'ku, a teper zi slov'jans'koi' na pol's'ku perekladenyj Teofilom Ortologom, tijej' zh Shidnoi' Cerkvy synom, u Vil'ni roku Bozhogo 1610 / M. Smotryč'kyj; per. iz starosl., slov. ta peredm. R. Radyshevs'kogo. – K. : Talkom, 2015. – 560 s.
9. Teodorovych N.Y. Arhiv knjazej Sangushek / N.Y. Teodorovych. – T. 1, 2, 3 y 4.
10. Byblyografyčeskaja zametka // *Волинське епархіяльне вєдомостє. Част' неofыцял'наja*. – 1891. – № 23. – S. 665–672.
11. Jakovenko N. Ukrai'ns'ka shljahta z kincja XIV do cep. XVII ct. / N. Jakovenko. – K., 1993. – 472 s.
12. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z.L. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – 231 s.
13. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. II: 1284–1506. – Lwów, 1888. – 415 s.

14. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. III: 1432–1534 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 601 s.
15. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. IV: 1535–1547 / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 686 s.
16. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – T. V: 1513–1547. Wraz ze spisem chronologicznym dokumentów do T. I–V / Wydane przez Bronisława Gorczaka. – Lwów, 1890. – 600 s.
17. Archiwum HH. Sanguszków w Sławucie. – T. VI: 1549–1577. – Lwów, 1910. – 325 s.
18. Archiwum HH. Sanguszków w Sławucie. – T. VII: 1554–1572. – Lwów, 1910. – 464 s.
19. Gorczak B. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Bronisław Gorchak. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 3. – 845 s.
20. Katalog Pergaminów znajdujących się w archiwum X.X. Sanguszków Sławucie / Uloził Bronisław Gorchak. – Sławuta 1912. – 184 s.
21. Katalog rękopisów Archiwum X. X. Sanguszków w Sławucie / Uloził Bronisław Gorchak. – Sławuta 1902. – 548 s.
22. Marszalska J. Biblioteka i archiwum Sanguszków: Zarys dziejów / J. Marszalska. – Tarnów 2000. – 204 s.
23. Marszalska J. Katalog rękopisów i variów z dawnej rodowej biblioteki xx Sanguszków: fragment archiwum xx Sanguszków / J. Marszalska. – Tarnów, 1904. – 42 s.
24. Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1906. – T. 1. – 845 s.
25. Radziwiński Z. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego / Zygmunt Luba-Radziwiński. – Lwów: Nakł. X. Romana Sanguszka, 1912–1913. – T. 2. – 236 s.
26. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki. – T. 1. – Lwów 1864. – 386 s.; T. 2. – Lwów 1871. – 472 s.
27. Syta K. Dzieje archiwów książąt Sanguszków / K. Syta // Miscellanea historico-archivistica. – T. 11. – Warszawa, 2000.

© Вероника Рудюк
(Киев)

АРХИВ КНЯЗЕЙ САНГУШКО В СЛАВУТЕ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ УКРАИНЫ XV–XVIII ВВ.

В статье проанализирована наиболее объемная публикация собрания княжеских архивов, которые находились в Славуте в имении кн. Романа Сангушко, и под названием «Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie» была напечатана во Львове с 1887 по 1910 гг. Составителями семитомного издания были известные польские историки-архивисты С. Радзиминский, П. Скобельский и Б. Горчак.

Установлено, что род князей Сангушек был одним из самых известных и богатых княжеских родов Украины, Беларуси, Литвы и Польши. В течение XIX – нач. XX вв. княжеский род Сангушков самый земельный и промышленный владелец на Юго-Восточной Волыни (ныне – северная часть Хмельницкой области). Это позволяло не только выделять огромные капиталы на содержание парково-дворцовых ансамблей, но вкладывать средства в издание документов из прошлого славных княжеских родов Волыни, Литвы и Польши. Архив, который находился в имении князей Сангушек был одним из крупнейших частных архивов и хранил комплекс документов князей Острожских, Заславских, Корецких и др.

В статье прослеживается местонахождение документов из архива князей Сангушек, которые не вошли в семитомное издание, но также представляют историческую и документоведческую ценность, как источник по истории украинских земель в составе Великого Княжества Литовского и Речи Посполитой.

Ключевые слова: архив, княжеский род, имение, имущество, дворец, Волынь, князя Заславские, Острожские, Сангушки, Волынь, Заслав, Украина, Славута.

© Veronica Rudiuk
(Kyiv)

ARCHIVE OF SANGUSHKO PRINCES IN SLAVUTA AS THE SOURCE FOR THE HISTORY OF UKRAINE AGES XV–XVIII

The article deals with the archive of Sangushko princes who played an important role in the history of Ukraine in XV–XIX centuries and are in one row with domestic princely elite, including the Ostroh, Vyshnevet'sk, Zaslav'sk, Zbarazh, Radziwill princes and others.

For some time Sangushkos held high office in the Grand Duchy of Lithuania and Rzeczpospolita – Volyn marshal, mayors of Volodymyr, Lutsk, Zhytomyr and Bratslav, Kyiv governor, and Roman Sangushko held the position of Lithuania Hetman. Sangushko princely family had a family coat of arms, entitled «Pursuit» with the text in two words «Convinced».

Among Volyn magnaterly in XIX – early XX century there was an outstanding Sangushko princely family, which was the largest owner of industry and land in South-East Volyn (now – the northern part of Khmelnytsky region).

Having significant capital, Sangushkos invested it into the construction of industry enterprises, breeding, cultivation of highly productive dairy cattle, thoroughbred horses, owned shares and became shareholders of domestic and foreign companies, actively conducted internal and external trade, superseding European competitors, organized credit unions, banks.

Sangushkos' palaces and parks in Zaslav, Slavuta and Antoniny (current towns of Khmelnytsky region) were great cultural centers of Volyn. All that was kept there – books, manuscripts, pictures, products made of crystal, porcelain, pottery, bronze, gold and silver – was priceless. Huge historical, scientific and educational interest made up archaeological finds. Palace Library in Slavuta had over 5000 volumes. There were priceless manuscripts, letters, certificates, Polish chronicles, liturgical books, letters of Hetman Petro Doroshenko.

The most valuable was archive of Sangushkos-Lyubartovychns in Slavuta. The oldest there were acts and deeds of 1237, before the invasion of Batu. There were cases on history of the Cossacks before the war led by Bohdan Khmelnytsky, and chronicles of the war between Tsar Ivan the Terrible and King Sigismund Augustus, a lot of maps and plans of estates of the princely family. This all «followed the smoke» in 1917, when bolshevik soldiers broke into the estate, brutally killing elderly Prince Roman Sangushko. Part of the archive was taken to Humnysk (now Lviv region). It was mainly family archive.

However, as if anticipating disturbing and sad events of the 20s in XX th century, Prince Roman Sangushko in the late nineteenth century makes attempt to publish a part of Archives. The article presents the description of 1–7 volumes of «Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie», which was published in Lviv in 1887–1910 edited Sigismund Radziminsky, Peter Skobelsky and Bronislaw Gorceac.

The issued archive of princes Sangushko due to diligence of bright representative of the kin Roman Sangushko enables to trace the course of history of Western Ukraine lands in the Grand Princedom of Lithuania, Rzeczpospolita, Austro-Hungarian and Russian empires. Gathered in the estate of princes Sangushkos in the town of Slavuta, archive consisted of handwritten letters and acts that touched the history of the ancient princely families of Ostrog, Zaslavsky, three lines of princes Sangushkos that somehow were woven into the history of the princely elite during the XV–XIX centuries and reflect the political and socio-economic history of Ukraine.

Keywords: archive, princely family, estate, property, castle, Volyn, princes Zaslavsky, Ostroh, Sanguszkos, Volyn, Zaslav, Lviv, Ukraine, Slavuta.

До редакції надійшла 27.02.2017.

УДК 949(477),,14/17”:070(051),,1910/1913”

© Галина Коцур
(Київ)

ВІЗІ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ДНІПРОВІ ХВИЛІ» (1910–1913 РР.)

У статті йде мова про український ілюстрований тижневик, який виходив у Катеринославі 1910–1913 рр. Відображено періодичність його видруку, ціну, редакційний склад, основну мету та завдання. Наголошується, що видання відіграло важливу роль у висвітленні національно-культурного життя українців, захисті та пропагуванні української мови, відображенні історичного минулого українського народу, розвитку національної самосвідомості, національного відродження Наддніпрянської України.

На сторінках «Дніпрових хвиль» опубліковано великий масив матеріалів з історії козацтва, Запорозької Січі та визначних постатей козацької доби. У центрі ґрунтовних історичних публікацій, науково-популярних нарисів, літературних творів, хронік, заміток, інформаційних повідомлень, рецензій – тема запорозького козацтва. На шпальтах «Дніпрових хвиль» знаходимо

матеріали про заснування Запорозької Січі, українську колонізацію краю, економічний розвиток, зимівники, торгівлю, козацький побут.

Висвітлено бачення авторами публікації військово-адміністративного устрою Запорозької Січі, виборів козацької старшини, стосунків із сусідніми країнами. Окрема частина матеріалів стосується релігійності запорожців, їх благодійної діяльності. Подаються унікальні дані про Самарський монастир, запорозький собор у Новомосковську, церкву Георгія Побідоносця у Петриківцях, козацькі ікони тощо. У часописі опубліковані також спогади старожилів про запорожців, легенди та оповідання про славних козаків. Є матеріали іноземців про Запорозьку Січ.

У центрі козацької тематики, як рядові запорожці, так і кошові отамани, старшина. Найгрунтовніше відображено постать останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського.

Вражають скрупульозністю викладу статті про відомого історика, дослідника Запоріжжя Д. Яворницького та про музей імені О.М. Поля у Катеринославі, зокрема, відділ запорозької старовини.

Ключові слова: тижневик «Дніпрові хвилі», запорозьке козацтво, Запорозька Січ, козацька тематика, П. Калнишевський, Катеринослав.

«Дніпрові хвилі» – український ілюстрований тижневик, що виходив з 1 жовтня 1910 по 25 грудня 1913 рр. у Катеринославі. За цей час побачило світ 72 номери часопису. Його офіційним редактором-видавцем був К. Котов (1855–1938) – культурно-громадський діяч, письменник, член товариства «Просвіта». Співробітничали з виданням М. Биков, К. Гай-Шкода, О. Гладченко, Д. Дорошенко, Л. Жигмайло, М. Жученко, А. Кащенко, К. Корж, К. Котов, Т. Краснопільський, Є. Малий, Т. Митрус, І. Нечуй-Левицький, А. Очеретяний, П. Перекидько, С. Русова, В. Степовий, Т. Теняно, І. Труба, Д. Яворницький та ін. Часопис висвітлював національно-культурне життя українців, публікував літературні й історичні праці.

У № 1 «Дніпрових хвиль» за 1910 р. подається звернення до читачів часопису. Вже в перших його рядках зазначено, що вдруге після 1906 р. «українська людність запорожського краю зосталась без часопису на рідній мові. А тим часом потреба у такому місцевому виданні, яке б розбуджувало свідомість тутешнього українського люду, яке б знайомило того із тим, чим тішиться; або сумує рідний край і що робиться на всему просторі нашої землі, яке б гуртувало земляків в ім'я праці для добра рідного краю, потреба такого видання кажемо, не переставала відчуватися серед свідомих кругів місцевого українського громадянства. От цю потребу сподіваємось задовольнити хоч по-части «Дніпровими хвилями» [6, с. 1].

Видання чітко визначило своє головне завдання: «вкласти свою частку у велику працю над культурним відродженням нашого народу. Віримо, що тільки на національній основі, тільки на ґрунті широкого вільного розвитку своїх духовних сил, зможемо наш український

народ стати на шлях справжнього поступу і прилучитися до всесвітньої сім'ї освічених і культурних народів. Через те, обстоюватимемо і боронитимемо право нашого народу на школу з наукою на рідній мові..., боронитимемо права нашої мови на широке уживання в громадському житті; заслужив собі це право наш народ, зберігаючи свою мову довгі віки серед усяких пригод історичного лихоліття» [6, с. 2].

Серед інших завдань тижневика окреслюється: «освітлення і вияснення економічних інтересів і потреб працюючого люду, бо матеріальний добробут того люду неминуха умова для його культурно-національного розвитку; сприяння «широкому розвитку товариського [коопераційного] гуртування, вбачаючи в зрості народної самопомочи й самодіяльності запорозької економічної сили працюючих мас» [6, с. 2].

Не менш важливе завдання стоїть і щодо висвітлення «минулості нашого краю, отих «Вольностей війська Запорозького», щоб не зникла пам'ять про славних лицарів, що грудьми своїми боронили рідний край, а з ним й увесь християнський європейський світ од навалу орд...» [6, с. 2].

Наголошується, що видання прикладе максимум зусиль для того, щоб «наша часопись... могла нести наш національний прапор, розгорнутий для ознаймування нашої національної самобутності, і тому то за святий обов'язок кожного свідомого українця вважаємо підтримувати й ширити ту нашу одинокую щоденну часопись на надніпрянській Україні» [6, с. 2].

У наступних рядках звернення до читачів декілька разів наголошується на значимості «українського слова і письменства», несенні «гасла національної свідомості в усі закутки тутешнього краю», проторенні шляху «іншим

виданням українським». Але найголовніше для «Дніпрових хвиль» – статі «тією ластівкою, що віщує собою національне відродження нашої спелевої України і буйний розцвіт її просвіти і культури» [6, с. 2].

Також у № 23–24 за 1911 р. окреслені наступні завдання «Дніпрових хвиль»: «Українська двотижнева часопись з малюнками виходить у Катеринославі з початку і в середині кожного місяця по такій програмі:

1) Статті про громадські справи; 2) вірші й оповідання; 3) науково-популярні статті (про сільське господарство, про промисловість, про старі часи на Україні, про пам'ятки нашої старовини і т. ін.); 4) про українське письменство і про освіту на Україні; 5) останні звістки з українського життя у нас і в Галичині; 6) новини нашого письменства; 7) дописи; 8) листування редакції.

Особливу увагу звертає редакція журналу «Дніпрові хвилі» на ознаки українського життя на Катеринославщині» [17, с. 328].

Передплатна ціна видання була доступною й становила «на рік (з пересилкою) 2 руб. 40 коп.; на пів-року 1 руб. 20 коп., на 3 місяці 60 коп. Кожний номер нарізно 10 коп.» [17, с. 328].

Слід наголосити, що тижневик за короткий час завоював симпатію та підтримку широкої української громадськості, був найкращим із регіональних українських видань [8, с. 410].

Серед величезного тематичного спектру матеріалів, які друкувалися на сторінках «Дніпрових хвиль», важливе місце займала тематика про козацтво, Запорозьку Січ та їх керманців. Як влучно стверджує О. Школьна, «Дніпрові хвилі» своєю наполегливою працею зробили велику справу – дали можливість осмислити козацтво як невід'ємний складник національної історії, предмет національної гордості, чинник формування національної свідомості» [29, с. 11].

Уже в першому номері «Дніпрових хвиль» за 1910 р. надрукована стаття з козацької тематики, а саме – про Самарський монастир, де зустрічаємо важливу інформацію про благодійність козацької старшини: «Кошові, старшина козацька й рядові братчики не жаліли свого добра, даруючи на монастир дзвони, Євангелії, хрести й усякі інші речі церковні; на них жертводавці писали свої імення, щоб їх довічно поминала за службою Божою братія монастирська. Ще і досі можна бачити хрести та Євангелії з іменами кошового Петра Калнишевського, курених отаманів Дем'яна Лягуши, Олексія Білецького, козаків

Василя Білого, Рябошапки, Степана Чекереса та ін.» [23, с. 14].

Після ліквідації царатом Запорозької Січі настали важкі часи для монастиря: «Але як не стало Січі (1775 року), настали лихі часи для монастиря, бо не було тепер його попередних щирих патронів» [23, с. 14].

Велика увага приділяється опису найбільшої святині Самарського монастиря – ікони Божої Матері Самарської. Зважаючи на її чудотворну дію, «приходило до неї багато всяких людей не тіко з Запоріжжя, але й з Гетьманщини і Польщі. Издили сюди на прощу кошовий Петро Калнишевський, російські генерали й прості люде» [23, с. 15].

Не оминув автор долі чудотворної ікони після зруйнування Січі та її «переховування од московської орди» [23, с. 15].

У «Дніпрових хвилях» № 3–4 за 1910 р. розміщена важлива стаття про унікальний музей імені О.М. Поля у Катеринославі. На її початку подається інформація про найважливіші віхи життя та діяльності О.М. Поля, коріння роду якого сягає козацьких Полуботків. Йде мова про зведення будинку для музею, формування його експозицій. Дізнаємося, що до музею були перенесені «цінні колекції славного досліджувача запорозької старовини Д.І. Яворницького, а його самого запрошено на посаду директора музею» [9, с. 58].

Читаючи статтю, мандруємо музейними кімнатами. Особливо багатий експонатами відділ запорозької старовини: «Серед кімнати стоять запорожські гармати, одна з них набита ще самими козаками; знайдено її у Дніпрі, в потопленому байдаку. У великих скляних шафах – козацька одежа: сині, червоні жупани, широчезні шаровари, по 12 аршин матерії, пояси чотирьохкольникові, так звані «слуцькі». Тут ж висить запорожська зброя: рушниці, пістолі, шаблі, ятагани, списи; явірці та ін., та все дороге та цінне, оправлене в срібло, дороге каміння... А ось ціла збіранка люлек. Яких тільки немає! І маленькі, і великі, глиняні і оправлені в мідь. Є по два аршини завдовжки, грубі, товстелезні, що дивуєшся, як то їх у зубах люде держали [9, с. 58]. Далі описуються особисті речі запорожців з індивідуальними написами, що зберігаються в музеї. Окремо стоїть вітрина, де «переховуються клейноди запорожської старшини: булави, перначи; між іншим палиця кошового Пилипа Лантуха, що помер в 1764 році в Самарському монастирі; палиця прикрашена золотом, брилянтами, рубинами й сапфірами. А ось стоїть запорожська

скриня, сволок з будинку запорожського кошового Ігнатовича з написом «Божіим ізволеніємъ и помощію создан ся домъ сей, а стараніємъ Якіма Ігнатова, товариша куреня вищестеблинського 1746 года м-ца іюля» [9, с. 58].

В музеї зберігається велика кількість малюнків і портретів запорожців. Серед них: колекція славного українського художника XVIII ст. В. Боровиковського; кілька картин «мамаїв»; низка портретів українських гетьманів, виконаних олійними фарбами; гравюри. Особливо цінний рідкісний портрет Івана Мазепи. Цікавим є факт, що серед речей козацької тематики, зберігаються оригінали рукописів Т. Шевченка та його малюнки, а також малюнки В. Корнієнка до «Енеїди» І. Котляревського.

Як пише автор з криптонімом М. Д., «всього не перелічиш у коротенькій статі з того, що переховується у цій кімнаті. Треба самому бачити й оглянути усі її скарби!» [9, с. 59].

З рядків статті дізнаємося про інші дві кімнати музею, де зібрані пам'ятки церковної старовини з Запорожжя. Тут знаходиться «весь іконостас запорожської січової церкви, з дерева, дуже штучно вирізьбленого. Он стоїть на запорожському наложнику ікона покрови Божої Матері: поміж святими, яких покриває своїм покровом Божа Мати, виглядають двоє запорожців; тепер в день рокового свята на Січі, – на Покрову, перед іконою запалюють свічку; з повагою хилиться голова перед цією запорожською святинею. По вітринах сила Евангелій в дорогих срібних і позолочених оправах, чаш, усяких інших церковних річей; скрізь висять образи з запорожських церков, дорогі ризи, плащаниці...» [9, с. 59]. Далі характеризуються експонати етнографічного та природничого відділів.

В інформаційному матеріалі під назвою «19 февраля 1861 р. на Катеринославщині», що надрукований у № 9 «Дніпрових хвиль» за 1911 р., наголошується, що «до 1775 року наша країна належала до вольностей війська запорожського низового, тут не було ні пана, ні хлопа» [28, с. 114], а «коли маніфестом 3 серпня (августа) 1775 р. Запоріжжя було знищено почалася тоді широка колонізація наших степів. Уряд закликав сюди всіх – і москалів, і українців, і німців, греків, вірмен, і навіть жидів... З кожним роком росло число людности нашої країни, а разом з тим ставало більш і кріпаків» [28, с. 114].

У статті «До історії Катеринослава» цього ж номера журналу зазначено, що Катеринослав виник «у 1787 році, як наслідок урядової

колонізації «вольностей» колишнього війська Запорожського низового». Після призначення в 1774 р. генерал-губернатора краю Г.О. Потьомкіна невдовзі було «зруйновано Січ Запорожську назавше, скасовано військо Запорожське й позасновувано тут чимало сел, та слобод усяких. Забажав він закласти тут же таки й новий осередок адміністративного життя нашої місцевости» [20, с. 196].

У № 2 за 1912 р. «Дніпрових хвиль» подається фото з підписом «Запорожський собор у Новомосковську» [5, с. 29], без тексту про нього.

На сторінках № 1 за 1912 р. розпочинається публікація статті В. Степового (В. Біднова. – Г.К.) «Новий рік на Запоріжжі». У ній іде мова про важливість цього свята для запорожців. Зокрема, підкреслюється, що «Запорожське січове товариство надавало особливе урочисте значіння цьому народньому святові, бо як раз на цей самий день в їх припадали такі повоєні справи, як поділ між куренями військових земель та вибори нової козацької старшини, се б то кошового, судді, осавула та писаря військових [18, с. 12]. Автор пише, що на Січі перебувало в цей час небагато козаків, більшість з них знаходилися у зимівниках, що були розкидані по території «Вольностей війська Запорожського низового». Але на Новий рік майже всі вони прибували на Січ, як до адміністративного осередку всього Запоріжжя.

У новорічну ніч відбувалася служба Божа, де запорожці, «повдягавшись у найкраще вбрання», стояли на «новорічному молебствію» [18, с. 12]. Після нього розпочиналася рада, яка проходила на майдані коло січової церкви: «Військовий осавул виносив з церкви великий військовий прапор..., один раз стріляли з гармати, а довбиш бив у військові литаври... Кожен з старшини козацької мав при собі ознаки свого достоїнства: кошовий – булаву, суддя – велику срібну печатку, писарь – перо та срібний каламарь, осавул – малу палицю; курінні отамани держали в руках відповідні їх становищу у товаристві ціпки. На майдані уся старшина стояла без шапок; здимали шапки й усі присутні тут січовики, і це вже був здавна такий звичай запорожців» [18, с. 13].

Далі описується процес прийняття найважливіших рішень радою, де акцентується увага на питанні щорічного переділу козацьких земель.

У № 2 за 1912 р. надруковано продовження статті В. Степового «Новий рік на Запоріжжі». У ній ідеться про збори козаків на майдані і вибори нового січового уряду. Детально описано вибори кошового отамана: «Ця справа

захоплювала все зібрання. Кожен курінь бажав провести свого кандидата; на майдані здіймався страшенний галас й метушня; чути було вигуки окремих імен. Кожен з товариства мав право виставляти кандидата на кошового, кого лічив здатним до такої поважної посади; хто не хотів вказаного кандидата, лаяв його, доводив про його нездатність та нікчемність. Як тільки виявлялося, хто найбільше бажаний у кошові, з юрби одділявся десяток або й більше козаків, і йшли до того куреня, до якого належав ухвалений кандидат. Послідній, почувши, що його обібрали, не згожувався, одмовлявся од такої чести... Давній звичай вимагав, щоб кандидат одмовлявся од такої чести і тільки після третього разу давав свою згоду. Тоді довбиш вітав нового кошового, бьючи у литаври, а з товариства виходили сивовусі діди, найповажніші козаки, підходили до нього, посипали снігом або піском, коли ж було мокро, то мазали йому голову грязюкою, промовляючи: «Бувай здоров, батьку!» Робилося це за-для того, щоб обібраний пам'ятав, що він став вельможним паном тільки з ласки товариства. Кошовий вклонявся на всі сторони, дякуючи братчикам за честь, а ті під цей час вітали його криками. На при кінці вводили нового кошового в церкву й ставили його «в кошовському станку», себ то на тому місці, де завше стояв кошовий» [19, с. 31].

Далі в статті йде мова про вибори військового судді, осавула та писаря. На цьому й закінчувалася новорічна рада на Запоріжжі. На наступний день рада знову скликалась для обрання нових військових «служителів» і вирішення інших важливих справ. Автор згадує й про заколоти та бійки під час окремих рад. Це відбувалося, коли одна частина козаків пропонувала свою кандидатуру, інша – свою: «верх був тієї партії, яка була дужча й побивала своїх супротивників. Не раз було так, що навіть курені було руйновано, а кандидати мусили тікати з Січі, щоб забезпечити собі життя». Наводиться приклад, коли 1768 р. «рада була настільки бурхлива, що навіть такий впливовий кошовий, як Петро Калниш, мусив тікати з Січі, передягнувшись у чернечу одежу» [19, с. 32].

У № 3 за 1912 р. у рубриці «З українського життя» подається інформація про лекцію професора Д.І. Яворницького на тему «Внутрішній устрій Запорозького війська», прочитану 29 січня в будинку мануйлівської «Просвіти». У ній йшла мова про територію Запоріжжя, склад запорозького війська, терито-

ріальний і військовий поділ на Запоріжжі, адміністрацію в запорозькому краї, церкву та школу. Лекція ілюструвалася малюнками. Вона «мала великий успіх, шановного професора вітали гарячими оплесками» [4, с. 48].

Статтю Д.І. Яворницького «Як жило славне запорозьке низове військо» поміщено в № 4 за 1912 р. Уже на її початку історик наголошує на славі традиціях запорозьців, їх подвигах, мужній боротьбі з зовнішніми ворогами, волелюбстві козаків тощо.

Описуючи географічні межі вольностей, автор зазначає: «Запорозці осягали велику країну землі: усю теперішню Катеринославщину з Ростовською і Таганрогською округою, частину Херсонщини, аж по річку Буг, частину Таврії, де тепер Дніпровський повіт, з городом Олешками, і частину Харківщини, де Ізюмський повіт з містечком Барвінкова-Стінка. Уся ця округа, 600 верстов удовж, 350–400 завшир, поділялась у запорозьців спершу на вісім паланок... Перед кінцем XVIII століття з'явилися ще дві паланки» [31, с. 60].

Козакознавець описує центри паланок. Окрему увагу акцентує на характеристиці запорозької старшини. Не оминає і розкиданих по паланках сіл, зимівників і хуторів.

Найбільша увага звертається на «козацьке гніздо» – Січ, подається короткий виклад історії Микитинської, Чортомлицької, Кам'янської, Олешківської та Нової Січей. Ретельно історик описує процес виборів козацької старшини. Підкреслює високий авторитет багатьох виборних старшин, зокрема, кошових отаманів Івана Сірка та Петра Калнишевського, військових суддів Семена Яримовича та Миколи Тимофійовича, військового писаря Івана Глоби, які кілька років підряд виконували свої обов'язки запорозьких старшин [31, с. 61].

Д. Яворницький зазначає, що запорозьке лицарство складалося переважно «з українців, такечки були – ляхи, галичани, татари, турки, англиви, гишпанці, волохи, італ'янці, жиди, вірмени, греки і инчі» [31, с. 62]. Іновірці повинні були прийняти православ'я, вивчити українську мову, опанувати всі козацькі справи та звичаї. Основу на Січі складала «воля, рівноправство, товариство, громада, охорона немочних, се-б то жіноцтва, старих людей і малих дітей» [31, с. 62].

У «Дніпрових хвилях» № 5 за 1912 р. подано продовження статті Д. Яворницького. Історик із захопленням описує «порядки запорозької громади», яких не було «ні в Спарти та Афинах» [32, с. 74].

Із захопленням автор змальовує військово-мистецтво запорожців. Окреме місце відведено піхоті. Говорячи про флот запорожців, Д. Яворницький пише про їхні походи на чайках по Дніпру та Чорному морі.

Ведучи мову про зброю козаків, історик підкреслює, що «не було на світі тієї зброї, якої б не знали запорожці», «дуже кохались вони в зброї і давали великі гроші за неї. Добра шабля коштувала запорожцеві не менш 8 карбованців штука. Пара добрих волів коштувала у запорожців тодіж 3 карбованця грошей» [32, с. 75].

Д. Яворницький, як і інші дослідники, неодноразово наголошували на релігійності козаків та їх шанобливому ставленню до Бога. Козаки міцні були «через те, що кріпко вірили у Бога, надміру любили святе писання і дуже поважали духовничий чин» [32, с. 75].

За словами науковця, хоча на Запоріжжя «сходились люде ледве не з усього світу, але там була велика чесність...» [32, с. 75].

Пише історик також про торгові стосунки Січі, які вели «до Турції та Греції, Італії, Волощини. Два шляхи йшли із глибини Росії Муравський і од столиці Польщі Чорний шлях; обидва шляхи йшли, не минаючи Запорозжя до Перекопу і далі у Крим. По річці Дніпру проходила велика водяна дорога, далі Чорним морем та Боспором у Царьград» [32, с. 76].

Акцентується увага автора на розвитку конярства у запорожців: «Як славився скрізь по світові запорожський товар, так само славились і запорожські коні скрізь. Найдорожчий кінь вважався у запорожців жеребець вороно-строкатої масті, він коштував 40 карбованців грошей... Кожний козак мав у себе 10, або й 20 штук коней. У козацької старшини коней була ціла сила. Кошовий Калнишевський продав якось-то одразу 14000 голів коней; у полковника Колпака, татари, наскочивши на його зимівник, захопили 7000 голів коней» [32, с. 76].

Закінчення статті Д. Яворницького видруковано у № 6 за 1912 р. Тут описується рибальство, яке було досить розвинене у запорожців. Також іде мова про бджільництво, яке «у запорожців вважалось завжди за найпочесніше діло» [33, с. 92]. Автор зауважує, що «козак під старість ішов або в монастир, або ж у пасіку... Тамечки, у пасіці, він і доживав свого віку, тамечки і отдавав Богові свою душу» [33, с. 92].

Окремо характеризується землеробство, заснування зимівників, сіл, хуторів та бурдюків.

Наголошує автор на високому рівні «письменства» на Запорозжжі: за документами «Архиву запорожського 1763 і 1779 років видно,

що на сотню козаків у курені тільки меншча половина із усієї сотні була неписьменна, а більша – письменна; наприклад, із ста чоловік у курені 47 неписьменних, а 53 письменних, або ж із ста чоловік 40 неписьменних, а 60 письменних» [33, с. 92]. Говорячи про школи на Січі, Д. Яворницький зазначає, що були такі: «січова, найвища школа, де вчили і великих і малих школярів київські чинці, усі з вищою освітою і всі доброго життя і високого розуму; потім того школи монастирські, при Самарському і Нехворощанському монастирях, де вчили теж ченці і звідкіля виходили священники на запорожські села в паланках; нарешті школи церковно-парахвіяльні, які будувались при кожній церкві в паланках. У запорожців був такий звичай, що коли вони мали де в селі будувати церкву, то без шпиталю та без школи не будували її» [33, с. 93]. Д. Яворницький вказує на високу освіченість запорожців. Для підтвердження, наголошує на використанні ними багатьох іншомовних слів. Згадує історик і про наявність у запорожців архівів, ревізійних записів, похідних щоденників тощо.

Наголошується, що запорожці про свої школи «дуже пільнували і клопотались». Згадує і про виклик із Києва лікаря, німця Юста, який прибув на Січ для огляду учнів.

У цьому ж номері «Дніпрових хвиль» поміщено статтю Т. Краснопільського «Старі Кайдаки», де висвітлюється історія цього населеного пункту, що «тісно звязана з Запорозжам, з його славою» [7, с. 97]. Подається також опис і фото церкви св. Михаїла в Старих Кайдаках, побудовану 1748 р. на місці похідної запорозької церкви.

У № 7 за 1912 р. поміщено статтю (без авторства) «Як писав Репін своїх «Запорозців»? [34, с. 109–110]. У ній розглядаються стосунки І. Репіна з Д. Яворницьким, відвідини художником порогів, місць Січей, його перші штрихи до картини. Подано перелік осіб, які слугували моделями образів картинних героїв. Як відомо, Д. Яворницький, на цьому полотні, зображений писарем.

У «Дніпрових хвилях» № 8 за 1912 р. знаходимо цікавий матеріал «Людська пам'ять про старовину». У ній зустрічаємо важливу інформацію про населені пункти на Катеринославщині. Називається близько двох десятків байраків, які були засновані запорожцями і які тут проживали. Байраки звали по прізвищах запорожців: Мамраків, Ченин, Хитовий, Шкілевий, Розановий, Круглий та ін. [14, с. 125].

У невеликій науковій розвідці «Французи про Україну» (№ 9 за 1912 р.) йде мова про подорож двох французів Шефле та Мартена, членів Паризького етнографічного інституту, які шостий рік мандрують по українських землях пішки. Іноземці наголошують, «що Україна це чудовий край. Україна має велику різницю з Великоросією. Великороси якісь грубіші і в житті неохайні і байдужі. Українці ж, навпаки дуже охайні, увічливі та гостинні. З усіх городів французи найбільше вподобали Київ» [25, с. 125].

Важливими для дослідників є опубліковані Я. Новицьким спогади діда Микити Джигіра (88 років, с. Кушумівка, Олександрів. повіту) під назвою «Великий Луг» (№ 11–12 за 1912 р.). Із них дізнаємося, що «спершу в Великому Лузі жило багато запорожців, а після того, як зігнали їх відсіль, – осталися тіко старі діди. Та все багаті та хазяєвити; всього було у їх вдоволь: і скоту, і коней, і овець, і бджіл» [13, с. 179]. Багато із них жили понад 100 років і були «між ними великі характерники» [13, с. 179]. Цікавою є розповідь діда про запорожця Дем'яна Гужву «в якому було 12 пудів ваги і був він превеликий силач». Під час одного з нападів він самотужки зумів поборотися з півсотні нагайців.

Описуючи козацький побут, розповідач наголошує, що козаки невибагливі до їжі, предметів побуту, різноманітних зручностей, але обов'язково «у куренях і хатах у кожного Боги (ікони), найбільше Микола або Покрова» [13, с. 180]. У козаків існувала особлива довіра, нічого не приховували один від одного.

У Великому Лузі та в степу «багато добра було всякого, багато і птиці». Після знищення Запорозької Січі «край мов не той: все попсовано та сплюндровано» [13, с. 181].

У № 13–14 за 1912 р. подається фото та детальний опис пам'ятника запорожцям, що після зруйнування Січі у 1775 р. першими прибули на Кубань [24, с. 198–199].

Повз шпальти «Дніпрових хвиль» не могла пройти й постать останнього керманіча Запорозької Січі П. Калнишевського. З перших чисел її виходу активним дописувачем часопису став український громадський і культурний діяч, історик-ерудит В. Біднов (публікації за підписом: В. Степовий, В. Ст-ий, В. Ш-ий). Важливою, як для дослідників, так і для загалу, є його стаття «Останній кошовий запорожський Петро Калнишевський», поміщена в № 18–19 за 1912 р. [21, с. 257–260].

На початку публікації автор піднімає дискусійне питання дати народження кошового отамана Запорозької Січі П. Кални-

шевського. Фактично, погоджуючись з думкою більшості дослідників, пише: «Коли він (П. Калнишевський. – Г.К.) народився, напевне сказати неможна. Де-які історики, покликаючись на напис на його надгробкові визнають роком народження 1690 рік, але це далеко не всіми визнається за правду, і через це краще погодитися з тією думкою, що рік народження Калниша застається для нас невідомим» [21, с. 257].

В. Біднов погоджується з Д. Яворницьким щодо малої батьківщини кошового отамана. Історик наголошує: «безперечно, що він народився у селі Путовойтівці, Роменського повіту, на Полтавщині, недалечко од Ромна, понад Сулою» [21, с. 257].

Про дитячі роки П. Калнишевського досліднику нічого невідомо: «Нічого не знаємо, як він жив в своїх батьків» [21, с. 257].

Перші відомості про цього запорозького отамана відносяться аж до 1740-х рр.: «У сорокових роках XVIII ст. він вже був на Запорозжі, де його приписано було до куріня Куцівського. Відомим стає Калниш з того часу, коли він одібрав посаду військового осаула, через те почав грати між січовим товариством видатну роль» [21, с. 257].

Найактивніша діяльність П. Калнишевського «припадає на останні десятиліття існування Січі, і коли уряд російський розпочав заходи до знищення «вольностей» запорожських й потроху обмежував права запорожські. З 1752 року на межах козацьких земель виникають... так звані Нова Сербія (на Херсонщині) й Славяносербія (на Харківщині та Катеринославщині). Між сербами й запорожцями починається страшна ворожнеча; кожна сторона робила багато шкоди другій, виникали непорозуміння між Кошем і сербським військовим урядом, а наслідком цих непорозумінь були скарги з обох боків до Петербургу. Запорозжці вимагали не більше ні менше, як скасування сербських полків й повертання тих земель, де було осажено сербів. Звісно, уряд державний не міг задовольнити таких бажань січового товариства, хоча запорожці енергійно домогалися цього. За часів цариці Єлизавети вони посилали до Петербургу дві депутації, які доводили урядові стародавні права низового козацтва на обсажені сербами землі. В обох депутаціях приймав участь і Калниш. Це свідчить про те, що він був поміж товариством поважною й впливовою людиною» [21, с. 258].

Автор розуміє, що ці депутації переважно були безуспішними, російський уряд підтри-

мував сербів і не приховував свого невдоволення запорожцями, які співчували гайдамацькому рухові, брали участь в Коліївщині тощо: «Помітно було, що надходить кінець Січі, що уряд піджидає тільки нагоди, щоб зовсім скасувати її. Частина січовиків мріяла запобігти цьому лихові тим, що пильнувала завжди догоджати урядові, і коли він наказував нищити гайдамаків, вони ретельно виконували такі накази, оббірали на військові посади бажаних за-для державного уряду осіб, висилали з Запорожжя кріпаків, що тікали туди од своїх панів, шукаючи там визволення од огидливої панщини. Але друга частина, переважно сірома, – обурювалися політикою російського уряду, ворогувало з його прихильниками у Січі й не хотіло коритися. Останні десятиліття існування Січі – це боротьба супротивних течій по-між січовим товариством» [21, с. 258]. На думку В. Біднова, П. Калнишевський належав до «партії прихильників російського уряду». Ще будучи військовим осавулом, він викоріняв гайдамаків, сподіваючись таким чином «врятувати Січ од руйнування».

Побіжно згадує автор про обрання П. Калнишевського кошовим отаманом у 1762 р. Детальніше йдеться про вибори запорозьким керманічем удруге, а саме – 1 січня 1765 р. Недивлячись на складні взаємини з Росією, «з цього часу Калниш зоставався кошовим аж до самого скасування славного війська Запорожського низового» [21, с. 258].

Не оминає В. Біднов і військового хисту запорожців, які під керівництвом П. Калнишевського здобували перемоги над турецьким військом. Так, зокрема, у статті знаходимо: «Під час війни Росії з Туреччиною, 1769–74 рр., Калниш, як і всі запорожці, приймав жваву участь у походах; військо запорожське робило настільки великі послуги російським арміям, що уряд не один раз вихваляв козаків, надано їм було «малювану грамоту» і не одну сотню золотих медальвів...» [21, с. 258].

Але мужність і звитяга запорозьких козаків, їх вирішальний внесок у перемогу в ході російсько-турецьких воєн «не врятували Січі, й як тільки закінчилася війна, прийшов її кінець. Генералові Текелієві доручено було отакувати Січ. Сподіваючись, що запорожці будуть боронити свою самостійність, він повів справу дуже бережно, й помалу, непомітно скупчував коло Січі (де тепер село Покровське катеринославського повіту) полки і 4 юня 1775 р. несподівано для товариства обступив її. Зазделегідь по всьому широкому

просторі вольностей Запорожських було роскидано багато різного війська російського, котре верталось з театру війни... Під командою Текелія, для знищення Запорожжя, було зібрано 8 полків кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерних ескадронів, 10 полків піхоти й 13 донських казацьких полків таку силу було виставлено проти січового товариства, де було 20 невеличких гармат і 10 тисяч козацтва, а у самій Січі було трохи більше трьох тисяч» [21, с. 258].

В. Біднов розділяє думку інших дослідників Запорожжя про те, що «ці три тисячі нічого не могло зробити проти такої великої сили і мусило скоритися. Правда, частина товариства бажала боронити свою волю, але сам Калниш, разом з архимандритом Володимиром Сокальським, вговорив їх заспокоїтися й даремно не проливати крові. Текелій заарештував кошового Калниша, військового суддю Павла Головатого та писаря Івана Глобу й послав їх під караулом до Москви. Майно заарештованої сгаршини Запорожської було секвестровано (забрано до казни), а їх власників розіслано по різним монастирським острогам» [21, с. 258].

У статті також іде мова про статки останнього кошового отамана Запорозької Січі, який «мав зівовники: один на Саксагані, а другий на річці Камянци «на усті Водяної балки». Тут були його хати, худоба, поле й усяке майно. В одному зівовникові, коло Водяної балки, була дерев'янна хата на два покої, з чотирма скляними вікнами, з зеленою грубою; в цій хаті жив сам пан кошовий; коло неї було дві хати простіших; одна за-для слугів кошового, а друга для його кравців, один винбар, дві конюшні, шість сараїв, вкритих очеретом, три загони за-для худоби, кузня, млин-вітряк з одним каменем для муки й чотирма просяними товкачами» [21, с. 259].

Характеризуючи скотарство у запорожців, В. Біднов наводить приклад господарства П. Калнишевського, в якого «коло зівовника, ходили табуни коней, гурти та череди усякого товару, отари овець. Всього було коней з стригунами 638, бугаїв – 18, волів – 107 пар, корів – 115 і бузівків – 440, овець було 12840, кіз 1069 і свиней 96» [21, с. 259]. Окрім того, в кошового було багато продукції землеробства: жито, пшениця, овес, просо та ін. Історик пише: «Несподіваючись, що його (П. Калнишевського. – Г.К.) заарештують, він у 1775 році насіяв всякої пашні, яку жато й молочено було без господаря. Нажато було 120 кіп жита, 100 кіп пшениці, 110 кіп ячменю, 58 кіп вівса й 100 кіп проса» [21, с. 259]. На завершення опису статків отамана, В. Біднов до-

дає: «Багато всякого майна було в хаті: тут був і посуд усякий, й зброя, й одежа, образи, струменти різні, сало, полотно, просте домашнє сукно й таке инче. Було навіть дві книжки «бесід» св. Іоанна Злотоуста. Все це майно, з наказу Текелія, було переписано, а потім продано...» [21, с. 259].

Окремо виділяє автор Соловецький період життя П. Калнишевського. Так, коли отамана було привезено до Москви, «над ним, як і над Головатим та Глобою, було назначено суд. Які провини були за ними трьома, у чому їх обвинувачувано, гаразд невідомо. Безперечно тільки, що його засуджено було до кари на смерть, але Нечоса, себ то князь Потьомкин, випрохав йому помилування, й його було заслано у Соловецький монастир, на далекому од нас Білому морі, де його було замкнуто в «одиначну» камеру. Нікого до бідлохи не пускали, лише до церкви, тай то за-для говіння. Так просидів він у своїй тюрмі з 1776 р., а ж до року 1801-го. Олександр I помилував Калниша і звелів пустити на волю; але старий кошовий зостався у тому ж таки Соловецькому монастирі; тут він й помер 31 жовтня (октябрю) 1803 р. У 50-х роках XIX ст. на могилі його було зроблено пам'ятника, малюнок якого можна бачити у Катеринославському музеї Поля» [21, с. 259].

В. Біднов із захопленням описує «велику побожність» П. Калнишевського, як «найпомітнішу рису його характеру»: «Він багато жертвував своїх грошей на церкви, іздив на прощу до Києва. До церкви у рідному його селі Пустовойтівки він пожертвував велику євангелію, котра коштувала 500 карб., збудував церкву в Ромнах і таке инче. Церкви тієї у Ромнах уже нема; її перенесено до Полтави, як дорогий пам'ятник старовини і стародавнього українського стиля (церква – Покрова на пять бань). Її постановлено на архиерейському подвір'ї у Полтаві» [21, с. 260].

№ 20–21 за 1912 р. «Дніпрових хвиль» вміщує статтю М. Новицького «Над Кодацьким порогом», де йде мова про кошового отамана Івана Сулиму [12, с. 275–281]. А у № 23–24 за цей же рік подається фото церкви запорозьких часів у с. Перещепині Новомосковського повіту [26, с. 321].

Друкуючи вітання читачам і прихильникам часопису «Дніпрові хвилі» з Новим роком (№ 1 за 1913 р.), редакція бідкається, що тижневик «не має ні од кого і ні звидки допомоги», що вихід номерів тримається на ентузіазмі його видавців. Вся робота по виданню робиться безкоштовно, ніяких гонорарів не платиться, бо нема з чого». Редколегія стверджує, що «ще тяжчою

ніж матеріяльні обставини є для редакції сама справа видавання часописі в городі, хоч і великому, але дуже бідному на літературні сили, не тільки на українські, але й узагалі...», хоча читачі у своїх листах просять не закривати часопис, бо «Дніпрові хвилі» «своєю доступністю змісту і своєю простою мовою найбільш підходять для багатьох читальників» [27, с. 2]. Редакція підсумовує: «наші «Хвилі» знов зостаються самотнім українським виданням по-за Києвом, самотньою місцевою українською часописью» [27, с. 2]. Але, не дивлячись на всі, перелічені вище труднощі, «Дніпрові хвилі» продовжували виходити й розширювати коло своїх читачів. Друкувались і надалі матеріали з минувшини, в тому числі й про Запорозьку Січ.

Так, у № 1 за 1913 р. поміщена стаття В. Степового (В. Біднова. – Г.К.) «Про Запорозькі зівовники». Автор на початку розвідки подає визначення «зівовника», як місця, де «жила більшість братчиків по широкому просторі військових вольностей, де мала свій притулок і здобувала собі життьові засоби. Зівовники ці було розкидано скрізь по широких степах, по балках, ярах та степових річках, по таких місцях, де так чи інакше можна знаходити собі харч і инчі матеріяльні засоби» [22, с. 10].

Розвиваючи думку про зівовники далі, автор пише: «зівовник – місце де можливо зімовати, переживати зімову холодну добу. Тут повинна бути хата, яка дає захист од холоду, гріє чоловіка. Звичайно, хату будують там, де живуть, а живуть там, де знаходять собі усе те, що потрібно за-для життя. В степу водився звірь, багато було усякого птахства, у ріках водилася риба» [22, с. 10]. Зі статті дізнаємося, що «тут жив не один лиш власник зівовника, а й другі козаки, кількість яких була неоднакова, жили тут і не козаки, а просто зайшли на Запорозжя робочі: вони жили як наймити; їх нерідко господарі зівовників наймали на певний строк по різнім ярмаркам» [22, с. 10].

В. Степовий на прикладі зівовників військового судді Павла Головатого та військового писаря Івана Глоби описує в деталях збудовані хати, господарчі споруди, чисельність найманих робітників тощо. Окремо йде мова про збір хліба, його молотьбу на току, зберігання.

Пишучи про чисельність худоби у зівовниках, дізнаємося, що у писаря І. Глоби «1775 р. було коней 253, бугаїв, волів, корів та телят 570, овець та кіз 7272. Про кошового й казати не треба: в його було далеко більше всякої худоби. Звісно прості братчики мали не багато майна, але все таки далеко більше, ніж тепер заможні

селяни. Для зразка вкажемо на зимовник Корнія Ялового (на річці Боковенькій), тут було: одна хата «з кухнею», коморка, землянка, 2 хлівці, «огород» для немолоченого хліба, два загони для скотини, коней 7, волів і корів 15, овець і кіз 200 і свиней 3» [22, с. 12].

Щодо чисельності зимівників, то автор називає у 1755 р. 431, а в 1775 р. «в межах вольностей Запорожських усіх зимовників було – з лівої сторони Дніпра 838, а з правої 1178» [22, с. 12].

Цінним є висновок В. Степового про те, що зимівники мають вирішальне значення у справі колонізації краю. Більш того, саме «українське селянство з Польщі, Гетьманщини та Слобожанщини» відіграло ключову роль у цьому процесі. Автор називає біля десятка населених пунктів, що з'явилися на Запоріжжі і свої назви отримали від прізвиськ чи прізвиськ українців-поселенців. Ідеться також і про те, що після «скасування війська Запорожського російський уряд почав заводити свій державний лад і переводив людність з різних місцевостей держави, то всіх переселенців він розміщав там, де були зимовники. Цим фактом він ніби-то підкреслював здатність січових лицарів вибрати для людських осель найкращі місця» [22, с. 13]. Хоча ми добре знаємо, які справжні цілі переслідувало російське самодержавство, знищуючи Запорозьку Січ.

У № 2 за 1913 р. «Дніпрових хвиль» подається малюнок Ф. Красицького, присвячений запорожцям, і має підпис «Гість із Запорожжя» [1, с. 25].

Д. Дорошенко в статті «Запорожський батько» (№ 10 за 1913 р.) веде мову про відомого історика, дослідника запорозького краю Д. Яворницького, який зайняв «найпочесніше місце серед дослідників історії самого Запорожжя та освіченої громади по всій Росії» [3, с. 163]. Оцінюючи значимість науковця у справі дослідження запорозького козацтва, автор із захопленням пише: «Для нього (Д. Яворницького. – Г.К.) кожний документ, що зберігся од часів Запорожжя, кожна річ, кожний переказ або пісня – не просто собі історичний матеріал, але свята пам'ятка, як він шанує й береже з синовньою любовію. Глибоко заглянув він пильним і люблячим оком в часи козацької волі, зрозумів її дух і освітив козацьке життя світлом наукового досліду» [3, с. 164].

Д. Дорошенко аналізує науковий доробок Д. Яворницького про Запоріжжя від першої друкованої праці, що з'явилася 30 років тому на сторінках «Кіевской старины». Історик

об'їхав всі місця, пов'язані з запорожцями, опрацював наявні документи в архівах та бібліотеках «Петербурга, Москви, Варшави, заїздив аж у далекий Соловецький монастир», шукаючи тут памяток по останньому кошовому запорожському» [3, с. 164]. Він вважав, що самих архівних матеріалів замало, тому зібрав запорозьку старовину «з уст столітніх дідів, живих свідків минулого, народних переказів і пісень, пам'ятки матеріальної культури» [3, с. 164]. Щоб краще уявити картину запорозького життя Д. Яворницький «зїздив і сходив пішки усю Катеринославщину, обійшов усі пороги, усі острови, усі річки, байраки, степові могили, усі скелі, усі місця, що так або інакше позначились в пам'яті про Запорожжя; він ізучив і описав те все; мандруючи позаписував безліч народних оповідань, переказів, споминів про запорозькі часи» [3, с. 164].

У статті звертається увага на збір Д. Яворницьким етнографічного матеріалу, що стосується Запорожжя. Йде мова також про створення музею імені О.М. Поля в Катеринославі, де є одна з найбільших колекцій експонатів про запорозьке козацтво.

У підсумку, Д. Дорошенко наголошує: «Д.І. Яворницький, громадянин, і громадянин український. Інтереси рідного народу йому дуже дорогі, і всяка культурна справа, що робиться народові на користь, знаходе в Д. І-чеві щирого прихильника. Катеринославські українці особливо вдячні «запорожському батькові», бо зазнали од його багато добра, багато допомоги і щирої поради» [3, с. 166].

У кінці статті подається «Реєстр наукових і літературних праць Д.І. Яворницького», який становить 71 позицію.

Цей же випуск «Дніпрових хвиль» у рубриці «Новини нашого письменства» подає розлогу рецензію В. Степового на друге видання книги В. Антоновича «Виклади про козацькі часи на Україні», що була видрукувана 1912 р. у Чернівцях. Він порівнює між собою перше й друге видання, звертаючи увагу, навіть, на друкарські помилки. Автор називає В. Антоновича «видатним нашим істориком і великим громадським діячем російської Великої України» [10, с. 174]. У рецензії характеризується кожна глава видання. З-поміж інших виокремлює інформацію про Запорозьку Січ та кошового П. Калнишевського, зазначає, що у цій книзі читач «знайде багато корисного для себе» [10, с. 174]. Автор вказує, що попри всі позитиви, є «де які відомости помилкові (наприклад, про кошового Калнишевського,

якого виставлено в ідеальному освітленні», – про те вони зовсім не зваблять наукової вартости» [10, с. 175].

У «Дніпрових хвилях» (№ 11–12 за 1913 р.) подається стаття за підписом Ю. Л. Я. «Пам'ятка старовини», де мова йде про містечко Петриківці Новомосковського повіту на Катеринославщині. Саме тут збереглася «деревляна, трьохбанвова церква та дзвіниця стоїть окремо від церкви. Церква в ім'я Георгія Побідоносця [30, с. 186].

Оскільки церкву мають розбирати, а на її місці будувати нову, автор закликає: «спиніть свою вандальську руку перед народнім духом, не нищить в ньому почуття кращого, вищого над ваші мізерні інтереси і вузькі бажання. З старою петриківською церквою зв'язані окрім її краси, стункої, лагідної, з якою живився народ, до якої призвичаївся за той час, як її бачить перед очима, зв'язана історія його предків, яка переходить з уст в уста петриківських селян» [30, с. 187].

Детально описуючи петриківську церкву, автор опирається на записи катеринославського архієрея Феодосія. З них ми дізнаємося, що «церкву цю закладено року 1773 Априля 23. Року 1785 Марта 22 її посвячено. Під той час у Петриківці було всього люду 2455 душ. Тепер у Петриківці значно більш над 35 тисяч» [30, с. 187].

Автор підкреслює, що стара церква простояла вже 140 років. Її побудували одночасно з першими поселенцями, які прибули сюди з Курилівки. Почали її зводити біля річки Чаплинки у поселенні, яке називали Петрівкою або Петриківкою. Дозвіл на будівництво «підписав панотець о. Федор Чепелієвський, Логин Петровий і Хома Верхогляд» [30, с. 188]. Важливими є відомості про те, що «церкву збудовано коштом отамана Запорозького війська Петра Калнишевського» [30, с. 188]. На цій же сторінці дослідник висловлює щире подяку Д. Яворницькому за надану можливість користуватися матеріалами з бібліотеки музею О.М. Поля та за деякі вказівки й побажання. Далі автор висловлює свою біль, сум і стурбованість у зв'язку з тим, що стару церкву будуть розбирати, наголошуючи, щоб потрібно нові церкви будувати в стилі старих, які мають «справжні ознаки старовинного українського стилю; які справді рідні нам своєю красою и тими спогадами, які вони в нас викликають» [30, с. 188].

У статті подається звернення до молоді «збирати, вивчати, досліджувати ці пам'ятки

української культури, бо по тому, як ставляться люде до своєї старовини, вважають людей за культурних або за некультурних. Культурні народи і люблять свою старовину, люблять свою історію і пишаються належністю до свого народу» [30, с. 188].

У цьому ж номері «Дніпрових хвиль» надрукована стаття Олекси Пахучого «Як я поновляв запорожський собор у Новомосковську». Автор пише, що про новомосковський собор вперше почув від свого батька, який був «малюром-богомазом». Роз'їжджаючи по своїх роботах він часто брав сина з собою. Хлопця дивувала велич церков, а батько кожного разу наголошував: «Це ще нічого, а от, синку у Новомосковському церква: там аж 9 церков у одному місті» [16, с. 191]. З часом автор цих рядків здобув фах маляра та золотаря. Брав участь у реставрації, відбудові та будівництві семи церков на Полтавщині. О. Пахучий у 1887 р. дізнався про перебудову Новомосковського собору. Поїхав до архітектора Е. Харманського просити дозволу взятись за цю справу. Не дивлячись на те, що майстер тоді збудував уже понад два десятки нових церков, архітектор повідомив, що дасть скрізь роботу по всій губернії, тільки не цей собор, бо «це діло дуже мудряче, і він не допусте ні-кого, окрім знайомих йому Маслатина та Калинина, котрим він тільки і зможе доручити це діло» [16, с. 192]. На торги з'їхалось багато бажаючих, але Маслатин і Калинин відмовились, а «узявся москаль Каженков. Боляче мені було, що за це діло взявся москаль, та нічого не міг зробити... почав москаль розбирати, та не удалося йому складати на-ново того собору! Чи на глум, чи по своїй природі став він мошенничать» [16, с. 192].

Під час перебудови храму замість заміни гнилих дубів фундаменту «москаль-Каженков поклав невеличку стінку, прямо поверх гнилих дубів примазав, і гадав, що це йому так пройде! Про це дізнався городський голова Жуков. Тоді він взяв пожарну команду, роскидав ломами примазані гнільє. І як побачив, що гнилина зосталась всередені, то зараз же вигнав з огради Каженкова та його майстрів і назначив другі торги. Тоді я уже не послухав Харманського і узяв цю церкву».

Взявся за дуже складну справу. Познаходив плани, фотографії, розміри з іконостасу. Згадував свого земляка Якіма Погребняка й захоплювався його неперевершеною майстерністю. Хід реставраційних робіт контролював архітектор Е. Харманський, який дуже при-

скіпливо перевіряв усі об'єкти, шукаючи помилки, а майстер йому казав: «Українець строїв, українець і перестроює, спить спокійно!» [16, с. 192].

За будівництво цього собору, зі слів автора статті, він отримав «12000 карб., тоді як Погрібняк брав тільки 900 карб., та ще з оцих 900 подарував 100 карб. на церкву. Крім того у нього усі 96 рам та 6 вихідних дверей лутки біля них, та арки були уквітчані виноградними лозами та інчими квітками. Я уже цього не робив: не схотіли хундатори. Криша крилась гонтом, тоді як я крив залізом. Жолоба довбались із дерева – я робив залізні. Цвяшки Погрібняк робив деревляні, мені ж давали залізні. Оце тільки і не таке, як строїв Погрібняк, останні деталі zostались ті ж» [16, с. 193].

Пригадав майстер ще один момент: «Дуже ретиві були хундатори Новомосковського собору. Грошей у них було тисяч 40–50, а уся реставрація обійшлась тисяч 75. То грошей і не хватило. Зберуться було хундатори: справник, городський голова, председатель земської управи, купці: Михно, Паляничка, Олекса Полтавець та інш., почнуть гомоніти, де і яким родом дістати грошви. Та не довго вони так збирались.

Порозбігались майж усі. Осталися тільки Олекса Полтавець, діакони Ювченко, та Колодяжний, та председатель строїтельного комітету, протоірей о. Іоннікій Вахнін. Прийду було і я до них тай сумуємо укупі: як би нам скінчати собора, де дістати грошенят? О. Іоннікій було каже другому попу: «Ось одягайте ви епитрахіль, а я другий, та ходімте збирати на церкву!». Так в кінці він і зробив: ходив по ярмарках, по базарах і збірив. Збірив майже цілий рік і назбірив 12000 карб. Таким родом поміг нам Бог скінчити собора. На посвящення зійшлись і ті хундатори, що порозбігались, як не стало грошей.

От так реставрувався чудовий Новомосковський Собор» [16, с. 193].

У цьому ж номері «Дніпрових хвиль» у рубриці «Новини нашого письменства» подається коротенький матеріал про видання «Самарській, Катеринославської Епархії Пустынно-Николаевській монастирь Катеринослава» (1913) [2, с. 196]. Автор (Д. Дорошенко. – Г.К.) зазначає, що ця праця про «старовинний військовий запорожський монастир належить відомому історикові Катеринославщини, єпископу Феодосію и уперве друкована була років тридцять тому – без імені автора. Так само без імені автора видано її на ново з наказу теперішнього катеринославського єпископа Агапита. Праця преосвященного

Феодосія, заснована на архивних матеріалах катеринославських архівів має велику вагу не тільки для історії самого монастиря, але й для історії Запорожжя взагалі; нею користувались і наші, і польські історики (наприклад, М. Дубецький, автор монографії про Кодак)» [2, с. 196]. Окрім того, повідомляється, що монастир знаходиться на річці Самарі (у 2-х верстах од Новомосковська) серед густого дубового лісу, заснований у першій половині XVII ст. Запорожці дуже його любили, називаючи «раєм Божим на землі, Запорожською Палестиною, новим Єрусалимом, жертвували на нього багато грошей і всякого добра, в цьому монастирєві доживали віку старі козаки. При монастирі був військовий шпиталь. Самарський монастир не раз руйнували й грабували татари, а в кінці XVII віку страшенно спустошив його московський воевода князь Голіцин. Після зруйнування Січі монастир не був зачинений, але він почав підупадати, і тепер це дуже малолюдний і бідний монастир» [2, с. 196].

У рецензії повідомляється, що в книжці дуже багато цікавих подробиць про внутрішній лад на Запорожжі. В кінці видання додано кілька документів-наказів і ордерів кошових отаманів. «Шкода, що книгу не пущено в продаж, і вона зостанеться мало кому відомою», – підсумовує Д. Дорошенко.

У рубриці «Новини нашого письменства» цього ж номера за 1913 р. знаходимо інформацію про статтю П. Юдина «Послѣдніє дни Запорожья», яка вміщена у IV книзі «Военно-Исторического Сборника» за 1912 р. [11, с. 196–197], написану на підставі документів з астраханських архівів. Документи ці завезені в Астрахань «тими oddілами московського війська, що руйнувало 1775 року Запорожську Січу, і в них збереглося чимало цікавих подробиць про окупацію запорожських земель та про долю січової старшини, яка не хотіла миритися з новими порядками на козацьких землях» [11, с. 197].

У № 21–22 за 1913 р. «Дніпрових хвиль» поміщено матеріал «Вшанування Д.І. Яворницького (з приводу 30-тиліття його ученої діяльності)», де повідомляється про об'єднане засідання катеринославської архівної комісії та ради крайового музею 24 листопада 1913 р. із нагоди вшанування ювілею наукової та літературної діяльності Д.І. Яворницького [15, с. 318–319]. У повідомленні підкреслюється, що всі присутні на зібранні наголошували на титанічній праці історика по збиранню, видруку матеріалів старовини, популяризації знань серед

українського люду, любові до свого краю, слова, талановитості викладу історії запорозького козацтва у його працях тощо.

Отже, на сторінках тижневика «Дніпрові хвилі» приділялась значна увага публікації матеріалів про запорозьке козацтво, славні постаті козацької доби. Часопис «Дніпрові

хвилі» відіграв важливу роль у національно-культурному відродженні України початку ХХ ст. Він слугує тим важливим історичним джерелом, яке не втратило своєї значимості й тепер, оскільки й сьогодні з його шпальт можна черпати інформацію про минувшину, знання якої так важливе для сьогодення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гість із Запорожжя // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 2. – С. 25.
2. Д.Д. Самарській, Екатеринославской Епархії Пустынно-Николаевській монастирь / Д.Д. Самарській // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11–12. – С. 196.
3. Дорошенко Д. Запорожський батько / Д. Дорошенко // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 163–166.
4. З українського життя // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 5. – С. 48.
5. Запорожський собор у Новомосковську // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 2. – С. 29.
6. Катеринослав 1 Окт. 1910 р. // Дніпрові хвилі. – 1910. – № 1. – С. 1–2.
7. Краснопільський Т. Старі Кайдаки / Т. Краснопільський // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 6. – С. 96–98.
8. Лисенко О.В. Дніпрові хвилі / О.В. Лисенко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т іст. України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г–Д. – С. 410.
9. М.Д. Музей імени А.Н. Поля у Катеринославі / Д.М. // Дніпрові хвилі. – 1910. – № 3–4. – С. 57–60.
10. Новини нашого письменства // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 174–175.
11. Новини нашого письменства // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11–12. – С. 196–197.
12. Новицький М. Над Кодацьким порогом / М. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 20–21. – С. 275–281.
13. Новицький Я. Великий Луг / Я. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12. – С. 179–181.
14. Новицький Я.П. Людська пам'ять про старовину / Я.П. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 8. – С. 125–127.
15. Н-цький М. Вшанування Д.І. Яворницького (з приводу 30-тиліття його ученої діяльності) / М. Н-цький // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 21–22. – С. 318–319.
16. Пахучий О. Як я поновляв запорожський собор у Новомосковську / О. Пахучий // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11–12. – С. 191–193.
17. Приймається передплата на 1912 рік «Дніпрові Хвилі» // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 23–24. – С. 328.
18. Степовий В. Новий рік на Запоріжжі / В. Степовий // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 1. – С. 12–14.
19. Степовий В. Новий рік на Запоріжжі / В. Степовий // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 2. – С. 30–32.
20. Ст-ий В. До історії Катеринослава / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 13–14. – С. 196–198.
21. Ст-ий В. Останній кошовий запорожський Петро Калнишевський / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 18–19. – С. 257–260.
22. Ст-ий В. Про Запорожські зімовники / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 1. – С. 10–13.
23. Ст-ий В. Самарський монастирь / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1910. – № 1. – С. 12–15.
24. Ст-ий В. Пам'ятник Запорожцям, що першими прибули на Кубань / В. Ст-ий // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 13–14. – С. 198–199.
25. Французи про Україну // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 9. – С. 125.
26. Церква запорозьких часів у с. Перещепині Новомосковського повіту // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 23–24. – С. 321.
27. Читальникам і прихильникам нашим З новим роком! // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 1. – С. 1–3.
28. Ш-ий В. 19 февраля 1861 р. на Катеринославщині / В. Ш-ий // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 9. – С. 113–115.
29. Школьна О. Зображення козащини на шпальтах часопису «Дніпрові Хвилі» (1910–1913) / О. Школьна // Журналістика. Наук. зб. – К.: Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – С. 5–11.
30. Ю. Л. Я. Пам'ятка старовини / Я. Л. Ю // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 11–12. – С. 186–189.
31. Яворницький Д. І. Як жило славне запорожське низове військо / Д.І. Яворницький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 4. – С. 59–62.
32. Яворницький Д.І. Як жило славне запорожське низове військо / Д.І. Яворницький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 5. – С. 73–77.

33. Яворницький Д.І. Як жило славне запорожське низове військо / Д.І. Яворницький // Дніпрові хвили. – 1912. – № 6. – С. 91–93.
34. Як писав Рєпін своїх «Запорожців»? // Дніпрові хвили. – 1912. – № 7. – С. 109–110.

REFERENCES

1. Gist' iz Zaporozhzhya // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 2. – S. 25.
2. D.D. Samars'kij, Ekaterynoslavskoj Eparhiy Pustynno-Nykolaevskij monastyr' / D.D. // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 11–12. – S. 196.
3. Doroshenko D. Zaporozhs'kyj bat'ko / D. Doroshenko // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 10. – S. 163–166.
4. Z ukrains'kogo zhyttja // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 5. – S. 48.
5. Zaporozhs'kyj sobor u Novomoskovs'ku // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 2. – S. 29.
6. Katerynoslav 1 Okt. 1910 r. // Dniprovi hvyli. – 1910. – № 1. – S. 1–2.
7. Krasnopil's'kyj T. Stari Kajdaky / T. Krasnopil's'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 6. – S. 96–98.
8. Lysenko O.V. Dniprovi hvyli / O.V. Lysenko // Encyklopedija istorii' Ukrai'ny: u 10 t. / redkol.: V.A. Smolij (golova) ta in.; In-t ist. Ukrai'ny NAN Ukrai'ny. – K. : Nauk. dumka, 2004. – T. 2 : G–D. – S. 410.
9. M.D. Muzej imeny A.N. Polja u Katerynoslavi / D.M. // Dniprovi hvyli. – 1910. – № 3–4. – S. 57–60.
10. Novyny nashogo pys'menstva // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 10. – S. 174–175.
11. Novyny nashogo pys'menstva // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 11–12. – S. 196–197.
12. Novyc'kyj M. Nad Kodac'kym porogom / M. Novyc'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 20–21. – S. 275–281.
13. Novyc'kyj Ja. Velykyj Lug / Ja. Novyc'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 11–12. – S. 179–181.
14. Novyc'kyj Ja. P. Ljuds'ka pam'jat' pro starovynu / Ja. P. Novyc'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 8. – S. 125–127.
15. N-c'kyj M. Vshanuvannja D.I. Javornyc'kogo (z pryvodu 30-tylittja jogo uchenoi dij'al'nosti) / M. N-c'kyj // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 21–22. – S. 318–319.
16. Pahuchyj O. Jak ja ponovljav zaporozhs'kyj sobor u Novomoskovs'ku / O. Pahuchyj // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 11–12. – S. 191–193.
17. Pryjmajet'sja peredplata na 1912 rik «Dniprovi Hvyli» // Dniprovi hvyli. – 1911. – № 23–24. – S. 328.
18. Stepovyj V. Novyj rik na Zaporizhzi / V. Stepovyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 1. – S. 12–14.
19. Stepovyj V. Novyj rik na Zaporizhzi / V. Stepovyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 2. – S. 30–32.
20. St-yj V. Do istorii' Katerynoslava / V. St-yj // Dniprovi hvyli. – 1911. – № 13–14. – S. 196–198.
21. St-yj V. Ostannij koshovyj zaporozhs'kyj Petro Kalnyshevs'kyj / V. St-yj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 18–19. – S. 257–260.
22. St-yj V. Pro Zaporozhs'ki zimovnyky / V. St-yj // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 1. – S. 10–13.
23. St-yj V. Samars'kyj manastyr' / V. St-yj // Dniprovi hvyli. – 1910. – № 1. – S. 12–15.
24. St-j V. Pam'jatnyk Zaporozhcjam, shho pershymy prybuly na Kuban' / V. St-j // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 13–14. – S. 198–199.
25. Francuzy pro Ukrai'nu // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 9. – S. 125.
26. Cerква zaporoz'kyh chasiv u s. Pereshhepyni Novomoskovs'kogo povitu // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 23–24. – S. 321.
27. Chyital'nykam i pryhyl'nykam nashym Z novym rokom! // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 1. – S. 1–3.
28. Sh-yj V. 19 fevralja 1861 r. na Katerynoslavshhyni / V. Sh-yj // Dniprovi hvyli. – 1911. – № 9. – S. 113–115.
29. Shkol'na O. Zobrazhennja kozachchyny na shpal'tah chasopysu «Dniprovi Hvyli» (1910–1913) / O. Shkol'na // Zhurnalistyka. Nauk. zb. – K.: In-t zhurnalistyky KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2010. – S. 5–11.
30. Ju. L. Ja. Pam'jatka starovyny / Ja. L. Ju // Dniprovi hvyli. – 1913. – № 11–12. – S. 186–189.
31. Javornyc'kyj D.I. Jak zhylo slavne zaporozhs'ke nyzove vijs'ko / D.I. Javornyc'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 4. – S. 59–62.
32. Javornyc'kyj D.I. Jak zhylo slavne zaporozhs'ke nyzove vijs'ko / D.I. Javornyc'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 5. – S. 73–77.
33. Javornyc'kyj D.I. Jak zhylo slavne zaporozhs'ke nyzove vijs'ko / D.I. Javornyc'kyj // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 6. – S. 91–93.
34. Jak pysav Rjepin svoih «Zaporozhciv»? // Dniprovi hvyli. – 1912. – № 7. – S. 109–110.

ВИДЕНИЕ ИСТОРИИ ЗАПОРОЖСКОГО КАЗАЧЕСТВА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «ДНЕПРОВСКИЕ ВОЛНЫ» (1910–1913 ГГ.)

В статье идет речь об украинском иллюстрированном еженедельнике, который выходил в Екатеринославе 1910–1913 гг. Отражена периодичность его выхода, цена, редакционный состав, основные цели и задачи. Отмечается, что издание сыграло важную роль в освещении национально-культурной жизни украинцев, защите и пропаганде украинского языка, отражении исторического прошлого украинского народа, развитии национального самосознания, национального возрождения Поднепровской Украины.

На страницах «Днепровских волн» опубликован большой массив материалов по истории казачества, Запорожской Сечи и выдающихся личностей казачества. В центре фундаментальных исторических публикаций, научно-популярных очерков, литературных произведений, хроник, заметок, информационных сообщений, рецензий – тема запорожского казачества. На страницах «Днепровских волн» находим материалы о создании Запорожской Сечи, украинской колонизации края, экономическом развитии, зимовниках, торговле, казацком быте.

Освещено видение авторами публикаций военно-административного устройства Запорожской Сечи, выборов казацкой старшины, отношений с соседними странами. Отдельная часть материалов касается религиозности запорожцев, их благотворительной деятельности. Подаются уникальные данные о Самарском монастыре, запорожском соборе в Новомосковске, церкви Георгия Победоносца в Петриковке, казацких иконах и тому подобное. В журнале опубликованы также воспоминания старожил о запорожцах, легенды и рассказы о славных казаках. Есть материалы иностранцев о Запорожской Сечи.

В центре казацкой тематики, как рядовые запорожцы, так и кошевые атаманы, старшина. Основательно отражена фигура последнего кошевого Запорожской Сечи П. Калнышевского.

Поражают скрупулезностью изложения статьи о известном историке, исследователе Запорожья Д. Яворницком и о музее имени А.Н. Поля в Екатеринославе, в частности, отделе запорожской старины.

Ключевые слова: еженедельник «Днепровские волны», запорожское казачество, Запорожская Сечь, казацкая тематика, П. Калнышевский, Екатеринослав.

VISION OF HISTORY OF ZAPOROZHIAN COSSACKS ON PAGES OF «DNIPRO WAVES» (1910–1913)

The article deals with the Ukrainian illustrated weekly magazine, which came out in Katerynoslav in 1910–1913. It is shown the frequency of its print, price editorial staff, the main purpose and objectives. It is noted that publication played an important role in the coverage of the national Ukrainian cultural life, in the protection and promoting the Ukrainian language, in the reflection of the historical past of the Ukrainian people, in development of national identity and national revival of Naddniprianska Ukraine.

On the pages of «Dnipro waves» published a large array of materials on the history of the Cossacks, Zaporozhka Sich and prominent figures of the Cossack days. In the center of profound historical publications, popular science essays, literary works, chronicles, notes, information communications, book reviews is the theme of Zaporozhian Cossacks. On the the pages of «Dnipro waves» are materials on the establishment of Zaporozhka Sich, Ukrainian colonization of the region, economic development, winterers, trade, Cossack life.

The article deals with the authors' vision on publications of military and administrative structure o Zaporozhka Sich, Cossack elections, relations with neighboring countries. A separate part of the materials applies to Cossack religiosity, their charitable activities. It is served the unique data on the Samara monastery, Cossack Cathedral in Novomoskovsk, Church of St. George in Petrykivka, Cossack icons and more. The magazine published also the memories of old residents about the Cossacks, legends and stories of glorious Cossacks. There are materials of foreigners about Zaporozhka Sich.

In the center of Cossack subjects are as ordinary Cossacks also Cossack chieftains and elders. The most complete is shown the figure of last kish ataman of Zaporozhka Sich P. Kalnyshevsky.

Impressive are the scrupulousness presentation of articles about famous historian, researcher of Zaporizhzhia D.Yavornytsky and the museum named after O. M. Pol' in Katerynoslav, particular, department of Zaporizhzhia Old Times.

Keywords: weekly magazine «Dnipro waves», Zaporozhian Cossacks, Zaporozka Sich, Cossack theme, P. Kalnyshevsky, Katerynoslav.

До редакції надійшла 11.01.2017.

УДК 930:351.746.1(477:4–672ЄС)

© *Ольга Савицька*
(Київ)

УКРАЇНА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРИ: ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Наукова стаття присвячена вітчизняній історіографії щодо визначення ролі України у європейському безпековому просторі, аналізу основних причин та наслідків тих чи інших дій на міжнародній арені. Враховуючи геополітичне розміщення нашої держави, її бажання бути однією з країн-членів ЄС та події «української кризи» – розгляд питання спільного оборонного простору в вітчизняній історіографії набуває більшої обґрунтованості, дозволяє зрозуміти на яких аспектах цього питання українські дослідники загострюють свою увагу в аналізі українсько-європейського військового співробітництва.

Методологічною основою роботи є комплексний і системний підходи, принципи історизму та наукової об'єктивності. З метою порівняння поглядів науковців застосовано порівняльний аналіз різних джерел – науково-порівняльний метод; за допомогою проблемно-хронологічного методу – виокремлено тематичні питання, які порушувалися в історіографії на різних етапах її розвитку, і, нарешті, на підставі історично-генетичного методу, з'ясовано зумовленості зовнішньополітичних відносин України на базі внутрішньої політики.

Метою статті є розкриття та історіографічний аналіз масиву публікацій про взаємини між нашою державою і Європейським Союзом в геополітичному безпековому просторі. У цьому історіографічному екскурсі розглянуті роботи вітчизняних дослідників: О. Софронова, К. Зарембо, М. Корюкалова, Є. Макаренко, О. Хилько, Д. Попової, А. Павленко, К. Спиридонової та ін.

Особливу увагу українських дослідників привертає структура і сама діяльність організацій – ЄС, ОБСЄ, НАТО; аналіз певних подій через призму концепції взаємин на світовій арені, наголошуючи на необхідності своєчасного й оперативного реагування з боку міжнародних організацій на кризові ситуації.

Теоретичні узагальнення, фактичні матеріали, оцінки й висновки статті можуть бути використані при написанні історіографічних праць з історії України кінця ХХ – початку ХХІ ст., сприятимуть всебічному науковому осмисленню історії дипломатичних відносин.

Ключові слова: Україна, простір безпеки, ЄС, ОБСЄ, історіографія, «українська криза», співробітництво.

З проголошенням незалежності перед Україною постало питання про налагодження зовнішньополітичних зв'язків, насамперед – співпраці з ЄС, Радою Європи, НАТО тощо. Процес інтеграції України в політичному, економічному, культурному просторі відбувається (і змінюється сьогодні) з певними труднощами, сповільнюється внутрішніми та зовнішніми ускладненнями перехідного періоду.

Основним чинником формування взаємин між нашою країною і Європейським Союзом є геополітика.

Геополітичне розташування України специфічне, бо знаходиться між двома великими об'єднаннями: європейським та євразійським.

Відштовхуючись від цього, наша країна розпочала налагоджувати плідну співпрацю з обома просторами. Активізуючи двосторонні дипломатичні взаємини у 2010–2011 рр., Україна збільшила свою участь у заходах ЄС і заявила про свою зацікавленість щодо співпраці у європейському спільному військово-просторі. Аналіз історіографічних праць розкриває аспекти та динаміку взаємин України та ЄС у безпековій площині, дозволяє краще зрозуміти ситуацію та мотивацію міжнародних гравців на світовій арені.

Мета дослідження полягає у виявленні та історіографічному аналізі наявного комплексу публікацій про українсько-європейські відно-

сини 2010–2016 рр., концептуальних і змістовних особливостей відображення проблеми в історичній літературі. Головне завдання – з'ясувати стан наукової розробки теми вітчизняною історіографією.

Значну увагу українські науковці приділяють теоретичній концепції та методиці у міжнародних відносинах, через призму яких розкриваються певні аспекти відносин нашої країни з ЄС.

Д. Попова у статті «Безпека України – Європейська складова світової безпеки» [6] досліджує й аналізує поняття «м'якого» («soft power») та «жорсткого методу» («hard power») співпраці на міжнародній арені; специфіку оборони держав, а саме – створення у XXI ст. військових союзів; роль нашої держави у формуванні цих самих альянсів. Автор вивчає використання нашою країною «м'якого методу» у наявній геополітичній ситуації, спираючись на Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [6, с. 137]. Саме поняття «soft power» тлумачиться, як заходи з реалізації завдань міжнародної дипломатії через привернення уваги та заохочення до співробітництва інших суб'єктів міжнародного права, тобто – м'які, прийнятні методи впливу. Крім методологічного апарату, науковець аналізує самі взаємини між Україною – ЄС у безпековому просторі, спираючись на документ «Механізм щодо консультацій та співпраці між ЄС та Україною у сфері врегулювання криз» (2002 р.) [6, с. 138], за яким запроваджено посаду Контактної особи України по зв'язках із військовим штабом ЄС і налагодженням діалогу між нашою країною та Європейським Союзом. Аналізуючи це питання, дослідниця акцентує увагу на двосторонніх інструментах реалізації поставлених завдань у різноманітних формах політичного діалогу, а саме на військовому співробітництві Україна-ЄС.

Науковець О. Хилько у статті «Концепція кооперативної безпеки в сучасному Європейському безпековому контексті» [9], розглядає саме теоретичний базис цієї проблеми й аналізує діяльність НАТО, ЄС і ОБСЄ, спираючись на праці творців концепції – Р. Коена, М. Міхалки та інших дослідників. Власне стаття ділиться на декілька частин: вступ – «Сутність концепції кооперативної безпеки», де розкривається базовий сенс цього явища, а саме: кооперативна безпека – це спільнота держав, що мають спільні цінності та об'єднанні певними інституціями й союзами [9, с. 163], а також ключові характеристики цієї системи. Наступ-

ний пункт – «Кооперативна безпека в діяльності європейських безпекових інституцій та залучення Росії», аналізує основні засади, історію розвитку та співпрацю з Росією таких організацій, як НАТО, ЄС та ОБСЄ. Нарешті, щодо позиції нашої держави, в главі – «Україна в координатах кооперативної безпеки» розкриває для України стратегічну мету діяльності в переговорному процесі між двома сторонами (ЄС – Росія) з усвідомленням того, що нашій державі треба виробити власну систему участі у рамках заходів кооперативної безпеки НАТО, ЄС і ОБСЄ.

Продовжуючи тему з практичної точки зору, дослідниця О. Хилько у статті «Україна між Європейським та Євразійським безпековими просторами» [10] аналізує саме реальний стан відносин України з ЄС, НАТО, ОБСЄ та іншими об'єднаннями у військовій сфері у 2011 р. У праці розглядається різниця між європейським та євразійським безпековими просторами та надається прогнозування переваг і недоліків вступу нашої держави до тієї чи іншої організації. Автор вивчає специфіку активної та пасивної ролі України в Європейському просторі, переваги та недоліки від такої співпраці для нашої країни. Як і у попередній публікації, науковець зазначає, що Україні варто приділити більше уваги для вирішення внутрішньополітичних протиріч.

Відштовхуючись від специфіки геополітичного розташування нашої держави, вчений О. Софронов у 2011 р. написав статтю «Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення національної безпеки України» [7]. Автор окреслює основні цілі та мету взаємовідносин між Україною та Європейським Союзом. Велику увагу у дослідженні приділено внутрішньодержавному впливу військово-технічних взаємин, дозволяючи зробити висновок, що розвиток таких відносин є одним з основних завдань усіх розвинутих держав.

У тому ж 2011 р. з'явилась стаття К. Зарембо «Україна у стратегіях національної безпеки держав-членів ЄС: партнер чи проблема» [2], де розглядаються такі питання, як: важливість нашої країни у системі оборони ЄС (відштовхуючись від слів Надзвичайного і Повноважного Посла Сполученого Королівства в Україні Лі Тернера) [2, с. 27]; ставлення до України країн-членів європейської спільноти, опираючись на підсумкові декларації НАТО (2010 р.), Білі книги з політики безпеки Німеччини (2006 р.) та Франції (2008 р.), польську – Стратегія Національної безпеки (2007 р.).

Крім безпосереднього дослідження ролі України у військовій безпеці ЄС, вітчизняні вчені присвятили свою увагу аналізу взаємин між ними у рамках Східного партнерства, яке було розроблено у 2008 р. і реалізовано у 2009 р. Саме специфіка цього явища пояснюється у статті «Зовнішня допомога Європейського Союзу Україні в рамках Східного партнерства» [3] науковця М. Корюкалова. Вивчено основні напрямки діяльності та розподілення бюджету задля досягнення поставлених цілей. Крім цієї інформації, дослідження містить українську і європейську критику Східного партнерства. Вітчизняний відгук представлений вченими О. Шаповаловою та Г. Перепелицею, які наголошували на певні недоліки самої системи взаємин Європейського Союзу з Україною [3, с. 32].

Специфіку військових і інформаційних взаємин розглянуто Є. Макаренко у статті «Суперечності формування спільної політики Європейської безпеки у контексті відносин України з ЄС» [4]. Досліджено основні принципи та умови визначені Європейською Радою ЄС у Лісабоні (1992 р.) та у Брюсселі (1993 р.), концепцію «Ширшої Європи», ключові пункти Лісабонського договору (2009 р.), Доктрини інформаційної безпеки України (2009 р.). Науковий аналіз умовно ділиться на три частини: перша присвячена парадигмі військової політики між країнами-членами ЄС та історії їх взаємин, друга – стратегія інформаційної оборони, яка у XXI ст. стала однією з основних тенденцій, третя – співробітництво України з ЄС у рамках двох наведених пунктів. Крім цього, розкриваються певні загрози інформаційної безпеки для нашої країни.

Продовжують тему місця нашої країни у європейській системі безпеки, науковці С. Божко та Я. Божко в статті «Стан і перспективи співробітництва України з Європейським Союзом у контексті спільної зовнішньої і безпекової політики» [1]. Досліджуються основні причини та проблеми розбудови нової системи оборони на континенті. Стаття ділиться на такі пункти: вступ, де пояснюється першопочатковий стан відносин між нашою країною та ЄС; параграф «Україна, як джерело транскордонних загроз» демонструє недоліки перебування України між європейським та євразійським безпековими просторами; «Україна як безпековий партнер ЄС: напрями й механізми співпраці» пояснює переваги геополітичного розташування нашої країни та аналізує успішні приклади співробітництва нашої держави з ЄС, а саме:

Місія ЄС з допомоги Україні та Молдові з прикордонних питань (EUBAM) (2005 р.), участь України у Поліційній місії ЄС в Боснії та Герцеговині (2003 р.) і у Поліційній місії ЄС в Республіці Македонія «ПРОКСИМА» (2004–2005 рр.). Велику увагу автори приділяють саме історії розвитку взаємин між нашою державою і ЄС, спираючись на документи: «Угода між Україною та ЄС про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом» (2007 р.) [1, с. 103], Указ Президента України «Про доцільність залучення Збройних Сил України до багатонаціональних військових формувань високої готовності» (2011 р.) [1, с. 106] тощо.

У висновку С. Божко та Я. Божко стверджують, що всупереч певним політичним, соціальним та економічним проблемам, Україна має всі шанси не тільки співпрацювати з ЄС, а й стати його незамінним і повноправним партнером.

Однією з великих загроз у XXI ст. для усього світу став тероризм, про що наголошується у статті «Правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в сфері протидії тероризму» [5]. А. Павленко подає аналіз і основні постулати взаємин нашої країни та ЄС у безпековій галузі, спираючись на базу таких документів: «Угода про партнерство і співробітництво» (1991 р.), «План дій Україна-ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки» (2007 р.) та його план-графік «Юстиція, свобода та безпека» (2008 р.) [5, с. 198], «Угода між Україною та Євросоюзом про стратегічне співробітництво» (2010 р.) [5, с. 199], «Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію» (2009 р.), Указ Президента України №230 про «схвалення Концепції боротьби з тероризмом» (2013 р.), «План дій для України з лібералізації візового режиму для короткострокових поїздок громадян» (2010 р.), стаття 3, 13 «Проекту Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони» та багатьох інших. Автор зазначає, що Україна докладає значних зусиль для модернізації власного законодавства.

Значну увагу вітчизняних дослідників привертає діяльність ОБСЄ у період розгортання «української кризи» та її взаємодія з нашою країною. К. Спиридонова у статті «Можливості забезпечення ОБСЄ регіональної безпеки після російської агресії в Україні» [8], аналізує вплив російської агресії проти України на перспективи створення в рамках ОБСЄ спільного безпекового простору, який буде ефективно виконувати свої основні функції.

Автор розкриває поняття «сучасної теорії спільнот безпеки», переваги співробітництва нашої держави з ОБСЄ, розкриваються базові інструменти взаємодії України з ОБСЄ, історія розвитку взаємин між ними.

Продовжує тему взаємин України та Європейського Союзу у безпековій площині під час розгортання «української кризи» стаття Я. Швечикової «Місце України в структурі європейського регіонального комплексу безпеки» [11]. Автор обґрунтовує значення межового положення України в сучасному європейському безпековому просторі й недоліки імперативного способу формування системи безпеки, а також розглядає роль нашої держави у

взаєминах між Європейським Союзом і Росією.

Таким чином, вітчизняні дослідники детально аналізують позицію України у Європейському безпековому просторі, присвячуючи увагу не тільки основним моментам становлення взаємин та розбору їх переваг і недоліків, а й розкривають теоретичні засади міжнародних відносин («м'який» та «жорсткий» методи співпраці, концепція кооперативної безпеки, імперативний спосіб формування безпекового простору). Крім політичного аспекту, українські вчені вивчають взаємини в інформаційній, економічній, юридичній та інших сферах, допомагаючи всебічно зрозуміти нинішній стан міждержавних взаємин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Божко С.О. Стан і перспективи співробітництва України з Європейським Союзом у контексті спільної зовнішньої і безпекової політики / С.О. Божко, Я.О. Божко // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2012. – № 111(1). – С. 98–108.
2. Зарембо К. Україна у стратегіях національної безпеки держав-членів ЄС: партнер чи проблема / К. Зарембо // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2011. – № 98(1). – С. 27–29.
3. Корюкалов М. Зовнішня допомога Європейського Союзу Україні в рамках Східного партнерства / М. Корюкалов // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2011. – № 98(1). – С. 32–34.
4. Макаренко Є.А. Суперечності формування спільної політики Європейської безпеки у контексті відносин України з ЄС / Є.А. Макаренко // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2011. – № 100(1). – С. 49–58.
5. Павленко А.В. Правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в сфері протидії тероризму / А.В. Павленко // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2013. – № 115(2). – С. 197–202.
6. Попова Д.О. Безпека України – Європейська складова світової безпеки / О.Д. Попова // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2012. – № 107(2). – С. 136–140.
7. Софронов О.О. Військово-технічне співробітництво в системі забезпечення національної безпеки України / О.О. Софронов // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2011. – № 95(1). – С. 23–25.
8. Спиридонова К.О. Можливості забезпечення ОБСЄ регіональної безпеки після російської агресії в Україні / К.О. Спиридонова // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2015. – № 126(1). – С. 61–69.
9. Хилько О.Л. Концепція кооперативної безпеки в сучасному Європейському безпековому контексті / О.Л. Хилько // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2011. – № 100(1). – С. 162–169.
10. Хилько О.Л. Україна між Європейським та Євразійським безпековими просторами / О.Л. Хилько // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2011. – № 103(2). – С. 84–87.
11. Швечикова Я.П. Місце України в структурі європейського регіонального комплексу безпеки / Я.П. Швечикова // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* – 2015. – № 126(1). – С. 71–78.

REFERENCES

1. Bozhko S.O. Stan i perspektyvy spivrobitnytstva Ukrayiny z Yevropejs'kym Soyuzom u konteksti spil'noyi zovnishn'oyi i bezpekovoyi polityky / S.O. Bozhko, Ya.O. Bozhko // *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn.* – 2012. – № 111(1). – S. 98–108.
2. Zarembo K. Ukrayina u stratehiyax nacional'noyi bezpeky derzhav-chleniv YeS: partner chy problema / K. Zarembo // *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn.* – 2011. – № 98(1). – S. 27–29.
3. Koryukalov M. Zovnishnya dopomoha Yevropejs'koho Soyuzu Ukrayini v ramkax Sxidnoho partnerstva / M. Koryukalov // *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn.* – 2011. – № 98(1). – S. 32–34.
4. Makarenko Ye. A. Superechnosti formuvannya spil'noyi polityky Yevropejs'koyi bezpeky u konteksti vidnosyn Ukrayiny z YeS / Ye. A. Makarenko // *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn.* – 2011. – № 100(1). – S. 49–58.

5. Pavlenko A.V. Pravovi zasady spivrobitnyctva Ukrayiny ta Yevropejs'koho Soyuzu v sferi protydyiy teroryzmu / A.V. Pavlenko // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2013. – № 115(2). – S. 197–202.
6. Popova D.O. Bezpeka Ukrayiny – Yevropejs'ka skladova svitovoyi bezpeky / O.D. Popova // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2012. – № 107(2). – S. 136–140.
7. Sofronov O. O. Vijs'kovo-texnichne spivrobitnyctvo v systemi zabezpechennya nacional'noyi bezpeky Ukrayiny / O. O. Sofronov // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2011. – № 95(1). – S. 23–25.
8. Spyrudonova K.O. Mozhlyvosti zabezpechennya OBSYe rehional'noyi bezpeky pislya rosijs'koyi ahresiyi v Ukrayini / K. O. Spyrudonova // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2015. – № 126(1). – S. 61–69.
9. Xyl'ko O.L. Konceptiya kooperativnoyi bezpeky v suchasnomu Yevropejs'komu bezpekovomu konteksti / O.L. Xyl'ko // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2011. – № 100(1). – S. 162–169.
10. Xyl'ko O.L. Ukrayina mizh Yevropejs'kym ta Yevrazijs'kym bezpekovymy prostoramy / O.L. Xyl'ko // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2011. – № 103(2). – S. 84–87.
11. Shvechykova Ya. P. Miscе Ukrayiny v strukturi yevropejs'koho rehional'noho kompleksu bezpeky / Ya. P. Shvechykova // Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn. – 2015. – № 126(1). – S. 71–78.

© *Ольга Савицкая*
(Киев)

УКРАИНА В ЕВРОПЕЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ БЕЗОПАСНОСТИ: ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Научная статья посвящена отечественной историографии определения роли Украины в европейском пространстве безопасности, анализу основных причин и последствий тех или иных действий на международной арене. Учитывая геополитическое размещение нашего государства, его желание быть одной из стран-членов ЕС и события «украинского кризиса» – рассмотрение вопроса общего оборонного пространства в отечественной историографии приобретает больше обоснованности, позволяет понять на каких аспектах этого вопроса украинские исследователи заостряют свое внимание в анализе украинско-европейского военного сотрудничества.

Методологической основой работы являются комплексный и системный подходы, принципы историзма и научной объективности. С целью сравнения взглядов ученых применены сравнительный анализ различных источников – научно-сравнительный метод; с помощью проблемно-хронологического метода – выделены тематические вопросы, которые поднимались в историографии на различных этапах ее развития, и, наконец, на основании историко-генетического метода выяснено обусловленности внешнеполитических отношений Украины на базе внутренней политики.

Целью статьи является раскрытие и историографический анализ массива публикаций о взаимоотношениях между нашим государством и Европейским Союзом в геополитическом пространстве безопасности. В этом историографическом экскурсе рассмотрены работы отечественных исследователей О. Софронова, К. Зарембо, М. Корюкалова, Е. Макаренко, А. Хилько, Д. Поповой, А. Павленко, К. Спиридоновой и др.

Особое внимание украинских исследователей привлекает структура и деятельность организаций – ЕС, ОБСЕ, НАТО, анализ определенных событий сквозь призму концепции взаимоотношений на мировой арене, подчеркивая необходимость своевременного и оперативного реагирования со стороны международных организаций на кризисные ситуации.

Теоретические обобщения, фактические материалы, оценки и выводы статьи могут быть использованы при написании историографических трудов по истории Украины конца XX – начала XXI в., способствовать всестороннему научному осмыслению истории дипломатических отношений.

Ключевые слова: Украина, пространство безопасности, ЕС, ОБСЕ, историография, «украинский кризис», сотрудничество.

UKRAINE IN THE EUROPEAN SECURITY SPACE: NATIONAL HISTORIOGRAPHY

The scientific article is devoted to the definition of national historiography as to Ukraine's role in European security space and analysis of the main causes and consequences of those actions on the international arena. Considering of the our state geopolitical placement and its desire to be one of the EU member states and taking into account of the «Ukrainian crisis», events, obviously that the issue of the common defense space in the national historiography has become a greater valuable allowing to understand the focusing aspects of Ukrainian researchers in the analysis of Ukrainian-European military cooperation.

Methodologically the work is grounded on the comprehensive and systematic approach to the stated problem on the bases of the principle of historicism and scientific objectivity. Aiming to compare the views of the scientists is applied of the available sources comparative analysis, i.e. Research and comparative method. Basing on the problem-chronological method is designated of a historiographical theme questions arised on with the scientific researches and accounting of the historical and genetic method is clarified conditionality of foreign relation of Ukraine seeing Ukrainian internal policy. The methods are based on theoretical developments about the main stages of a world development and domestic historiography; historical and scientific researches, historiographic categories and historiography's methods. As well as a historical and typological, a method of historical synthesis are used as general scientific (the analysis and synthesis, ascension from abstract to concrete and vice versa). The main historiographic groups of researches are tracked to find out a condition of scientific development of a subject in a domestic and foreign historiography; investigated an initial complex methodological bases of scientific knowledge of a problem are also proved; it is feasible the historiographic analysis of illumination of a problem of political, economic and military cooperation of Ukraine with the countries of the European Union in historical science, established the level of scientific character and informational content of works.

The article is to outline the historiographical analysis and array of publications on the relationship between our country and the European Union in geopolitical security space. The article grounds on a historiographic research of the Ukrainian authors – O. Sofronov, K. Zarembo, M. Koryukalov, Ye. Makarenko, O. Xyl'ko, D. Popova, A. Pavlenko, K. Spyrydonova, and many others.

Thus herein Ukrainian researchers observe of the structure and activities of the organizations as the EU, the OSCE and NATO; analysing of the certain events through the prism of a global international relationship concepts focused on company timely prompt response by the international organizations to crises. A number of the historical and historiographic problems demanding further studying has been defined.

Theoretical generalizations, the actual materials, estimates and conclusions of the thesis can be used when writing historiographic works on history of Ukraine of the end XX – the beginning the 21st century, to promote comprehensive scientific judgment of history diplomatic relations, can make a basis special courses the corresponding subject.

Keywords: Ukraine, space security, EU, OSCE, historiography, «Ukrainian crisis», cooperation.

До редакції надійшла 15.12.2016.

**МЕДАЛЬНІ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО ДЕРПТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1803–1917 РР.)**

Статтю присвячено аналізу наукових робіт студентів Імператорського Дерптського (згодом Юр'євського) університету, відзначених спеціальними нагородами – золотими і срібними медалями. Методологічну основу публікації склали історичний, порівняльний та діалектичний методи дослідження.

Встановлено, що традиція нагороджувати кращі твори студентів Дерптського університету з'явилась із моменту відкриття навчального закладу. Згідно статуту університету, переможці конкурсу могли розраховувати на медаль, грошову нагороду та отримували право на публікацію своєї роботи. Проте, через відсутність університетського періодичного видання більшість праць так і не було опубліковано.

Доведено, що в першій половині XIX ст. науковий рівень студентських робіт був досить низький, що пояснюється високим соціальним становищем студентів, котрі не були зацікавлені у грошовій нагороді, а також високими вимогами факультетських рад до рівня праць. З'ясовано, що з моменту виходу університетського періодичного видання «Вчені записки Імператорського Юр'євського університету» жодну студентську конкурсну роботу так і не було опубліковано, і це при тому, що науковий рівень праць значно зріс.

З'ясовано, що в Дерптському університеті, на відміну від інших закладів Російської імперії, при виборі тематики майбутньої конкурсної роботи не надавалась перевага дослідженню проблем із російської історії. Навіть, наприкінці XIX ст., коли активізуються процеси русифікації, університетське керівництво в рівній мірі пропонує студентам досліджувати питання як із російської, так і всесвітньої історії.

Ключові слова: Дерптський університет, історія, медальні роботи, конкурс.

На сьогодні перед Міністерством освіти і науки України стоїть важливе завдання – реформувати вітчизняну систему вищої освіти. Метою реформування, як зазначається в проекті «Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року» є створення привабливої та конкурентоспроможної національної системи вищої освіти України, інтегрованої у Європейський простір вищої освіти та Європейський дослідницький простір. Проте, успішне втілення в життя даного проекту неможливе без врахування історичного досвіду, як вітчизняного, так і закордонного. Адже, методи підготовки спеціалістів, запроваджені ще в позаминулому столітті не втратили своєї актуальності й в даний час. Перш за все, це стосується традиції проводити конкурс студентських наукових робіт і відзначати їх золотими та срібними нагородами. Деякі з цих праць залишаються актуальними й сьогодні, що свідчить про їх високий науковий рівень. До того ж, конкурс дозволяв викладачам серед великої маси студентів виявити найкращих та сприяти подальшому становленню майбутніх науковців.

Сучасних науковців все більше привертає увага проблема фахової підготовки студентів

вищих навчальних закладів колишньої Російської імперії. Дослідники намагаються виокремити сильні та слабкі сторони навчального процесу, оцінюють науковий рівень студентських робіт, звертають увагу на діяльність студентських корпорацій. Самоорганізації вихованців Дерптського університету присвятили свої роботи Р. Дорохіна, Л. Плотнікова, А. Іванов, Н. Макарова, С. Рижаква. Проте, поза увагою дослідників залишились медальні роботи, написані студентами Дерптського Імператорського (згодом Юр'євського) університету, які й стануть об'єктом даного дослідження.

Традиція відзначати кращі студентські наукові твори медальними нагородами зародилась в Дерптському університеті з моменту відкриття навчального закладу. Статут університету від 12 вересня 1803 р. регламентує процедуру проведення конкурсу. Щорічно факультети – богословський, медичний, юридичний та філософський, частиною якого було історико-філологічне відділення, оголошують конкурс на написання найліпшої студентської наукової роботи на визначену відділенням тему. При цьому, кожний факультет мав право подавати професору красномовства лише одну

тему, окрім філософського, який на конкурс виносив два наукових завдання. 12 грудня в день народження правлячого тоді імператора Олександра I на святковому засіданні студенти дізнавались назви конкурсних тем і починали над ними працювати впродовж 8 місяців, до серпня наступного року. Професори відділення на окремому засіданні більшістю голосів визначали переможця, ім'я котрого оголошувалось на святковому засіданні 12 грудня, тоді як всі інші роботи, подані на конкурс, знищувались. Переможець отримував золоту медаль й 100 крб. премії (з 1820 р. сума грошової нагороди збільшилась до 200 крб.), якісні ж твори відзначались срібною нагородою. Найкращі наукові праці переможців після апробації викладачами університету могли бути надруковані на сторінках періодичних видань [21, с. 171].

При цьому слід відзначити, що через відсутність періодичного видання в Дерптському університеті впродовж майже всього XIX ст. студентські медальні роботи так і не були опубліковані. Лише з 1893 р. за наказом Ради Імператорського Юр'євського університету в університеті започатковано власний журнал «Вчені записки Імператорського Юр'євського університету», проте на його сторінках друкувались праці викладачів закладу. Цікаво те, що в Університеті св. Володимира (м. Київ) кращі студентські конкурсні роботи публікувались на сторінках університетського видання «Університетські вісті», що свідчить про більш високий науковий рівень медальних робіт, на відміну від студентських творів випускників Дерптського університету.

До студентських робіт висувались наступні вимоги: конкурсна праця мала бути написана на латинській мові, за дозволом відділення інколи приймали роботи німецькою мовою. Об'єктивність оцінювання роботи гарантувалась анонімністю автора, котрий помічав свою роботу лише девізом [21, с. 171].

Університетське керівництво жорсткими засобами намагалось боротися з плагіатчиками й конкурсантами, які подавали на конкурс чужі роботи. Прізвище порушника заносилось на чорну дошку [21, с. 171]. Цікаво те, що ми в ході дослідження документального масиву так і не зустріли імена порушників. Можливо це пояснюється тим, що корпоративні традиції університету вимагали від студентів зберігати свою гідність, котрі боялись свого виключення зі студентської корпорації.

В 1838 р. прийнято рішення збільшити кількість тем, котрі виносились на конкурс – по

дві для богословського факультету, по одній – юридичного та медичного, по чотири – від філософського. Термін написання роботи збільшили на один місяць – до вересня [18, с. 18].

Чергові зміни у процедурі оголошення конкурсу серед студентів на кращу наукову роботу відбулись у 1865 р. Статут Дерптського університету закріпив за факультетами право самостійно визначати кількість щорічних конкурсних тем. Знову збільшили строк написання творів для студентів до жовтня. Ради факультету мали змогу нагороджувати декілька рівноцінних за якістю творів на одну тему золотими й срібними медалями [19, с. 37]. Аналогічна процедура проведення конкурсу затверджена новими «Правилами для студентів і сторонніх слухачів Імператорського Дерптського університету» від 1893 р. [20, с. 24–25].

Макет медалі затверджено в грудні 1805 р., хоча саму нагороду почали виготовляти з 1809 р., до того студенти-переможці отримували диплом та грошову винагороду. З 1812 до 1819 р. випуск медалей припинили через здороження золота [16, с. 233].

Перші нагороди присуджено в 1805 р. Всього в період із 1803 до 1819 рр. присуджено 38 нагород, з них 13 золотих та 25 срібних. Слід зазначити, що на філософському факультеті нагороди отримали лише два студенти (1 золота й 1 срібна медалі). С. Петухов пояснював такий низький результат високим соціальним становищем студентів філософського факультету, котрі не були зацікавлені у грошовій винагороді, а також високими вимогами факультетської ради до якості робіт [16, с. 234]. З 1820 до 1864 рр. у Дерптському університеті присуджено 194 нагороди, серед яких 111 – золоті та 83 срібні медалі. Вихованці філософського факультету отримали 34 медалі (23 золоті й 11 срібних нагород) [16, с. 521]. З 1865 до 1902 рр. загальна кількість нагород становила 297 медалей (215 золотих, 82 срібних). Рада історико-філологічного факультету присудила 55 нагород, серед яких 44 золотих та 11 срібних [17, с. 159]. Потрібно відзначити, що в цей період починають оцінювати науковий рівень самої роботи, а не відсутність помилок у латинському тексті.

Нажаль, через відсутність належної джерельної бази ми не можемо ні визначити тематику перших конкурсних робіт, а ні оцінити їх якість. Лише з 1893 р. в Дерптському університеті розпочали видавництво власного періодичного видання «Вчені записки Імператорського

Юр'євського університету», на сторінках якого публікували щорічні університетські звіти й рецензії на студентські конкурсні твори. Саме тому ми проаналізуємо медальні роботи пізнього періоду.

Якщо говорити про тематику конкурсних робіт (з 1893 р.), то слід відзначити цікаву тенденцію – в Дерптському університеті не надавалась перевага дослідженню проблем із російської історії, на відміну від інших закладів Російської імперії. І це при тому, що наприкінці XIX ст. в Дерптському, а тоді вже Юр'євському університеті, активізуються процеси русифікації. Рада факультету в рівній мірі пропонує студентам досліджувати питання як із російської, так і з всесвітньої історії.

Ще однією особливістю в порядку проведення конкурсу в Дерптському університеті є право всіх бажаючих, не лише вихованців закладу, подавати свої наукові роботи для отримання медалі. Крім того, нерідко переможцями визнавались студенти інших факультетів.

У 1893 р. на конкурс подано дві роботи на тему: «История и устройство епископства Эзельского до половины XIV века», нагороджені золотими медалями. Автору першої роботи І. Сіцку вдалось всебічно, для свого часу, висвітлити історію та устрій епископства [1, с. 25]. Заслугою другого переможця М. Буша можна вважати залучення неопублікованого джерельного масиву [1, с. 25].

Наступного навчального року золотої нагороди удостоїлась праця В. Боброва на тему: «Черты национального юмора в русском зверином эпосе» за сумлінне ознайомлення з літературою, тоді як за науковими критеріями оцінювання, робота залишається посередньою [2, с. 27].

Срібною нагородою в 1895 р. відмічена робота С. Костантинова «О славянском мореплаваннии на Балтийском море в средние века». Цей твір став якісною компіляцією існуючих робіт у поєднанні з критичними зауваженнями автора, без використання джерельного масиву [3, с. 28].

Впродовж 1896–1897 рр. на конкурс не надано жодного твору від історико-філологічного факультету. Наступного року срібною медаллю відзначена робота студента медичного факультету Є.-А. Ландау на тему: «Нравственные и политические воззрения Эврипида». Рецензенти відмічають достатній рівень обізнаності автора, проте наголошують на необхідності аналізу філософських ідей Еврипіда, відсутніх в конкурсному творі [4, с. 11].

Джерелознавчий характер носять роботи стороннього слухача Г. Бауера та студента

Ф. Гензеля нагороджені золотою і срібною медалями відповідно на тему: «Сочинение Фульхерия Шартрского, как источник для внутренней и внешней истории Иерусалимского королевства». До наукових здобутків Г. Бауера слід віднести запропоноване зауваження автора про першопочатковий поділ твору Фульхерія на частини, не помічений видавцями джерела [5, с. 10–11]. Самостійним науковим твором визнано працю Ф. Гензеля, проте, сумнівні висновки автора не дозволили отримати йому медаль вищого гатунку [5, с. 11–12].

Історії античної Мегари присвятив свою працю студент Е. Фельсберг, відмічену золотою медаллю. Сильною стороною твору є обізнаність автора та його намагання опрацювати велику кількість джерел та спеціальної літератури. Проте, постійні цитування джерел та наукових робіт і відсутність обґрунтованих висновків дозволяє нам визнати дослідження Е. Фельсберга якісною компіляцією [6, с. 13–14].

Наступного навчального року студенти історико-філологічного факультету спромоглися отримати шість нагород, з яких дві вищого гатунку. Золотими медалями відмічено роботи філологічного характеру на тему: «Беллерофонт в древнегреческом мифе» О. Перка та В. Адамова. Рецензенти відзначили високий рівень володіння іноземними мовами у авторів, що і вплинуло на рішення факультетської ради нагородити студентів золотими медалями [7, с. 8–10].

Срібними нагородами відзначені джерелознавчі твори Г. Земеля та І. Панкратьєва, присвячені дослідженню німецького вотчинного закону вормського єпископа Бурхарда. Обидва студенти ознайомились зі значним масивом джерел, проте помилки у перекладі текстів не дозволили студентам претендувати на нагороди вищого гатунку [7, с. 10–13].

Також срібними медалями нагороджені студент історико-філологічного факультету А. Соловйов та вихованець фізико-математичного факультету князь Г. Джавахов за роботи на тему: «Жизнь и литературная деятельность А.С. Грибоедова». Обидва автори викладають власну інтерпретацію біографії поета, однак їх гіпотези часто не підкріплюються посиланнями на джерела й розкритиковані рецензентами [7, с. 13–15].

В 1902 р. Рада історико-філологічного факультету запропонувала три конкурсні теми, проте лише один студент С. Фарфоровський представив твір «Болтин как историк» за який отримав почесний відгук [8, с. 14].

В наступному навчальному році студентам історико-філологічного факультету присуд-

жено три срібні медалі. Першу, але другу в своєму особистому рейтингу нагороду, отримав Г. Земель за твір «Характеристика административной деятельности провинциальных интендантов во Франции в царствование Людовика XIV». Обізнаність студента у джерельній базі не перекрыла його неточностей та суперечностей [9, с. 9].

Автор наступної праці «Характеризовать отношение Эразма к идеям гуманизма и реформации на основании colloquia familiaria» Ю. Дрейзін зробив якісний переклад пам'ятки, за що і удостоївся срібної медалі [9, с. 10].

Філософський характер носила праця Ф. Флоренського «Отношение критики чистого разума к Лейбнице-Вольфовой философии». Як зазначає рецензент, автор не дає об'єктивного дослідження критики чистого розуму до філософії Лейбніца та Вольфа з історичної точки зору, а обмежується порівняльним аналізом основних положень критики чистого розуму з відповідними вченням Лейбніца та його школи, за що й отримав срібну медаль [9, с. 11].

В 1904 р. золотої нагороди удостоївся студент історико-філологічного факультету А. Герман за роботу на тему: «Русский театр в Эпоху Петра Великого». Твір написано на основі великої кількості джерел, в тому числі й іноземних. Також слід відзначити критичний підхід автора до тогочасних наукових досліджень з даної тематики [10, с. 11–12].

Студентська робота В. Нетребенко «История разработки русского синтаксиса», подана на конкурс 1906 р. нагороджена срібною медаллю, оскільки автор допустив ряд лінгвістичних помилок й занадто детально викладав зміст обраних джерел [11, с. 7–8].

1907 р. Рада факультету присудила 4 срібні медалі. Три нагороди за роботи, присвячені аналізу поглядів Аристотеля отримали студенти історико-філологічного факультету П. Боковнев, В. Фрейман та В. Сандерс. Ці твори написані на основі робіт Аристотеля та досліджень професора Дерптського університету, автора філософської доктрини персоналізму Г. Тейхмюллера [12, с. 9–11].

Ще одну срібну медаль отримав А. Гальковський за роботу на тему: «Землевладение в Полоцкой земле в эпоху перехода ее от Великого княжества Литовского к Москве в царствование Ивана Грозного». Джерельною базою твору стали Полоцька ревізія 1552 р. та писцеві книги, які збереглися уривками й написані складною західноруською мовою відповідно. Проте, не підкріплені джерелами

деякі висновки автора не дозволили йому отримати нагороду вищого гатунку [12, с. 11–13].

На високому професійному рівні написано конкурсну роботу А. Вальтера, присвячену вивченню історії грецької та римської серенади й удостоєної золотої медалі. Рецензент відмічає обізнаність студента в джерелознавчій та історіографічній базі, а також вдало сформульовані гіпотези [13, с. 13–15].

Інший конкурсант Г. Кестнер також добре ознайомився з античними джерелами, проте майже не звернув увагу на відмінності у текстах серенад в різні хронологічні періоди. Ці недоліки рецензент визначив як суттєві й тому автору твору присудили срібну медаль [13, с. 16].

Наступного навчального року золотої медалі удостоївся Е. фон Берг за роботу «Русская комедия до появления А.Н. Островского». До заслуг автора слід віднести вперше складений бібліографічний перелік авторів комедій та їх творів. Окрім того, це перше дослідження в тогочасній історіографії з історії російської комедії XVIII ст. [14, с. 23–26].

Другу золоту медаль в цьому навчальному році отримав І. Берзинь за роботу на тему: «Судебная деятельность Могилевского магистрата в первые годы после введения в Могилеве Магдебургского права». Студент досконало вивчив джерела – акти Могильовського магістрату, систематизував їх, а також вдало висвітлив історію діяльності магістрату [14, с. 27–28].

В 1911 р. на конкурс подано роботу латинською мовою, присвячену вивченню «надгробних промов», автор якої В. Шлау отримав золоту медаль. Студент дослідив «надгробні промови» греків Горгія, Фулідіда, Платона, псевдо-Лісія, Гіперіда та псевдо-Димосфена, намагаючись відмити характерні риси кожного автора [15, с. 17–20].

Цього ж року на історико-філологічному факультеті вперше оголосили конкурс на отримання іменних золотої й срібної медалей імені Н. Лавровського. Першими лауреатами срібної нагороди стали В. Барщевський та І. Торк, автори роботи «Новітні течії російської педагогіки». Твір І. Торка присвячено питанню про «вільне» виховання в Росії, однак, студент обмежився даними про саму систему, не надавши їй оцінку [15, с. 16].

Значно ширший проблемний ареал охопив В. Барщевський, а саме: методи експериментальної педагогіки, експериментальні дослідження пам'яті, розумова втома та статеве виховання дітей. Проте, лише питання стате-

вого виховання молоді отримало належне висвітлення в роботі [15, с. 17].

На жаль, у період з 1914 до 1917 рр. ми маємо лише дані про теми конкурсних робіт (Вчені записки Імператорського Юр'євського університету за 1914–1917 рр.), але чи були вони написанні, а тим паче отримали нагороди, нам не відомо.

Аналіз медальних робіт, виконаних для участі в конкурсі на запропоновані історико-філологічним факультетом теми, дає змогу стверджувати, що за своїм науковим рівнем вони поступаються медальним творам студентів університету св. Володимира. Адже, на відміну від Дерптського університету, в стінах київського вищого навчального закладу сформувались наукові школи В. Антоновича, М. Довнар-Запольського, В. Перетца, представники яких ще в студентські роки досягли вагомих наукових результатів, а саме:

М. Дашкевич, П. Голубовський, В. Данилевич, О. Грушевський, М. Грушевський, Є. Сташевський, Б. Курц, П. Смирнов, В. Базилевич, А. Гневушев, В. Фаворський.

Отже, в Дерптському університеті, з моменту його відкриття запроваджено традицію нагороджувати кращі студентські наукові твори медалями та грошовою премією. До участі в конкурсі допускалися студенти, котрі могли претендувати на нагороди від будь-якого факультету. Кількісні показники студентських наукових робіт, відзначених нагородами від історико-філологічного факультету були не високими. Це пояснюється по-перше, незацікавленістю студентів у конкурсі, а по-друге, високими вимогами до робіт. За своїм науковим рівнем медальні праці вихованців Дерптського університету поступаються аналогічними дослідженням, написаним медалістами Університету св. Володимира.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1893 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1894. – № 1.
2. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1894 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1895. – № 1.
3. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1895 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1896. – № 1.
4. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1898 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1899. – № 5.
5. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1899 год // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1900. – № 1.
6. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1900 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1901. – № 1.
7. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1901 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1902. – № 1.
8. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1902 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1903. – № 2.
9. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1903 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1904. – № 2.
10. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1904 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1905. – № 2.
11. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1906 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1907. – № 3.
12. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1907 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1908. – № 1.
13. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1908 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1909. – № 1.
14. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1909 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1910. – № 2.
15. Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1911 г. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. – 1912. – № 2.
16. Петухов Е. Императорский Юрьевский университет за сто лет его существования (1802–1865) / Е.И. Петухов. – Юрьев, 1902. – Т. 1. – 605 с.
17. Петухов Е.И. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет в последний период своего столетнего существования (1865–1902) / Е.И. Петухов. – Юрьев, 1906. – Т. 2. – 236 с.

18. Правила для учащихся в Дерптском университете. – Дерпт, 1838.
19. Правила для студентов Императорского Дерптского университета. – Дерпт, 1869.
20. Правила для студентов и посторонних слушателей Императорского Дерптского университета. – Дерпт, 1893.
21. Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. Царствование императора Александра I. – Спб., 1875. – Т. 1.

REFERENCES

1. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1893 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1893] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1894. № 1 (in Russian).
2. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1894 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1894] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1895. № 1 (in Russian).
3. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1895 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1895] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1896. № 1 (in Russian).
4. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1898 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1898] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1899. № 5 (in Russian).
5. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1899 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1899] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1900. № 1 (in Russian).
6. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1900 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1900] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1901. № 1 (in Russian).
7. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1901 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1901] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1902. № 1 (in Russian).
8. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1902 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1902] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1903. № 2 (in Russian).
9. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1903 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1903] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1904. № 2 (in Russian).
10. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1904 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1904] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1905. № 2 (in Russian).
11. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1906 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1906] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1907. № 3 (in Russian).
12. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1907 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1907] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1908. № 1 (in Russian).
13. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1908 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1908] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1909. № 1 (in Russian).
14. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1909 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1909] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1910. № 2 (in Russian).
15. Kratkij otchet Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta za 1911 god [Summary of the Imperial University of Tartu 1911] // Uchenie zapiski Imperatorskogo Jur'evskogo universiteta. 1912. № 2 (in Russian).
16. Petukhov E. Imperatorskij Jur'evskij universitet za sto let ego suschestvovanija (1802–1865) [Imperial Yuriev University hundred years of its existence (1802–1865)]. Jur'ev, 1902. T. 1. 605 s. (in Russian).
17. Petukhov E. Imperatorskij Jur'evskij universitet, bivshij Derptskij, universitet v poslednij period svoego stoletnego suschestvovanija (1865–1902) [Imperial Yuriev, formerly Tartu, University of the last period of its existence, a century (1865–1902)]. Jur'ev, 1906. T. 2. 236 s. (in Russian).

18. Pravila dlja uchaschikhsja v Derptskom universitete [Rules for students of the University of Tartu]. Derht, 1938 (in Russian).
19. Pravila dlja studentov Imperatorskogo Derptskogo universiteta [Rules for students of the Imperial University of Tartu]. Derpt, 1869 (in Russian).
20. Pravila dlja studentov i postoronnikh slushatelej Imperatorskogo Derptskogo universiteta [Rules for students and foreign students of the Imperial University of Tartu]. Derpt, 1893. (in Russian)
21. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveschenija. Zarstvovanie imperatora Aleksandra I. [Collection of resolutions by the Ministry of Education. The reign of Emperor Alexander I] Sankt-Peterburg, 1875. T. 1 (in Russian).

© *Наталья Соколова*
(Киев)

МЕДАЛЬНЫЕ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ИМПЕРАТОРСКОГО ДЕРПТСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1803 – 1917 ГГ.)

Статья посвящена анализу научных работ студентов Императорского Дерптского (впоследствии Юрьевского) университета, отмеченных специальными наградами – золотыми и серебряными медалями. Методологическую основу публикации составили исторический, сравнительный и диалектический методы исследования.

Установлено, что традиция награждать лучшие работы студентов Дерптского университета появилась с момента открытия учебного заведения. Согласно уставу университета, победители конкурса могли рассчитывать на медаль, денежную награду и получали право на публикацию своей работы. Однако из-за отсутствия университетского периодического издания большинство работ так и не было опубликовано.

Доказано, что в первой половине XIX в. научный уровень студенческих работ был достаточно низкий, что объясняется высоким социальным положением студентов, которые не были заинтересованы в денежной награде, а также высокими требованиями факультетских советов до уровня работ. Установлено, что с момента выхода университетского периодического издания «Ученые записки Императорского Юрьевского университета» ни одна студенческая конкурсная работа так и не была опубликована, и это при том, что научный уровень сочинений значительно вырос.

Определено, что в Дерптском университете, в отличие от других заведений Российской империи, при выборе тематики будущей конкурсной работы не давалось преимущество исследованию проблем по русской истории. Даже в конце XIX в., когда активизируются процессы русификации, университетское руководство в равной степени предлагает студентам исследовать вопрос как по российской так и всемирной истории.

Ключевые слова: Дерптский университет, история, медальные работы, конкурс.

© *Nataliya Sokolova*
(Kyiv)

STUDENT WORK MEDAL OF HISTORY AND PHILOLOGY OF THE IMPERIAL UNIVERSITY OF TARTU (1803–1917)

The article analyzes the scientific works of students of the Imperial Tartu (later Yuriev) University, a special prize – gold and silver medals. Methodological basis of publications made historical, comparative and dialectical methods.

Established that tradition to reward the best works of students of the University of Tartu appeared with the opening of the institution. According to the statute of the university, the winners can expect a medal, a cash prize and have the right to publish their work. However, due to the lack of university periodical publications, most have not been published.

It is proved that in the first half of the XIX century, scientific level of students' works was quite low, due to the high social status of students who were not interested in monetary reward, and high standards of faculty councils for equal work. In addition, the Tartu University, there was a requirement that also affect the level of students' scientific works, namely writing works in Latin. Reviewers often drawn attention to spelling and linguistic mistakes, rather than on a scientific level work.

It was found that since the university periodical «The researchers note of the Yuriev Imperial University» student competition any work has not been published, and despite the fact that the scientific level jobs has increased significantly.

Determined that in the Tartu University, unlike other institutions of empire, the choice of topics for future competitive advantage not provided to the problems of Russian history. Even in the late

XIX century, when activated process of Russification, the university management is equally encourages students to explore the issue with both the Russian and world history.

Analysis Medal work performed for the contest on the proposed historical-philological faculty threads enables argued that in its scientific level they yield Medal works of students of the University of St. Vladimir. After all, unlike the University of Tartu, the walls of the Kiev higher education institution formed scientific schools V. Antonovich, M. Dovnar-Zapolskiy, V. Peretz, whose representatives still a student has achieved significant scientific results, namely M. Dashkevich, P. Golubovsky, V. Danylevych, A. Hrushevsky, M. Hrushevsky, E. Stashevsky, B. Kurtz, P. Smirnov, V. Bazylevych, A. Hnyevushev, V. Favorsky.

Key words: University of Tartu, history, work medal, contest.

До редакції надійшла 23.12.2016.

УДК 94(71):323.15

© Ольга Шалига
(Київ)

ПОЛІТИКА КАНАДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРАВ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

У статті основний наголос зроблено на розгляді впровадження канадським урядом політики багатокультурності та відході від двокультурності й акцентується увага на тому внеску, що зробили канадські українці для становлення вищезазначеного політичного курсу, котрий був спрямований на інтеграцію національних меншин Канади. Канадська культурна політика мультикультуралізму, яка стала вводиться з 1970-х рр. у цій державі базується на повазі, гідності і цінності кожної культури, на відмові від спроб встановлення будь-яких форм нерівності. Завдяки цій політиці українці отримали можливість рівного розвитку своїх духовних надбань без утисків, було збережено українську самобутність й самодостатність, не була забута Україна.

Стаття висвітлює послідовний процес втілення у життя ідеї створення багатокультурного суспільства. Спершу було створено Королівську комісію з питань двомовності та двокультурності, що мала вирішити питання між англоканадцями та франкоканадцями. У її роботі брав участь канадський українець Ярослав Рудницький з допомогою котрого українська меншина змогла заявити про себе, звернувши увагу уряду на те, що, окрім проблеми між англофонами й франко фонами, існують інші етнічні угруповання на теренах Канади, які хочуть безперешкодно розвивати та примножувати свої культурні традиції. Також окремої уваги заслуговують домагання іншого канадського українця – Павла Юзика, котрий зміг створити сприятливий ґрунт, на який успішно лягли ідеї впровадження мультикультурної політики в канадській державі.

Ключові слова: політика мультикультуралізму, діаспора, канадські українці, Комісія з питань двомовності та двокультурності.

Канадська нація – це етнічно складне утворення. Канада утворилась внаслідок злиття корінних народів і двох європейських націй – французів та англійців. Її населення продовжує зростати в міру прибуття наступних хвиль іммігрантів з усього світу, які шукають кращого життя. Таким чином на сьогоднішній день у Канаді виділяється чотири групи населення: дві національні державоутворюючі групи – англоканадці та франкоканадці; корінне населення та імміграційні національні меншини. Відомості з приводу багатокультурності Канади та української діаспори у Канаді розглядалися у статтях В. Богатирець [2], Р. Сіромського [8], Ю.Тищенко [10], Н. Че-

редник та Ю. Чередник [11]. Метою статті є аналіз та дослідження канадської політики стосовно національних меншин та значимість канадських українців у її становленні.

Величезну роль у творенні Канади, якою ми її сьогодні бачимо, відіграли кілька поколінь канадських політиків, які не втомлювалися шукати компроміси та спільні рішення, уміли поступатися і жертвувати власними інтересами й амбіціями заради збереження і творення єдиного спільного дому під назвою Канада. У суперечку між «британцями» та «французами», якою має бути держава Канада, втрутилася третя сила – вихідці з країн переважно Центральної та Східної Європи,

найчисленнішими та найбільш згуртованими з яких на той час були – українці.

В 1971 р. Канада стала першою державою у світі, яка прийняла політику багатокультурності [9]. Проте прийняттю цієї політики передувала тривала боротьба. Спочатку була утворена комісія з питань Двомовності та Двокультурності в Канаді (вирішення питань англійських та французьких суперечностей). Але згодом члени комісії поступово усвідомили, що без урахування точки зору інших етнічних груп, які також творили канадську націю, неможливо досягти компромісу і зберегти державу.

Термін «мультикультуралізм» почав використовуватись у політичному, суспільному та науковому дискурсі Канади у 1960-ті рр., під час пошуку шляхів, механізмів та методів оптимізації державного управління багатокультурною країною. Вирішення цих завдань відбувалось на тлі зростання сепаратистських настроїв у франкомовній провінції Квебек, які стимулювалися монокультурним дисбалансом, не належним урахуванням прав франкомовної меншини в країні [11]. Власне, політичні реалії Канади кінця 1960-х – початку 1970-х рр. вплинули на розробку теоретичних засад багатокультурності та застосування їх у багатоетнічній канадській дійсності. У 1963 р. створено Королівську комісію з питань двомовності та двокультурності. Вона зосередила діяльність на вивченні рівня двомовності у федеральній адміністрації, ролі громадських та приватних організацій у намаганні поліпшити міжкультурні відносини. Співголовами Королівської комісії стали Анрі Лорендо (франкоканадець) та Девідсон Дантон (англоканадець). Комісія складалась з десяти обраних комісарів – по чотири англо- і франкоканадці, та двох представників інших етногруп – польської та української. У липні 1963 р. Я. Рудницький (український славіст, мовознавець, науковий і громадський діяч) отримав особисте запрошення від прем'єр-міністра Канади Лестера Пірсона репрезентувати інтереси української громади Канади в «комісії Лорендо-Дантона» [8, с. 286].

Термін «багатокультурність» вказує на те, що національне суспільство, спочатку як гомогенне, зазнало якісних змін, і внаслідок імміграції в його структурі з'явилися нові етнічні меншини, внаслідок чого зародилися різні форми культурного плюралізму [2, с. 145]. Акт Канади про багатокультурність сприяє повній та рівноправній участі народів будь-якого походження в канадському суспільстві,

а також інтеграції осіб і громад різного походження [13]. Канада визнає та високо цінує своє багате етнічне та расове різноманіття: понад 200 етнічних груп проживають в Канаді; понад 40 культур представлені в канадській національній пресі; імміграція дає понад 50 відсотків приросту населення Канади [9].

Політика мультикультуралізму є однією зі складових формування та розвитку державної політики ідентичності в Канаді. Багатокультурність виступає втіленням ідеї соціальної інтеграції держави, центральним завданням якої є розв'язання проблем, на кшталт розвитку культурних систем. Визнання багатокультурності та етнічної багатоманітності були визнані у ХХ ст. загальною цінністю суспільства на противагу запровадженню асиміляційної політики стосовно етнічних груп. Канадська модель мультикультуралізму передбачає механізми співпраці уряду, регіональної влади та неурядових організацій етнічних спільнот, які спрямовані на підтримку культур, що є складовими загальної канадської культури, якісно фундують спільну канадську ідентичність, яка стає своєрідною «візитівкою» цієї країни у глобалізованому світі [10, с. 53].

Участь у Комісії з питань двомовності та двокультурності давала Я. Рудницькому можливість заглибитися в етнополітичні проблеми країни, передусім стосовно англо-французького антагонізму. Саме за час діяльності цієї комісії, на думку Івана Теслі (український географ, педагог, емігрував до Канади у 1948 р.), та Павла Юзика (канадський сенатор українського походження, професор та автор книг, відомий діяч у канадській політиці та україноканадській громаді), українці сповна змогли виявити свої домагання як окрема національна спільнота [8, с. 288]. Потрібно констатувати той факт, що Я. Рудницький з повагою ставився до прагнень франкоканадців зберегти власне національне «Я».

Учений обстоював ідею багатомовної і багатокультурної Канади та звертав увагу на те, що пропаговану в канадському суспільстві двомовність не слід розуміти виключно як англо-французьку, бо є регіони, де позиції французької мови слабкі – Захід Канади. Згідно перепису населення 1961 р. українці (473 337 осіб) за своєю чисельністю поступалися, окрім зрозуміло англо- (7 996 669 ос.) і франкоканадцям (5 540 346 ос.), лише німцям (1 049 599 ос.) [8, с. 288]. Українці зосереджувались здебільшого у Степових провінціях: Альберті (105 923 ос.; 7,95%), Манітобі (105 372 ос.; 11,43%) і Саскачевані (78 851 ос.;

8,52%). Українська мова мала там найміцніші позиції, оскільки дві третини усіх канадських українців, що визнавали українську рідною мовою, проживали саме у Преріях. Тому найкращим виходом із ситуації, на думку Я. Рудницького, мала бути багатомовна й багатокультурна Канада з двома офіційними та багатьма регіональними мовами (т.зв. «ономастичний білінгвізм») [8, с. 288].

Важливо відмітити той факт, що українці вже мали можливість «відчути» українсько-англійську двомовність. Мова йде про двомовні школи, які за законом 1897 р. мали право створювати етнічні меншини. Імігранти з України намагалися в кожному своєму осередку відкрити школу, де б їхні діти могли вивчати рідну мову, історію України, прилучатись до української культури. Найдавніший шкільний осередок – «Галичина» у Манітобі – почав діяти ще в 1899 р. [4, с. 52]. Перша приватна щоденна школа в 1905 р. розпочала навчання дітей у Бівер Лейку (неподалік від Монреаля). Того ж року зусиллями церкви у Вінніпезі була відкрита «Рідна школа», в якій навчалось 50 дітей. Водночас тут діяла вечірня школа, розрахована ще на 50 дітей. 1906 р. у ній налічувалось понад 160 осіб [4, с. 52]. Подібні школи відкривались в Торонто, Едмонтоні, Йорктауні та інших місцевостях, де жили українці.

Необхідною умовою в розбудові шкільництва була підготовка двомовних учителів. Це була значна проблема для української імміграції в кінці XIX – на початку XX ст. У 1905 р. через відсутність учителів 100 шкільних будинків були порожніми. Двомовних шкіл у цей період діяло 40. У зв'язку з цим, 1905 р. у Вінніпезі відкрили спеціальну школу (українці називали її учительським семінаром, англійською звучить як Ruthenian Training School) для підготовки двомовних учителів з україномовного середовища. Фінансові витрати по її утриманню взяв на себе манітобський уряд. У коледжі Манітоби, за фінансової підтримки української церкви, відкрилися курси для підготовки двомовних учителів, які вів професор М. Щербінін. Відкрилися учительські семінарії в Калгарі (1905 р.), Камрозі (1912 р.), Едмонтоні (1914 р.). Остання була включена до складу Альбертського університету [4, с. 54].

З 1911 р. противники закону про двомовне навчання (1897 р.) розпочали активну кампанію за припинення його дії. 30 січня 1916 р. у Вінніпезі прийняли Резолюцію про заборону двомовної системи навчання в провінції. Незабаром подібне рішення прийняли в Манітобі,

де налічувалось 1450 публічних шкіл, з них 1/5 – двомовні (українські, польські, німецькі та інші). Тобто, 290 двомовних державних шкіл в Манітобі були закриті [4, с. 55].

Згідно з даними канадського перепису 1961 р., трьома найпоширенішими мовами в межах основних мовних груп є в германській мовній групі – англійська (10 660 534 ос., що вважають її рідною проти 947 356 ос., котрі спілкуються іншими мовами германської групи); в романській групі – французька (5 123 151 ос. проти 404 791 представників інших романських мов); у слов'янській групі – українська (361 496 ос. проти 305 038 носіїв інших слов'янських мов) [4, с. 55]. Отже, напрошувався очевидний висновок, що поряд із англійською та французькою, українська мова мала достатню кількість підстав претендувати на особливий статус.

Як логічне продовження існування Канади можна вважати промову «Канада: багатокультурна нація» П. Юзика, виголошена 3 березня 1964 р., суть якої полягала в тому, що держава в етнічному розумінні складається не лише з англо- і франкофонів, але й з «третього компоненту» [15]. Також у цій промові сенатор П. Юзик подякував сенатору Конноллі, голові внутрішнього економічного й континентового комітету, за підтримку його бажання мати тримовну секретарку, що вела б його кореспонденцію українською, англійською і французькою мовами. Цим «третім компонентом» («третьою силою») є аллофони – канадці не англосаксонського й не французького походження, чії позиції особливо міцні в західних провінціях, де українці, поляки, німці та інші імігранти складають значну частину населення. «Третій компонент» у Канаді станом на 1961 р. становив 26%, що лише на 4% менше від загальної кількості франкоканадців у державі (англоканадці склали на той час 44%). Щобільше, у Саскачевані він складав 53%, Альберті 49%, Манітобі 48% і тенденція до його кількісного зростання була відчутною, тоді як кількість англоканадців постійно зменшувалася, а чисельність франкоканадців не зазнавала серйозних змін [15, р. 28]. Таким чином, «третій компонент», за сміливим твердженням П. Юзика, претендувати на отримання статусу окремої нації, поряд із двома існуючими [15, р. 34]. Можна з впевністю ствердити наступну тезу: промова стала наріжним каменем формування політики багатокультурності у Канаді. У цій промові він також наголосив: «Індіанці та ескімоси

жили разом з нами на протязі нашої історії; британська група є багатокультурною – англійці, шотландці, ірландці, валлійці; і з формуванням інших етнічних груп, які зараз становлять майже третину населення, Канада фактично стала багатокультурною... Дотримуючись ідеалів демократії та духу Конфедерації, Канада повинна прийняти та гарантувати принципи партнерства всім народам, які зробили внесок в її розвиток та прогрес» [15, р. 36]. У «прикладній» політиці багатокультурності сенатор відіграв важливу, можна сказати, історичну роль на цьому етапі канадської історії, на переході від «народу з двома націями – французькою й англійською – та тубільним населенням» до поліетнічного, багатокультурного суспільства.

Досвід П. Юзика, який він здобув як вчений, вивчаючи історію розвитку української громади в Канаді, українців в Україні, історію Європи допомогли йому сформулювати головні тези історичної промови перед Сенатом Канади, що поклала початок обговоренню права рівної участі всіх канадців, незалежно від їх походження, у творенні своєї держави, у гарантуванні їх вільного і рівноправного розвитку без приниження, упослідження і дискримінації. Саме ця дискусія стала згодом основою для рішення комісії про Двомовність та Багатокультурність Канади.

У звіті Королівської комісії з питань двомовності і двокультурності, основна увага сконцентрувалась навколо франкоканадської проблеми. «Канада переживає найбільшу кризу з часу утворення федерації, яка не є традиційним конфліктом між більшістю і меншістю, а швидше конфліктом між двома більшістями – більшістю в Канаді і більшістю в Квебеку» (§134) [14, р. 38]. Зібраний «комісією Лорендо-Дантона» матеріал засвідчив, що франкоканадці не займають відповідальних посад у федеральних інституціях, мають гірші освітні можливості, знайти роботу їм важче, ніж англофонам і французька мова не належно захищена законодавством. Тож, комісія рекомендувала федеральному уряду виправити ці недоліки, дотримуючись принципу «рівності двох головних мов і культур» (§5) [14, р. 23]. У редакторській замітці канадського україномовного часопису «Нові дні» з цього приводу обурливо зазначалося: «Виходить так, що всі інші етнічні групи мали б стати лише погноєм для розквіту цих двох груп (англо- та франкоканадської)» [8, с. 289].

Важливою складовою національної самобутності та історичної пам'яті можна вважати

збереження топонімів-українізмів у Канаді. Звісно, найбільше їх зафіксовано у західній частині країни, проте зустрічаємо «українізми» і на сході – в Квебеку, де відсоток українців не такий вже й значний. Зокрема, у Монреалі є «бульвар Шевченка», «парк Івана Франка», «перехрестя Корчака» тощо. У 1980 р. «Кемпбел парк» у цьому місті перейменували на «парк Україна», після чого мер Монреалю Жан Драпо назвав такий крок «прецедентом вартим наслідування» [8, с. 289].

Нова хвиля уваги до збереження національної ідентичності в українських колах Канади піднялась після того, як у липні 1969 р. федеральний парламент ухвалив закон, що проголошував французьку мову офіційною в країні і прирівнював її статус до того, який мала англійська мова. Як і слід було очікувати, українська громада негативно поставилась до подібного кроку. Частина українців обурювалась і запитувала: «Чому нас змушують розмовляти французькою мовою?». Левко Коссар (громадський діяч), виступаючи 5 грудня 1970 р. з доповіддю на симпозіумі Комітету українців Канади (КУК), запропонував використати заради збереження національної ідентичності досвід франкофонів: «На мою скромну думку, як зацікавленого спостерігача багатьох канадських культурних процесів, нам українським канадцам, треба взяти у фокус культурні намагання франкоканадців... Це і є приклад для наслідування, якщо українська чи інша культура мала б залишатися істотною частиною канадської цілісності» [6, с. 113].

Весною 1971 р., коли завершила свою роботу Королівська комісія з питань двомовності і двокультурності, прем'єр-міністр держави П'єр Трюдо оголосив про початок проведення «політики багатокультурності». Прагматичний крок тодішнього ліберального уряду П. Трюдо був доволі далекоглядним, і, власне, він став однією із ключових реалій, сприяючи налагодженню міжетнічних стосунків. У жовтні 1971 р. федеральний уряд оприлюднив офіційну заяву щодо запровадження мультикультуралізму як однієї з цілей публічної політики, яка мала враховувати широкий контекст канадської багатокультурності. Акцентувалася увага на збереженні та розвитку культурної спадщини меншин, застосуванні з боку уряду заходів щодо покращення міжгрупових відносин, протидія расизму та дискримінації, підтримка рівних можливостей. Фактичним кредо такої політики стало «Одна нація, дві мови, багато народів та культур» [10, с. 57]. У 1972 р. за-

сновано Міністерство з мультикультуралізму. Міністерство контролювало виконання ініціатив уряду, що належать до сфери багатокультурності. Приблизно 200 млн доларів виділено для реалізації політики мультикультуралізму, спеціальних ініціатив щодо мовної та культурної підтримки етнічних меншин. Основний пріоритет та політичний наголос робився на захисті прав людини, запобіганні расовій дискримінації, оптимізації імміграційної політики, сприянні інтеграції цих груп до суспільного контексту, на підтримку культурної різноманітності. У цілому, урядові програми мали усунути перешкоди для соціальної адаптації національних меншин. Пріоритетом було досягнення реальної, а не декларативної рівності, усунення дискримінаційних бар'єрів для меншин.

У 1988 р. канадський федеральний парламент ухвалив Закон «Про канадську багатокультурність». Преамбула до Акту «Про багатокультурність» переконливо свідчить, що він охоплює широкий спектр громадянських, політичних, соціальних та мовних прав, які закріплені Конституцією Канади. Крім того, та ж Преамбула посиляє нас до 27 Розділу Канадської Хартії прав та свобод [12], у якому зазначено те, що багатокультурна спадщина канадців є предметом розгляду та аналізу декількох розділів Хартії. У зазначеному законодавчому документі збереження багатокультурності визначено як пріоритет діяльності уряду. Йдеться про зобов'язання з боку держави «визнати й поширювати розуміння того, що багатокультурність відбиває культурне та расове розмаїття канадського суспільства; визнає за всіма членами суспільства свободу зберігати, збагачувати та поділяти з іншими свою культурну спадщину». Уряд має обстоювати і враховувати «у своїй діяльності багатокультурний характер Канади, ...оберігати й підтримувати використання в суспільстві інших мов, крім (офіційних) англійської та французької, водночас зміцнюючи статус і використання офіційних мов Канади». Федеральні органи влади мають «взагалі провадити свою діяльність з усвідомленням і врахуванням багатокультурності Канади» [13].

Окрім Закону «Про багатокультурність» існує досить багатоманітне державне законодавство щодо меншин. У Конституції Канади визначено фундаментальні права і свободи, що включають свободу вибору релігії, зібрань, слова, асоціацій, думки. Зафіксовано право рівності, гарантії недискримінації на підставі етнічного походження, раси, релігії, статі, віку,

фізичних вад. Англійську та французьку визначено офіційними мовами країни, гарантоване їх застосування у державних організаціях. Водночас Конституція Канади гарантує право меншин навчатися рідною мовою, визначає право кожного, передусім, вивчати рідну мову. Конституція проголошує Канаду суспільством, що захищає свою багатокультурну спадщину [5, с. 312–323].

Варто згадати також, що вперше ідея багатокультурної Канади була висунута КУКом ще у 1962 р., а Я. Рудницький доклав чи не найбільше зусиль до опрацювання її засад. Політика багатокультурності декларувала підтримку всіх культур, а не лише англо- чи франкокандської, допомогу у подоланні бар'єрів у процесі повноцінного входження у канадське суспільство, стимулювання творчої взаємодії і обміну між усіма культурними групами Канади в інтересах національної єдності. Іммігрантам мала надаватись допомога у вивченні хоча б однієї з офіційних мов.

У 1973 р. Я. Рудницький став керівником докторської дисертації «Етнічні меншини та нова Конституція Канади» Сергія Радчука, котрий рік по тому очолив КУК. С. Радчук у своїх спогадах відзначав: «Це був дуже цікавий та пізнавальний процес. Прем'єри провінцій усе ще продовжували обговорювати конституційну угоду, і я мав твердий намір у перспективі представити третій етнічний елемент канадського населення (третю силу) та його правовий захист у рамках запропонованої нової конституції Канади» [7, с. 46]. 27 стаття («Багатокультурна спадщина») Конституційного Акта 1982 р. юридично закріпила багатокультурний статус Канади як держави [5, с. 326]. У 1997 р. комісія ЮНЕСКО з культури та розвитку підтримала канадський приклад мультикультуралізму та зазначила, що його слід наслідувати іншим країнам.

Незважаючи на критику політики багатокультурності опонентами, її дослідники зазначають, що вона відіграла «важливу роль у формуванні сучасного мирного суспільства», принаймні, на думку прихильників офіційного мультикультуралізму, в країні було створено «не суспільство національних гетто, а суспільство рівної участі» [1, с. 230]. Канада є прикладом справедливості та толерантності по відношенню до етнічних відмінностей, ця країна прагне до сприйняття її Європою, вона прогресивна, соціально спрямована країна.

Слід зазначити, що українська спільнота Канади зробила вагомий внесок у культурно-історичне та суспільно-політичне життя

країни. Українські канадці, які за даними перепису 2001 р., є за чисельністю 9-ою етнічною групою в державі, посідають чільне місце у розробці та поширенні ідей та стратегій. Дуже показовим є той факт, що українська етнічна група протягом свого перебування на канадській землі зорганізувалася як невід'ємна складова частина поліетнічного організму. Вона досягла високого рівня акультурації та адаптації у канадське суспільство шляхом своєї суспільно-політичної та соціально-економічної інтеграції [3, с. 60]. Вшановуючи пам'ять П. Юзика, Уряд Канади з ініціативи Джасона Кенні – міністра з багатокультурності Федерального Уряду Канади, заснував у листопаді 2008 р. Премію з багатокультурності, якою щороку відзначають її найуспішніших поширювачів та пропагандистів.

Отже, канадське суспільство розуміє суть етнічної багатоманітності своєї країни. Вирішення культурних та мовних питань не зводиться лише до стабілізації взаємин між франкофонами та англофонами. Канадці чітко усвідомлюють роль багатокультурності у процесі культурної інтеграції. Багатокультурність є фундаментальною та однією з основних переваг Канадської держави і такою, якою канадці дійсно пишаються. Завдяки проведенню політики мультикультуралізму українці мають змогу розвивати свою культуру та мову, не асимілюватись, і залишатись самодостатньою етнічною одиницею в умовах проживання в іноземній державі. Впровадження та підтримка такої політики допомагає українцям

відчувати себе частиною «культурної мозаїки» Канади, допомагає не розчинятись у багатоманітності культурної та мовної площини, адже українці завдяки своїй стійкості та наполегливості не лише не стали «сірою масою» на тлі культурних надбань інших народів, що проживають у цій країні, а й розвивали свої культурні та мовні цінності. Яскравим прикладом боротьби за українську ідентичність та політику мультикультуралізму у Канаді виступає Павло Юзик та Ярослав Рудницький. Діяльність П. Юзика довела на практиці, що політичні діячі, зокрема, можуть і повинні впливати на розвиток своєї нації. Глибока і широка освіченість П. Юзика стала головним провідником багатокультурності в суспільному офіційному дискурсі Канади. Завдяки його заслугам ми бачимо сьогодні Канаду такою, якою вона є. Внесок Я. Рудницького у збереження канадськими українцями своєї етнічності є надзвичайно вагомим. Початково, деякі ідеї вченого могли видаватись такими, що випереджують свій час. Але його ідеї не померли, а з плином часу, навпаки, зреалізувались. Ідеї і П. Юзика, і Я. Рудницького посприяли перетворенню Канадської держави на взірць багатокультурної країни із дотриманням національно-культурних прав меншин, що проживають на її території. Політика багатокультурності в Канаді законодавчо закріплена низкою нормативно-правових актів, і це забезпечує існування та вільний розвиток багатьох культур та мов у цій державі, і української, зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [Беліцер Н.В., Бугаєв С.В., Варивода Я.О. та ін.] ; під ред. Ю. Тищенко. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
2. Богатирець В.В. Федеральна політика багатокультурності та українська спільнота Канади / В.В. Богатирець // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2002. – Т. 9. – С. 137–145.
3. Волкова О.М. Співвідношення категорій природного та позитивного права: сучасні погляди та концепції / О.М. Волкова // Часопис Київського університету права. – 2009. – Вип. 4. – С. 59–64.
4. Євтух В.Б. Українці в Канаді / В.Б. Євтух, О.О. Ковальчук. – К. : Будівельник, 1993. – 144 с.
5. Конституционный акт 1982 г. // Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада (офиц. тексты) / Сост. В.В. Маклаков. – М., 1996. – 408 с.
6. Коссар Л. За посилений розвиток української культури в Канаді в другому сторіччі Канадської федерації (Доповідь на симпозиумі КУК, 5 грудня 1970 р.) / Л. Коссар // Календар-альманах «Нового шляху» на 1971 рік / під ред. А. Добрянського. – Вінніпег, 1970. – С. 110–122.
7. Радчук С. Я обрав Канаду: Спогади / С. Радчук; пер. Н. Волошинович [та ін.]. – Луцьк: Вежа, 2008. – 106 с.
8. Сіромський Р. Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького / Р. Сіромський // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. – 2009. – Вип. 18. – С. 285–292.
9. Уряд Канади: [Веб-сайт]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.canadainternational.gc.ca> (дата звернення 19.03.2017). – Назва з екрану.

10. Тищенко Ю. Проблеми становлення та реалізації політики мультикультуралізму: досвід Канади / Ю. Тищенко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 52–59.
11. Чередник Н. Мовна політика як складова політики мультикультуралізму в Канаді / Н. Чередник, Ю. Чередник / [Національна академія державного управління при Президенті України. Дніпропетровський регіональний інститут державного управління]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dridu.dp.ua> (дата звернення 19.03.2017). – Назва з екрану.
12. Laws Justice Website / Canadian Charter of Rights and Freedoms: [Веб-сайт]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/Const/page-15.html> (дата звернення 19.03.2017). – Назва з екрану.
13. Laws Justice Website / Canadian Multiculturalism Act : [Веб-сайт]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-18.7/> (дата звернення 19.03.2017). – Назва з екрану.
14. Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. A Preliminary Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. – Ottawa: Queen's Printer, 1965.
15. Yuzyk P. Maiden Speech «Canada: A Multicultural Nation», March 3, 1964 / P. Yuzyk // A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centers Across Canada. – Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973.

REFERENCES

1. Aktualni pytannia vitchyznianoї etnopolityky: shliakhy modernizatsii, vrakhuvannia mizhnarodnoho dosvidu / [Belitser N.V., Buhaiev S.V., Varyvoda Ya.O. ta in.] ; pid redaktsiieiu Yu. Tyshchenko. – K. : «Ukrainskyi nezaleznyi tsentr politychnykh doslidzhen», 2004. – 312 s.
2. Bohatyrets V.V. Federalna polityka bahatokulturnosti ta ukrainska spilnota Kanady / V.V. Bohatyrets // Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu: Zb. nauk. statei. – Chernivtsi: Ruta, 2002. – Т. 9. – С. 137–145.
3. Volkova O.M. Spivvidnoshennia katehorii pryrodnoho ta pozytyvnoho prava: suchasni pohliady ta kontseptsii / O.M. Volkova // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. – 2009. – Vyp. 4. – С. 59–64.
4. Yevtukh V.B. Ukraintsi v Kanadi / V.B. Yevtukh, O.O. Kovalchuk. – K. : Budivelnyk, 1993. – 144 s.
5. Konstitutsionnyi akt 1982 g. // Konstitutsii zarubezhnykh gosudarstv: SShA, Velikobritaniya, Frantsiya, Germaniya, Italiya, Yaponiya, Kanada (ofits. tekstyi) / Sost. V.V. Maklakov. – Moskva, 1996. – 408 s.
6. Kossar L. Za posyleni rozvytok ukrainskoi kultury v Kanadi v druhomu storichchi Kanadskoi federatsii (Dopovid na sympoziumi KUK, 5 hrudnia 1970 roku) / L. Kossar // Kalendar-almanakh «Novoho shliakhu» na 1971 rik / pid red. A. Dobrianskoho. – Vinnipeg, 1970. – С. 110–122.
7. Radchuk S. Ya obrav Kanadu: Spohady / S. Radchuk; per. N. Voloshynovych [ta in.]. – Lutsk: Vezha, 2008. – 106 s.
8. Siromskyi R. Pytannia bahatokulturnosti ta zberezhennia natsionalnoi identychnosti kanadskykh ukraintsi v doslidzhenniakh Yaroslava Rudnytskoho / R. Siromskyi // Mizhnarodni zviazky Ukrainy. Naukovi poshuky i znakhidky. – 2009. – Vyp. 18. – С. 285–292.
9. Uriad Kanady: [Veb-sait]. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.canadainternational.gc.ca> (data zvernennia 19.03.2017). – Nazva z ekranu.
10. Tyshchenko Yu. Problemy stanovlennia ta realizatsii polityky multykulturalizmu: dosvid Kanady / Yu. Tyshchenko // Stratehichni priorytety. – 2008. – № 3 (8). – С. 52–59.
11. Cherednyk N. Mовna polityka yak skladova polityky multykulturalizmu v Kanadi. / N. Cherednyk, Yu. Cherednyk. – [Elektronnyi resurs]. – [Natsionalna akademiia derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Dnipropetrovskiyi regionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia]. – Rezhym dostupu: <http://www.dridu.dp.ua> (data zvernennia 19.03.2017). – Nazva z ekranu.
12. Laws Justice Website / Canadian Charter of Rights and Freedoms: [Veb-sait]. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/Const/page-15.html> (data zvernennia 19.03.2017). – Nazva z ekranu.
13. Laws Justice Website / Canadian Multiculturalism Act: [Veb-sait]. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-18.7/> (data zvernennia 19.03.2017). – Nazva z ekranu.
14. Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. A Preliminary Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. – Ottawa: Queens Printer, 1965.
15. Yuzyk P. Maiden Speech «Canada: A Multicultural Nation», March 3, 1964 / P. Yuzyk // A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centers Across Canada. – Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973.

ПОЛИТИКА КАНАДЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ПРАВ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ И УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРА

В статье основной акцент сделан на рассмотрении внедрения канадским правительством политики мультикультурализма и отходе от двукультуранности, акцентируется внимание на том вкладе, что сделали канадские украинцы для становления вышеупомянутого политического курса, который был направлен на интеграцию национальных меньшинств Канады. Канадская культурная политика мультикультурализма, которая стала вводиться с 1970-х гг. в этом государстве базируется на уважении, достоинства и ценности каждой культуры, на отказе от попыток установления любых форм неравенства. Благодаря этой политике украинцы получили возможность равного развития своих духовных достижений без притеснений, была сохранена украинская самобытность и самодостаточность, не была забыта Украина.

Статья освещает последовательный процесс воплощения в жизнь идеи создания многокультурного общества. Сначала создана Королевская комиссия по вопросам двуязычия и двукультуранности, которая должна была решить вопрос между англоканадцами и франкоканадцами. В её работе принимал участие канадский украинец Ярослав Рудницкий, с помощью которого украинское меньшинство смогло заявить о себе, обратив внимание правительства на то, что, кроме проблемы между англофонами и франкофонами, существуют другие этнические группы на территории Канады, которые хотят беспрепятственно развивать и приумножать свои культурные традиции. Также отдельного внимания заслуживают притязания другого канадского украинца – Павла Юзика, который смог создать благоприятную почву, на которую успешно легли идеи внедрения мультикультурной политики в канадском государстве.

Ключевые слова: политика мультикультурализма, диаспора, канадские украинцы, Комиссия по вопросам двуязычия и двукультуранности.

© Olga Shalyga
(Kyiv)

CANADA'S POLICY ON PROVIDING NATIONAL AND CULTURAL RIGHTS OF ETHNIC MINORITIES AND UKRAINIAN DIASPORA

The article is focused on the consideration of the implementation by the Canadian government of the policy of multiculturalism and the withdrawal from the biculturalism, and focuses on the contribution that Canadian Ukrainians have made to the above policy, which was directed towards integration of the national minorities of Canada. The Canadian cultural policy of multiculturalism began to be implemented from the 1970s. in this state and is based on the respect, dignity and value of each culture, on the rejection of attempts to establish any form of inequality. Thanks to this policy, Ukrainians were given the opportunity to develop their spiritual heritage equally without harassment, the Ukrainian identity and self-sufficiency were preserved, Ukraine has not been forgotten.

The article highlights the consistent process of putting into practice the idea of creating a multicultural society. First, the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism was established, which had to resolve the problem between Anglo-Canadians and Franco-Canadians. In its work took part Canadian Ukrainian Yaroslav Rudnitsky with the help of whom the Ukrainian minority could paid attention to itself, drawing attention of the government to the fact that except the problem between Anglophones and Francophones there are other ethnic groups on the territory of Canada which want to develop and multiply their cultural traditions without any obstacles. Special attention is necessary to give to another Canadian Ukrainian – Pavlo Yuzuk, who was able to create a fertile ground on which the ideas of implementation multicultural policy in the Canadian state were successfully laid. In 1964 he proclaimed a speech «Canada: Multicultural Nation» the essence of which is in allotment of so-called «third component» among Anglo-Canadians and Franco-Canadians that were and remain core nations of Canada. P. Yuzuk noted that «third component» may require special status.

In 1969 the Canadian government adopted the law, which declared French language official on the one level with English language. New historical and really progressive step was made in 1971 when the Canadian Prime Minister Pierre Trudeau officially announced the launch of the policy of multiculturalism in Canada. The actual motto of this policy became this words: «One nation, two languages, many cultures». The next year was established Ministry of multiculturalism and that was quick confirmation of the new policy.

Keywords: policy of multiculturalism, diaspora, Canadian Ukrainians, Commission on Bilingualism and Biculturalism.

До редакції надійшла 17.03.2017.

ЗНАЧЕННЯ ТАЇНСТВА ВІНЧАННЯ У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (НА МАТЕРІАЛАХ МІСТА КИЄВА)

У статті висвітлено питання про значення таїнства вінчання в шлюбно- сімейних відносинах сучасної студентської молоді. Наголошується, що оскільки цей обряд має велику історичну цінність та культурну спадщину, його роль та значення завжди змінювались в залежності від моделі державної влади та громадського розвитку людини в різні епохи. В українському традиційному суспільстві таїнство вінчання мало значний вплив на укладання шлюбів молодих людей. Однак, з плином часу, відбулися зміни в церковному житті. Церква зазнала утисків від радянської влади і була відокремлена від держави, тому обряд таїнства вінчання був заборонений. Щодо студентської молоді початку ХХІ ст. зроблено висновок, що церковний шлюб поступово набуває все більше вагомого значення в житті молодих людей: свобода людини дозволила вільно обирати шляхи утворення та розвитку нових молодих сімей, бо почала базуватися на добровільному виборі та вільному волевиявленні шлюбної поведінки.

Ключові слова: таїнство вінчання, церковний шлюб, сім'я, студентська молодь, обряд, звичаєве право, припинення шлюбу.

У традиційному українському суспільстві ХІХ ст. не існувало розуміння офіційного чи цивільного шлюбу, оскільки тоді цим поняттям не давала розвиватися висока християнізація тогочасного суспільства. Натомість єдиною формою укладання союзу між жінкою та чоловіком, що засвідчувала б законність їхніх сімейних відносин, було церковне таїнство, яке відбувалося у формі вінчання. У традиційних уявленнях вінчання являло собою шлюб, освячений церквою, під час укладання якого Господь своєю присутністю з'єднував душі закоханих в єдине ціле.

На превеликий жаль, тема дослідження ролі таїнства вінчання в традиційному суспільстві та в сучасності досить вузько представлена у вітчизняній історіографії, тому опираючись на аналіз окремих аспектів історії української церкви та церковного (канонічного) права, яким присвячені дослідження І.І. Огієнка [6], М.В. Лубської [8], можна охарактеризувати роль таїнства вінчання у традиційному українському середовищі ХІХ ст. і виявити характерні зміни та спільні риси, які прослідковуються у ставленні до церковного шлюбу студентською молоддю ХХІ ст. у порівнянні з минулими поколіннями. Зокрема, у праці В. О. Кулікова та М.В. Проценка «Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст.» можемо простежити, яким чином звичаєве право впливає на шлюб, що укладається перед Богом та його значення для традиційного українського суспільства.

Загалом же мета цього дослідження полягає, в першу чергу, в з'ясуванні ролі таїнства вінчання у шлюбно-сімейних відносинах сучасної студентської молоді міста Києва.

Традиційно на теренах українських земель був поширений лише один вид шлюбу – моногамний, тобто єдиношлюбний. Слід зазначити, що моногамний шлюб – це форма шлюбу, за якою чоловік може одружитися лише з однією жінкою, а жінка виходить заміж за одного чоловіка.

Для того, щоб одружитися, наречений і наречена були зобов'язані повідомити про своє бажання створити сім'ю приходського священика у письмово або усно [7, с. 24]. Наречені обов'язково повинні були надати церкві повну інформацію про себе: прізвища, ім'я, чини та стани. Після цього священик оголошував про таїнство парафіянам і якщо ніхто з них не повідомляв про факти, що перешкождали укладанню шлюбу, в спеціальній обліковій книзі робився запис, під яким підписувався священик, поручителі нареченого і нареченої і власне самі молоді.

Перед початком виконання таїнства вінчання молоді повинні були скласти присягу, бо за церковними канонами без цього дійства таїнство не було законним. Цей обряд присяги молодих на вірність один одному існував переважно на землях України, тому інші православні слов'янські церкви його не виконували. Обряд присяги на вінчання був записаний митрополитом Петром Могилою у требник, який

вийшов у світ 1646 р., але згодом, за царським наказом від 5 жовтня 1720 р. по всій території Російської імперії почали друкувати требники єдиного зразка, що стало причиною загибелі деяких українських церковних звичаїв, зокрема, обряду присяги на вінчання [6].

Розглядаючи назву «таїнство вінчання», можна впевнено говорити про теологічне значення цього обряду, бо у всякому таїнстві виділяються дві риси – форма і матерія. Тому, опираючись на канонічне право, робимо висновок про те, що виходячи з теорії про матерію шлюбу, наречені мали право на тіло, або ж на слова та знаки, за допомогою яких молоді прагнули єдності в спільному житті та тілі один одного, яке в свою чергу і виражалося в укладанні шлюбу [8, с. 458].

Безпосередньо таїнство шлюбу в Україні складалося з символічних актів: змовин, заручин, сватання, які передували складній символічній шлюбній церемонії. У давні часи вони були відокремлені один від одного згідно за часом укладання. Навіть, після таїнства вінчання молоді не мали права на спільне сімейне життя, тому повінчані молоді жили кожен зі своїми батьками до весілля. Але після рішення Священного Синоду Російської імперії, яке увійшло в дію у 1775 р. [8, с. 446], під час укладання таїнства вінчання з молодих вимагалось брати підписку про те, що після завершення цього процесу вони мали почати жити як подружжя разом, не чекаючи весілля. Таким чином, тиск з боку держави призвів до виникнення нової практики вінчання і святкування весілля в один день. Тому, вважається, що церковне вінчання стало обов'язковою складовою частиною весільних обрядів та звичаїв, оскільки на цих діях були завжди присутні всі члени громади, які підтверджували те, що молоді стали чоловіком і дружиною.

При здійсненні таїнства вінчання в православної церкви потрібно, щоб наречені були християнами православної віри та щоб вони не були близькими родичами як у кровній, так і в духовній спорідненості (у слов'ян шлюб допускався між родичами, починаючи тільки з четвертого ступеня споріднення).

У традиційному українському суспільстві XIX ст. парубки одружувалися після служби у війську і вік нареченого мав бути не менше вісімнадцяти років, а нареченої – не менше шістнадцяти років [7, с. 24]. Звичаєве право, що існувало на рівні громади і сім'ї, забороняло церкві вінчати молодих, якщо вони не досягли шлюбного повноліття. Шлюбне по-

вноліття визначалося канонічним правом і не завжди співпадало зі звичаєвими нормами громади. Тому, за наказом Священного Синоду від 19 липня 1830 р., було встановлено два види вікового шлюбного повноліття – звичаєве і церковне [8, с. 453]. За церковним шлюбом визначався вік для нареченого вісімнадцять років, а для нареченої – шістнадцять років, а звичаєвий шлюб закріплювався для дівчат у чотирнадцять років, а для хлопців у шістнадцять років, але якщо парубки не пройшли службу у війську, то вони не мали змоги укласти шлюб зі своєю обраницею.

Звичайно, церковні шлюби укладалися і в більш ранньому віці, але на те мали бути досить вагомі причини. Окремими випадками для укладання шлюбу могли слугувати рання вагітність, народження дитини, висновок лікаря про стан здоров'я нареченої або нареченого чи згода місцевої влади на укладання шлюбу.

Практика масового вінчання перестала існувати серед народу через деякий час після встановлення радянської влади. Наповнення громадянським сенсом шлюбу пов'язане з відокремленням церкви від держави, про що свідчить декрет про відокремлення церкви від держави, який був виданий у 1918 р. Тому, коли уряд «посварився» з церквою, то до середини 50-х рр. XX ст. спроба провести церковне таїнство вінчання могла навіть привести до суворого покарання.

Навіть в той момент, коли радянська влада почала лояльніше ставитися до таїнства вінчання, нове покоління молодят, яке виховувалося на державних заборонах у зв'язках з церквою, не поспішало вінчатися. Покоління виростило в атмосфері атеїзму, бо з дитинства їм прищеплювали переконання про те, що релігія є непотрібною річчю, тому цілком природно, що зі скасуванням заборони ніхто з них не проявляв масового бажання вінчатися. Більше того, таїнство вінчання почало відроджуватися тільки після періоду перебудови і з плином часу ця гарна традиція стала згадуватися, поступово обростаючи всілякими необхідними деталями.

З недавнього часу таїнство вінчання в церкві придбало дуже широку популярність серед молодят, а особливо серед сучасної студентської молоді. Часто можна бачити, як молоді відразу після офіційної реєстрації своїх відносин в РАЦСі їдуть в храм для скріплення свого подружнього союзу духовними узами. З опитування молодих студентських сімей видно, що всі вони ставляться до вінчання виключно позитивно [4].

Однак, насправді, погляди студентів не є настільки однотайними. Для однієї частини студентів міста Києва, яка відзначається особливою духовною зрілістю та релігійною обізнаністю, жити в шлюбі лише на основі реєстрації офіційного шлюбу є ненормальним явищем, адже за християнськими нормами лише після того, як наречений і наречена укладуть шлюб перед Богом, вони є чоловіком і дружиною [2]. Якщо ж цієї процедури не відбулося, то життя такого подружжя за церковними нормами та канонічним правом нічим не відрізняється від блуду, тому укладати офіційний шлюб без церковного вони вважають недоречним і наполягають на одночасному укладенні обох видів сімейного союзу. Цікаво відзначити, що більшість студентів, які поділяли цю думку, є вихідцями із Західної України [3]. Говорячи про Західну Україну, то можна також сказати, що ця частина українських земель відрізнялася особливою духовною зрілістю і релігійною обізнаністю, бо коли припинився вплив Священного Синоду, обряд присяги на вінчання відновився на Волині. Тому молоді люди тепер часто просять священника перед початком вінчання дотримуватися виконання обряду присяги на вірність, щоб подружжя міцніше було [6].

Для іншої частини студентської молоді таїнство вінчання є надзвичайно серйозним і відповідальним кроком у житті. З огляду на це, вони вважають, що негайне укладення шлюбу перед лицем Господа після офіційної реєстрації є недоречним, адже досить часто виникають такі життєві ситуації, за яких подружжя може розлучитися, а укладення церковного шлюбу означає, що пара буде разом не лише під час земного життя, а й на небесах [1]. У рамках висвітлення думки цієї частини студентства доречно згадати поняття «розвінчання».

Серед широких мас існує така думка, що якщо існує розлучення, то існує і розвінчання. Однак такого поняття, як «розвінчання» в церкві не існує. Не існує й обряду з розірвання церковного шлюбу. У православної церкви про нерозривність шлюбу – таїнства говорять як і про нерозривну єдність Христа і церкви [8, с. 452]. Якщо після розриву офіційного шлюбу через деякий час хтось із членів колишнього подружжя вирішить повінчатися з новим обранцем, або обраницею, потрібно отримати спеціальний дозвіл, або благословення на повторний церковний шлюб. Але цей процес відбувається не через розвінчання, а через причини, що припиняють церковний шлюб у православної церкви. Такими вагомими причинами є:

смерть одного з подружжя або його засудження і заслання; посягання на життя дружини чи чоловіка; божевілья; аборт; інші види гріховності – пристрасть, перелюб, імпотенція та егоїзм [7, с. 25].

Водночас, церква ставиться терпимо до укладання другого, а то й третього церковного шлюбу. Однак, всі наступні шлюби вже не вважаються таїнством, як перший, але все ж таки вони мають свою єдність із Христом і церквою й змушують відповідати молодих людей за свою гріховність перед Господом Богом. Якщо ж у обох молодят цей шлюб – повторний, то таїнство вінчання відбувається «другим чином», без покладання вінців. Але якщо один з них вінчається вперше, то церемонія проходить з покладанням вінців. Таким чином, процедури розвінчання зі своїм колишнім партнером після розриву офіційного шлюбу за церковними канонами не існує, можливо тільки припинити дію таїнства без розривання шлюбних уз перед Богом або взяти дозвіл на вінчання нової сім'ї [5].

Не дивлячись на відсутність поняття «розвінчання» в офіційних церковних догмах, деякі підприємливі священники проводять цей, так званий, обряд – таїнство над розлученими парами. Один зі студентів підтвердив на прикладі своєї сестри наявність та практику проведення священослужителями подібних сумнівних церковних обрядів. Загалом, респонденти вказували, що такі негідні справи підривають авторитет церковників серед народу, а подібна поведінка є смішною і звичайним спекулюванням на сімейних бідах людей [1]. У зв'язку з цим, студенти вказували, що в наш час поняття «людина і Бог» та «людина і церква» повинні існувати окремо і ніяким чином не переплітатися.

Як вже зазначалося, серед нинішньої студентської молоді міста Києва таїнство вінчання користується помітною популярністю. Однак є й такі студентські сім'ї, в яких члени подружжя або негативно ставляться до цього таїнства, або просто не вважають за доцільне укладати його. В такій ситуації вирішальну роль в прийнятті рішення про втілення в життя цього церковного звичаю нерідко переймають на себе батьки молодят, або дідуся та бабусі. Студентська молодь зазначила, що, зважаючи на сакральність церковного шлюбу для молодої студентської пари, члени майбутнього подружжя повинні самостійно приймати рішення про те, узаконювати свої стосунки перед Богом чи ні. У таких справах будь-

яка спроба тиску на молодих людей може розцінюватися як недобровільне прийняття вінчального таїнства, що за християнськими догмами є великим гріхом.

Слід також відзначити, що незважаючи на яскраво виражену прихильність до вінчання, студенти Києва не до кінця знають всі тонкощі проведення цього дійства. Так, неодноразово було зазначено, що оскільки церковний шлюб в традиційних уявленнях українців відігравав не лише провідну, а й вирішальну роль, то й в нинішніх умовах було б вірним спочатку створювати сім'ю на церковних приписах, а лише потім надавати своєму шлюбу офіційну юридичну силу перед державою. Але існують відомості, що ці норми та правила були змінені, про що свідчить декрет про відокремлення церкви від держави, який був виданий у 1918 р., в ньому говорилося про те, що віруючі люди мали право спочатку реєструвати свій шлюб в органах РАЦСу, а лише потім зважуватися на церковне таїнство вінчання. Таким чином, цим декретом скасовувалась вся юридична сила церковного шлюбу [8, с. 447].

Тому більшість сучасних церков перед початком проведення вінчання над нареченим та нареченою вимагає від своїх підопічних підтвердження зареєстрованого сімейного статусу своєї сім'ї, таким чином, укласти шлюб

перед Господом до того, як буде зареєстровано офіційний шлюб, як того хотіли дехто з наших респондентів, неможливо.

З огляду на наведені факти, впевнено можна вести мову про те, що церковне таїнство вінчання відіграє помітну роль в шлюбно-сімейних відносинах студентської молоді Києва. Оскільки на сьогоднішній день церква і держава мають безпосередній вплив на формування та утворення студентської сім'ї, то молоді люди почали повертатися до церковних канонів та виконувати канонічні норми, тому останнім часом помітно зріс інтерес до церковного шлюбу зі сторони молодих людей. Зазначимо, що таїнство вінчання – це відповідальний крок у житті пари, яка наважується прийняти таїнство, оскільки це визнання єдності пари перед Богом.

Однак, заслуговує на увагу думка відомого історика Ореста Левицького, що церковне вінчання без виконання весільного обряду не мало у шлюбній справі ніякого рішучого значення, а справлялося тільки як релігійний акт [9]. Тому свобода людини стала основним чинником у виборі укладання чи розірвання як шлюбних угод, так і церковного таїнства вінчання, бо базується на добровільності і вільному волевиявленні чи свободі шлюбної поведінки студентської молоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 23. – Арк. 11.
2. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 29. – Арк. 11.
3. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 30. – Арк. 6.
4. Архів КЕКІФ. – Ф. 40. – П. 2. – Од. зб. 32. – Арк. 7.
5. Обряд развенчания церковного брака / Авт. текста А.В. Белов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helprazvod.ru/razvod/obryadrazvenchaniya-cerkovnogo-braka.html>
6. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.: Т. 1–2. – К. : Україна, 1993. – 284 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm>
7. Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX – на поч. XX ст.: Посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / Упоряд. В.О. Куліков, М.В. Проценко. – Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 63 с.
8. Церковне (канонічне) право: Підручник / В. Лубський, Є. Харьковщенко, М. Лубська, Т. Горбаченко. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 640 с.
9. Крикун Ю. Орест Левицький – дослідник звичаєвого права українців XVI–XVII століть / Ю. Крикун // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 19. – С. 65–70.

© Валерій Капелюшний,
© Дарья Латышева
(Київ)

ЗНАЧЕНИЕ ТАИНСТВА ВЕНЧАНИЯ В БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ (НА МАТЕРИАЛАХ ГОРОДА КИЕВА)

В статье выяснены вопросы о значении таинства венчания в брачно- семейных отношениях современной студенческой молодежи. Акцентируется внимание, что поскольку этот обряд имеет большую историческую ценность и культурное наследие, то его роль и значение всегда

менялись в зависимости от модели государственной власти и общественного развития индивида в разные эпохи. В украинском традиционном обществе таинство венчания имело достаточно большое влияние на заключение браков молодыми людьми. Но с течением времени в церковной жизни произошли изменения. Церковь испытала притеснения от советской власти и была отделена от государства, поэтому обряд таинства венчания был запрещен. Что касается студенческой молодежи начала XXI века, сделан вывод, что церковный брак постепенно приобретает более весомое значение в жизни молодых людей: свобода человека позволила беспрепятственно выбирать пути образования и развития новых молодых семей, так как начала основываться на добровольном выборе и свободном волеизъявлении в брачном поведении.

Ключевые слова: таинство венчания, церковный брак, семья, студенческая молодежь, обряд, правовой обычай, прекращение брака.

© Valeriy Kapelyushnyy,

© Daria Latysheva

(Kyiv)

THE VALUE OF SACRAMENT WEDDING CEREMONY IN THE MARITAL AND FAMILY RELATIONS OF YOUNG STUDENTS: TRADITION AND CONTEMPORANEITY (BASED ON THE MATERIALS OF KYIV)

This article considers the problem of the value of sacrament wedding ceremony in the marital and family relations of young students. As this ritual has a great historical importance and cultural heritage its role and value underwent a range of chances depending on the governmental power and humans social development at different periods. The sacrament wedding ceremony in traditional Ukrainian society exerted a sufficient impact on the registration of marriage among young people. But spiritual life has been changed with the course of time. Meanwhile church experienced the oppressions provided by soviet power and was separated from government, this ritual was forbidden as well. Considering the description of young students in XXI century, there can be concluded that church marriage was progressively acquiring an important value in lives of young people who took part in registration of marriage. The human freedom allowed them to make a choice in the way of organizing and developing a new young family because it started to be based on principles of an optional choice and free expression of will regarding marriage behavior.

Key words: sacrament wedding ceremony, church marriage, family, young students, ritual, customary law, termination of marriage.

До редакції надійшла 10.03.2017.

ВИТОКИ АГРАРНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРКАЩИНІ: ПРАКТИЧНА ПІДГОТОВКА ТА ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В МОШНОГОРОДИЩЕНСЬКІЙ НИЖЧІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ШКОЛІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті проаналізовано та узагальнено досвід підготовки кваліфікованих робітників у Мошногородищенській нижчій сільськогосподарській школі, що функціонувала на Черкащині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

З'ясовано, що Мошногородищенська нижча сільськогосподарська школа І розряду діяла на основі «Нормального положення про нижчі сільськогосподарські школи» (1883 р.) та створювалася для підготовки нижчого службового персоналу для великих маєтків з усіх галузей сільського господарства. Фаховий заклад був заснований приватними особами та підпорядковувався Міністерству Державного Майна та Департаменту Землеробства і Сільської Промисловості. Внутрішнє управління закладу здійснювалося згідно статуту, який розроблявся відповідно до нормативних документів; типові навчальні програми і навчальні плани були орієнтовними, враховували особливості регіону, його спеціалізацію, потреби. Визначено, що зміст навчання мав практичну спрямованість; серед основних видів занять переважали наступні: навчально-практичні, екскурсії та практичні сільськогосподарські й ремісничі роботи. Розкрито, що практична підготовка поєднувалась з теоретичним курсом, від обсягу якого залежав розряд закладу; у школі вивчалися ремесла, вибір яких зумовлювався особливостями ведення сільського господарства; загальноосвітні предмети мали професійну спрямованість. Відмічено, що наявна матеріальна база була достатньою для виконання практичної підготовки в повному обсязі й проведення дослідницької діяльності та дослідно-експериментальної роботи.

Доведено, що організація навчання відбувалась відповідно до поставлених завдань та специфіки виробничої діяльності; з метою набуття всіх практичних навичок та досвіду всі сільськогосподарські роботи в пришкольних господарствах виконувалися учнями, а самі господарства були осередками проведення дослідно-експериментальної роботи та поширення передового досвіду, зразком ведення господарств для місцевого населення. Навчальний заклад значною мірою задовольняв потребу великих приватних маєтків у працівниках сільськогосподарського профілю.

Ключові слова: аграрна освіта, нижча сільськогосподарська школа, практична підготовка, дослідна діяльність, Мошногородище, Черкащина.

Нинішня перебудова АПК України цілковито залежить від рівня підготовки фахівців, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. В сучасних реаліях надзвичайно важливе значення має вивчення, узагальнення та використання історичного досвіду професійної підготовки спеціалістів, який допоможе передбачити тенденції та перспективи подальшого розвитку аграрної освіти. З огляду на це, вважаємо за доцільне звернення до дореволюційного досвіду організації сільськогосподарських освітніх закладів, зокрема, нижчого типу, яких на 1895 р. на території України було 15 [10].

Питання нижчої сільськогосподарської освіти в період, що досліджується, відображено в низці публікацій І. Міклашевського, С. Улюкаєва, А. Веселова, М. Пузанова, Г. Терещенка, І. Лікарчука, С. Сірополка та ін. Регіональним

аспектом даної проблеми займалися О. Завальнюк, О. Михайлюк, Д. Рибченко, М. Гончар, К. Гавриленко, Я. Нагрибельський, Ю. Мачача, а також автор цієї наукової розвідки.

В кінці ХІХ – початку ХХ ст. на Черкащині діяло 5 нижчих сільськогосподарських шкіл, однією з яких була Мошногородищенська сільськогосподарська школа І розряду. Ця школа була заснована егермейстером Двору Його Імператорської Величності Миколою Петровичем Балашевим і його дружиною Катериною Андріївною в їх маєтку Мошногородище Городищенської волості Черкаського повіту Київської губернії. На основі Нормального Положення про нижчі сільськогосподарські школи, затвердженого 27 грудня 1883 р. була перетворена Балашевими 12 грудня 1891 р. з двокласного сільського училища князів

Воронцових в школу 1-го розряду з дворічним підготовчим класом. З 1-го липня 1909 р. школа знову перетворена згідно Положення про сільськогосподарську освіту, затвердженого 26 травня 1904 р. [5, с. 329].

Детальний опис Мошногогородищенського маєтку з його організацією та веденням всього господарства дав головний управляючий маєтками Балашевих М.Ю. Філіпченко. Об'ємний том в 600 сторінок так і називається: «Мошногогородищенское имение».

Перші згадки про Мошногогородищенський маєток відносяться до 1494 р., коли він був пожалуваний Черкаському намісникові Климові Олександровичу, після якого перейшов в 250-річне володіння графів Моравських. Один із представників останнього роду продав маєток в 1776 р. магнату і власникові всієї тодішньої Смілянщини, князю Любомирському, який незабаром проміняв маєток князю Потьомкіну-Таврійському. Від Потьомкіна маєток перейшов його племінниці – графині Браницькій, а від неї до її доньки, що вийшла заміж за князя і фельдмаршала М.С. Воронцова, від рідного сина якого маєток в серпні 1884 р. перейшов у володарювання його племінниці К.А. Балашевій [2, с. 667].

До переходу маєтку у власність роду князів Воронцових (до 1826 р.), Мошногогородище цікавило своїх володарів лише як місце чудового полювання на «красного» звіра. Першим власником, який по-господарськи поставився до маєтку, був князь М.С. Воронцов. У 20-х рр. ХІХ ст. в Підгорох поблизу Мошен він побудував собі садибу, при якій було засноване і управління маєтком на чолі з полковником Ягницьким, наступник якого М.П. Яровий в 1862 р. перевів контору маєтку в Городище, що стало центром великого Мошногогородищенського маєтку і управління ним [2, с. 667].

З переїздом до Городища князя М.С. Воронцова в маєтку починається ціла низка капітальних корінних змін: заводилося власне господарство на 14 фільварках, купувався живий і мертвий реманент, збудовані винокурінний та цукрово-рафінадний заводи.

З часу переходу маєтку у власність К.А. Балашевої (1884 р.) і запрошенням на службу головного управляючого маєтком М.Ю. Філіпченка (в 1886 р.) господарство вступило на новий, раціонально-обґрунтований шлях свого розвитку. Нова організація господарства почалася в 1888 р., у результаті якої був створений один із найбільших і різнобічних за складом

маєток в Південно-Західному краї. До складу маєтку входили: головна Городищенська контора, Городищенська економічна дільниця з буряковим господарством в 12 економіях площею 9 000 десятин, Байбузька економічна дільниця з картопляним господарством в 4 економіях площею 24 000 десятин, Олександрійський винокурінний завод, лісове господарство площею 22 800 десятин, Маріїнський цукровий завод на чолі з директором інженером-технологом Л.Т. П'ятаковим. Крім 5 головних установ до господарства входили наступні окремі заклади: тваринництво з Софійською молочною фермою, Мошногогородищенська нижча сільськогосподарська школа І розряду та школи в маєтку взагалі, лікарні і санітарне облаштування, панські будинки [3, с. 686].

Найкраще в маєтку було організовано цукробурякове господарство (Городищенського) району. В 1848 р. при с. Млієві місцевими жителями братами Яхненками та Ф.С. Смиринком на землі маєтку був побудований Городищенський цукровий завод, для якого в економіях вирощувався цукровий буряк. З 1861 р. і до 1877 р. у всіх економіях практикувалася типова чотирьохпільна сівозміна: 1) пар; 2) озима пшениця; 3) цукровий буряк; 4) ярові. В 1877 р. всі економії, за виключенням трьох, здаються в 12-річну оренду з умовою п'ятипільної сівозміни: 1) пар угноєний; 2) озима пшениця; 3) пар; 4) цукровий буряк; 5) ярові. Ця ж сівозміна була введена в згаданих вище трьох економіях господарства за рахунок власників [4, с. 701–702].

Вибір вирощуваних рослин визначався завданнями приватного господарства: а) цукровий буряк – головна культурна рослина, що визначає систему господарства; б) озима пшениця – за місцевими умовами є найбільш цінною культурою для продажу; в) озиме жито – продукт малоцінний, заради власного споживання – отримав місце обробітку в яровому клині; г) ярові рослини: овес, просо і ячмінь зайняли головне місце в яровому клині, як продукти найбільш вдалі в цій місцевості.

Власники Мошногогородищенського маєтку заснували благодійницькі та навчальні заклади, серед яких була своя сільськогосподарська школа нижчого розряду та єдина в Південно-Західному районі емеритальна ощадно-допоміжна каса для службовців маєтку. Князями Воронцовими в 1878 р. було засноване Городищенське двокласне приходське училище. На його утримання відпускалося від контори Мошногогородищенського маєтку К.А. Балаше-

вою 1 288 крб. та опалення в кількості 15 кубічних сажень дров із лісів названого маєтку. Училище займало двоповерхову будівлю. Всі будівлі і садиба утримувались у зразковому порядку. Бібліотека училища була забезпечена в достатній кількості необхідними книгами та навчальними посібниками. На 1 січня 1891 р. в училищі навчалось 178 учнів, в тому числі 123 хлопчики і 55 дівчаток. В 1890 р. курс училища закінчило 8 учнів, в тому числі – 7 хлопчиків і 1 дівчинка. Училищний хор під керівництвом учителя Іваницького співав при богослужінні в місцевій церкві [14, арк. 72].

Лист інспектора народних училищ Київської губернії третього рангу, статського радника Я.І. Гребінкова до його Превосходительства Пана Попечителя Київського учбового округу, свідчить, що Городищенське училище було одним із найкращих в районі, тому він жалкує, що, при перетворенні його в нижчу сільськогосподарську школу, буде підпорядковуватися Міністерству Державного Майна [14, арк. 72]. 3 вересня 1891 р. Городищенське двокласне училище князів Воронцових було перетворене в Мошногородищенську нижчу сільськогосподарську школу 1-го розряду з підготовчим класом [14, арк. 77].

Мошногородищенська нижча сільськогосподарська школа 1-го розряду, перша в Південно-Західному краї, була відкрита 1 жовтня 1891 р., а всі викладачі, які перебували на службі в колишньому двокласному училищі виявили бажання залишитися на службі в цій школі [14, арк. 77].

Господарство школи розміщувалось на земельній ділянці площею 1477 десятин. Орної землі було – 1 287 десятин. На одного учня припадало приблизно 13 десятин [7, с. 370]. Кошторис на утримання Мошногородищенської школи постійно збільшувався: в 1895 р. – 8 500 крб.; в 1902 р. – 11 050 крб.; в 1913 р. – 21 405 крб.

До школи приймалися: діти селян і міщан місцевого населення Київської губернії, насамперед, Черкаського повіту; діти службовців Мошногородищенського маєтку та діти інших осіб, за наявності в школі вільних вакансій [11, с. 71]. Курс навчання в школі продовжувався 5 років і розподілявся на 5 класів: 2 підготовчих і 3 спеціальних. В різні роки в школі навчались учні віком від 12-ти до 21-го року. Серед них найбільше було підлітків від 14-ти до 17-ти років. Більшість учнів навчались в підготовчих класах. За соціальним походженням серед них найбільше було дітей селян. За віросповіданням майже всі учні були православними.

У школі викладали наступні загальноосвітні предмети: Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, історію Росії та спеціальні предмети: основні відомості з природничих наук, сільське господарство та його галузі, вимірювання землі, основи геометрії та креслення, відомості про найголовніші закони, що стосувалися сільського господарства.

В підготовчому класі вивчалися загальноосвітні предмети за програмами однокласних сільських училищ Міністерства Народної Освіти для підготовки слабких вихованців до прослуховування спеціальних предметів у 1-му класі.

Прийом учнів в школу відбувався 29 вересня, екзамени були в березні, а випуск – 1 жовтня. За попередньою освітою в школі навчались діти, які закінчили різні навчальні заклади. В кінці XIX ст. найбільше вступників до Мошногородищенської школи становили випускники церковно-приходських шкіл, а на початку XX ст. – випускники однокласних і двокласних сільських шкіл [6, с. 31; 7, с. 281; 8, с. 45].

Завідування школою належало управляючому, який викладав один із спеціальних предметів, маючи не більше 6 тижневих уроків. Для постійного нагляду за діяльністю школи її засновниками вибирався попечитель, на якого покладалася турбота про благоустрій і кошти закладу. Згідно статистичних даних на 1 січня 1898 р. в школі працювало 12 службовців, з них мали вищу сільськогосподарську освіту – 3, середню загальну – 2, нижчу – 1 [6, с. 25]. На 1 січня 1903 р. у школі налічувалось 10 службовців, з яких вищу сільськогосподарську освіту мали – 1, середню сільськогосподарську освіту – 2, загальну середню освіту – 3 [8, с. 36]. На 1 січня 1910 р. в школі було 12 службовців. З них мали вищу сільськогосподарську освіту – 2, середню сільськогосподарську – 2, загальну середню – 2 [7, с. 267]. Наведені дані свідчать, що школа мала кваліфікований викладацький склад.

Першим попечителем школи був М.Ю. Філіпченко, а його наступником – М.М. Крижанівський. Управителем школи з часу її відкриття був М.Ю. Сакевич (закінчив Петровську землеробську і лісову академію), одночасно викладав арифметику, зоологію, тваринництво і землеробство, а з часом лише – арифметику і землеробство. Законвчителем працював священник А.Д. Левицький (викладав в усіх класах Закон Божий). Спеціальні дисципліни викладали: І.П. Власов (землеробство), В.І. Яковенко-Яковлев (лісництво, садівництво, городництво і зоотех-

нію). Після нього садівництво, городництво, лісництво, землевпорядкування і креслення читав А.А. Романіка. Законодавство викладав Т.Т. Таточко. Викладачами загальноосвітніх дисциплін були: Д.І. Фомицький (російську мову, історію, географію), В.П. Стопановський (арифметику і геометрію), Л.П. Слепушкіна (письмо і рукоділля). Учителем церковного співу працював Г.Ф. Моргун. Столярному ремеслу навчав – Ф. Шкляр, а шорному – О. Поляков.

Значна увага у нижчих сільськогосподарських навчальних закладах приділялась практичній підготовці. У «Нормальному положенні для нижчих сільськогосподарських шкіл» (1883 р.) вказувалося, що навчання має здійснюватися «переважно шляхом практичних занять». Згідно Статуту метою Мошногородищенської нижчої сільськогосподарської школи І-го розряду була підготовка «знаючих і вмілих виконавців з сільського господарства та окремих його галузей» [12, с. 1]. Завданням школи було поширення серед населення, насамперед, шляхом практичних занять, сільськогосподарських знань в цілому та підготовка техніків з окремих галузей господарства: садівництва, городництва та лісорозведення, а також навчання ремеслам – столярному і шорному. Школа перебувала в віданні Головного управління землевпорядкування і землеустрою по Департаменту Землеробства. Постійний нагляд за нею покладався на Києво-Подільське управління Землеробства і Державного майна.

Навчальний рік в школі поділявся на два періоди: зимовий і літній. Тривалість цих періодів, як показав досвід Мошногородищенської нижчої сільськогосподарської школи, визначався для зимового – 22 тижнями (учням ІІІ класу – 19 тижнів), а для літнього – 24 тижнями [13, с. 1].

Літній період занять був переважно практичним. В літніх заняттях брали участь учні трьох класів. Учні третього класу після випускних екзаменів відряджалися в приватні господарства на річну практику. Практичні заняття влітку складалися з наступних занять: навчально-демонстраційних, із землемірства та землемірного креслення; літніх екскурсій; сільськогосподарських робіт і чергувань [13, с. 4]. Літні екскурсії учнів полягали в: огляді картопляного та лісового господарства, луківництва, плодових розплідників і заводів керамічного та механічного в Байбузькій ділянці Мошногородищенського маєтку (для учнів ІІІ класу); огляді полів Городищенської, Маріїнської та інших економій маєтку (для учнів

ІІ класу); огляді кар'єрів лабрадорного та піщаного для ознайомлення учнів з напластуванням гірських порід, заляганням ґрунту на різну глибину, екскурсіях по полях (для учнів І класу) [13, с. 5]. На молочній фермі учні знайомилися з літнім утриманням худоби, вели записи удоїв, були присутніми при сепаруванні молока та приготуванні масла. Для ознайомлення з городництвом школа мала учнівський город і парник, де учні виконували всі роботи з культури городніх рослин. Протягом літа всі учні здійснювали метеорологічні спостереження на метеорологічній станції, що знаходилася при школі.

Об'єми теоретичних і практичних предметів, що вивчалися, та навчально-практичних занять визначалися навчальними програмами. Загальна кількість навчальних годин протягом року становила в усіх класах – 6 333 [13, с. 9].

Літні практичні заняття учнів спеціальних класів тривали з половини квітня до 25 вересня та полягали (для учнів 1-го і 2-го класів) в виконанні ними всіх робіт по догляду за рослинами, що вирощувались у маєтку, а також у виконанні різних робіт на молочній фермі. Крім цього, учні займалися також практичним городництвом і садівництвом. Практичні заняття учнів ІІІ-го спеціального класу полягали в тому, що вони протягом всього літнього періоду були наглядчиками при виконанні всіх робіт в Маріїнській та Городищенській економіях маєтку. Крім того, з учнями ІІІ-го спеціального класу здійснювались екскурсії в Валявську та Червінську економії того ж маєтку, поїздки в Київ для огляду складів сільськогосподарських знарядь і бюро товариства сільського господарства. Всі господарські роботи, що повинні були відповідати фізичним можливостям і навичкам учнів, виконувались згідно наряду, який робився вранці перед початком робіт. Робочий день тривав 10 год. У випадку негоди польові роботи замінювались класними заняттями або працею в майстернях [1, с. 719].

Зимові практичні заняття учнів полягали в виконанні робіт по шорному і столярному ремеслах. Вартість робочого дня для всіх учнів протягом всього літнього періоду практичних занять однакова – по 33 коп. [1, с. 719]. Із загальної суми заробітної плати кожного учня вираховувалась вартість харчування під час літніх практичних занять, а залишок видавався на руки по закінченню школи.

Стосовно кількості та якості кожної роботи, виконаної учнями, звіт за 1894 р. пові-

домляв, що сівба, угноювання, осінній відбір на плантаціях бурякових висадок та інші роботи, що вимагали великої старанності, учнями виконувалися краще, ніж місцевими працівниками. Оранка, боронування, звіз копиць здійснювалися учнями нарівні з робітниками. Нарешті такі роботи, як косовиця, мотиження та прополка, збір і очистка буряків учні виконували гірше, ніж місцеві працівники [1, с. 719].

Під час практичних занять із сільського господарства викладачі дотримувались того, щоб учні знайомились з роботами в тому порядку, в якому вони слідували за господарським планом, а також, щоб кожен учень брав участь у виконанні всіх сільськогосподарських робіт.

Прийнята в господарстві система полівництва була сівозмінною. Оскільки характер місцевості рівний, частково гористий, то і організовано в господарстві дві сівозміни. Головною на рівнині була восьмипільна система: 1) пар чорний, угноєний; 2) озима пшениця; 3) буряк; 4) чорний пар, удобрений дефекаційною гряззю; 5) озима пшениця; 6) пар чорний, удобрений луговою гряззю; 7) буряк; 8) ярові. На гористих місцевостях – гірська сівозміна – десятипільна: 1) пар зелений, угноєний; 2) озима пшениця; 3) буряк; 4) ярові з підсівом трав; 5) трава; 6) трава; 7) пар угноєний; 8) озима пшениця; 9) буряк; 10) ярові. Спеціальна культура господарства – цукрові буряки, що перероблялися на власному заводі. Із зернових хлібів вирощувалася головним чином озима пшениця (банатка, червона українська). Крім них в господарстві вирощували овес, жито, ячмінь, просо, бурякові висадки [9, с. 84]. Завдяки раціональному обробітку землі урожайність озимої пшениці зросла з 42¼ пудів з десятини в 1895 р. до 120 пудів у 1899 р., а цукрових буряків – від 602 пудів до 700 відповідно.

Обробляли поля власними силами. Оранка – 14 плугами Сакка під пшеницю до 5 вершків та під буряки. М'яка оранка до 3–3½ вершка проводилася двокорпусними сакківськими плугами. Окрім того, оранка двох парових полів, під пшеницю та цукрові буряки, щорічно здійснювалася паровим плугом Фаулера і К^о з двома самокатами, – перше поле на 5 вершків, а друге – паровим культиватором на глибину 10–12 вершків. Для поверхневого розпушування ґрунту в господарстві були круммера, борони Говарда, потрійні NN^{оо} і N₁₄, а також прості дерев'яні з залізними зубцями. Сівба здійснювалася

сіялками Еккерта, Менделя, Сакка, Зідерслебена. В господарстві удобрювалося гноєм біля ¼ площі всіх орних земель. На одну десятину його використовували приблизно біля 2 400 пудів. Дефекаційною гряззю удобрювали лише під озиму пшеницю, а луговою під цукровий буряк. На десятину цих речовин використовували біля 600 пудів. Середній щорічний удій від корови на молочній фермі був до 150 відер молока, яке розходилося або в цільному вигляді, або сепарувалося на ручній центрифугі де-Лавалля. Отримані вершки перероблялися на масло (маслобойнею Лефельда). З кожного відра молока в середньому отримували 1,2 фунти вершкового масла [9, с. 84–85].

Випускники Мошногогородищенської нижчої сільськогосподарської школи легко знаходили для себе робочі місця. Переважна їх більшість працювала службовцями в сільському господарстві. Незначна кількість (від 1 до 4 осіб з випуску) працювали у власних господарствах.

Мошногогородищенська сільськогосподарська школа, як і весь маєток в цілому, перебуваючи на високому рівні сільськогосподарської культури, мали значний вплив на місцеві селянські господарства. Працюючи в маєтку, селяни вивчали різні способи догляду за рослинами та при першій же можливості застосовували їх у своїх господарствах. Так, селяни почали вирощувати цукрові буряки, запозичивши їх у приватновласницьких господарствах, використовували сакківські плуги, маленькі рядкові сіялки, залізні борони. За помірними цінами маєток відпустив селянам сортове насіння пшениці, вівса, цукрових буряків та ін. Селянам, що орендували в маєтку пасовища, на все літо давали чистокровного бика вільстермаршської породи з Софійської молочної ферми, по пільгових цінах продавали свиней йоркширської і беркширської породи, що звичайно, сприяло покращенню продуктивності поголів'я в селянських господарствах. Мошногогородищенська сільськогосподарська школа, в цілому, задовільно виконували своє основне завдання – підготовку службовців для приватновласницьких господарств.

Таким чином, зміст навчання в Мошногогородищенській нижчій сільськогосподарській школі мав чітку практичну спрямованість. Окрім того, передбачав глибоке вивчення теоретичних питань, що забезпечувало наукове розуміння сільськогосподарських процесів і явищ, ознайомлення з усім комплексом робіт,

пов'язаних з вивченням різних галузей сільського господарства. Наявна матеріальна база була достатньою для виконання практичної підготовки в повному обсязі та проведення дослідницької діяльності та дослідно-експериментальної роботи. Школа, в цілому, задовільно виконувала своє основне завдання – підготовку службовців для приватновласницьких господарств, сприяла популяризації сільськогосподарських знань

та мала значний вплив у Черкаському регіоні на розвиток різних галузей сільського господарства.

В подальших дослідженнях слід продовжити роботу над вивченням, систематизацією й узагальненням знань про розвиток регіональної аграрної освіти наприкінці XIX – початку XX ст., яка є важливою для функціонування сучасної системи сільськогосподарської освіти та підготовки висококваліфікованих фахівців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Земледіліе. – 1895. – №44. – С. 718–720.
2. Земледіліе. – 1896. – №40. – С. 667–668.
3. Земледіліе. – 1896. – №41. – С. 685–686.
4. Земледіліе. – 1896. – №42. – С. 701–706.
5. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. VII. Распоряжения по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1865–1901 г. – СПб., 1901. – 786 с.
6. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. II: Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1 января 1898г. – СПб., 1898. – 239 с.
7. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. XVI: Сельскохозяйственные учебные заведения в 1910 г. – СПб., 1911. – 395 с.
8. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1 января 1903г. – СПб., 1905. – Вып. VIII. – 394 с.
9. Сельскохозяйственное образование в России в к. 1894 г. Справочная книжка, изданная Департаментом Земледелия. – СПб., 1895. – 194 с.
10. Сельскохозяйственные учебные заведения к 1 января 1903. – СПб., 1905. – 394 с.
11. Указатель сельскохозяйственных учебных заведений, подведомственных департаменту земледелия. По сведениям к 1 января 1897 г. – СПб., 1897. – XXII, 194 с.
12. Устав Мошногородыщенской низшей сельскохозяйственной школы, Черкасского уезда, Киевской губернии. – Городище, 1909. – 16 с.
13. Учебный планъ Мошногородыщенской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда, Черкасского уезда, Киевской губернии. – Городище: Печатня М.Э. Юдицкого, 1909. – 16 с.
14. ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 58. – Арк. 72–78.

REFERENCES

1. Zemledelie. – 1895. – No. 44. – P. 718–720.
2. Zemledelie. – 1896. – No. 40. – P. 667–668.
3. Zemledelie. – 1896. – No. 41. – P. 685–686.
4. Zemledelie. – 1896. – No. 42. – P. 701–706.
5. Sbornik svedeniy po selskokhoziaistvennomu obrazovaniiu. Vyp. VII. Rasporyazheniia po selskokhoziaistvennym uchebnym zavedeniim za vremia 1865–1901. – SPb., 1901. – 786 p.
6. Sbornik svedeniy po selskokhoziaistvennomu obrazovaniiu. Vyp. II: Selskokhoziaistvennyie uchebnyie zavedeniia po svedeniim k 1 yanvaria 1898. – SPb., 1898. – 239 p.
7. Sbornik svedeniy po selskokhoziaistvennomu obrazovaniiu. Vyp. XVI: Selskokhoziaistvennyie uchebnyie zavedeniia v 1910. – SPb., 1911. – 395 p.
8. Sbornik svedeniy po selskokhoziaistvennomu obrazovaniiu. Selskokhoziaistvennyie uchebnyie zavedeniia po svedeniim k 1 yanvaria 1903. – SPb., 1905. – Vyp. VIII. – 394 p.
9. Selskokhoziaistvennoie obrazovanie v Rosii v k. 1894. Spravochnaia knizhka, izdannaia Departamentom Zemledeliia. – SPb., 1895. – 194 p.
10. Selskokhoziaistvennyie uchebnyie zavedeniia po svedeniim k 1 yanvaria 1903. – SPb., 1905. – 394 p.
11. Ukazatel selskokhoziaistvennykh uchebnykh zavedenii, podvedomstvennykh departamentu zemledeliia. Po svedeniim k 1 yanvaria 1897. – SPb., 1897. – XXII, 194 p.
12. Ustav Moshnohorodyschenskoi nizshei selskokhoziaistvennoi shkoly, Cherkaskoho uezda, Kievskoi gubernii. – Horodishche, 1909. – 16 p.
13. Uchebnyi plan Moshnohorodyschenskoi nizshei selskokhoziaistvennoi shkoly 1-ho razriada, Cherkaskoho uezda, Kievskoi gubernii. – Horodishche: Pечатnia M.E. Yuditskoho, 1909. – 16 p.
14. TSDIAU m. Kyiv. – F. 707. – Op. 225. – Spr. 58. – Ark. 72–78.

**ИСТОКИ АГРАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ЧЕРКАЩИНЕ:
ПРАКТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
В МОШНОГОРОДИЩЕНСКОЙ НИЗШЕЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ШКОЛЕ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX В.)**

В статье проанализированы и обобщены опыт подготовки квалифицированных рабочих в Мошногородищенской низшей сельскохозяйственной школе, которая функционировала на Черкащине в конце XIX – начале XX в.

Выяснено, что Мошногородищенская низшая сельскохозяйственная школа I разряда осуществляла свою деятельность на основе «Нормального положения о низших сельскохозяйственных школах» (1883) и была предназначена для подготовки низшего служебного персонала для крупных имений по всем отраслям сельского хозяйства. Профессиональное заведение было основано частными лицами и подчинялось Министерству Государственного Имущества и Департаменту Земледелия и Сельской Промышленности. Внутреннее управление заведения осуществлялось согласно уставу, который разрабатывался в соответствии с нормативными документами; типовые учебные программы и учебные планы были ориентировочными, учитывали особенности региона, его специализацию, потребности. Определено, что содержание обучения имело практическую направленность; среди основных видов занятий преобладали следующие: учебно-практические, экскурсии и практические сельскохозяйственные и ремесленные работы. Раскрыто, что практическая подготовка сочеталась с теоретическим курсом, от объема которого зависел разряд заведения; в школе изучались ремесла, выбор которых обуславливался особенностями ведения сельского хозяйства; общеобразовательные предметы имели профессиональную направленность. Отмечено, что существующая материальная база была достаточной для выполнения практической подготовки в полном объеме и проведения исследовательской деятельности и опытно-экспериментальной работы.

Доказано, что организация обучения происходила в соответствии с поставленными задачами и спецификой производственной деятельности; для приобретения всех практических навыков и опыта все сельскохозяйственные работы в пришкольных хозяйствах выполнялись учениками, а сами хозяйства были очагами проведения опытно-экспериментальной работы и распространения передового опыта, образцом ведения хозяйства для местного населения. Учебное заведение значительной мерой удовлетворяло потребность крупных частных имений в работниках сельскохозяйственного профиля.

Ключевые слова: аграрное образование, низшая сельскохозяйственная школа, практическая подготовка, исследовательская деятельность, Мошногородище, Черкащина.

© *Maiia Kostiuk*
(Uman)

**BEGINNING OF AGRARIAN EDUCATION IN CHERKASY REGION:
PRACTICAL TRAINING AND RESEARCH ACTIVITY
IN MOSHNOHORODYSHCHE LOWER AGRICULTURAL SCHOOL
(END OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY)**

The article analyzes and generalizes experience of qualified workers training in Moshnohorodyshche lower agricultural school that operated in Cherkasy region at the end of 19th – beginning of 20th century.

It was found that Moshnohorodyshche lower agricultural school of 1st category conducted its activity on the basis of «Normal regulations on lower agricultural schools» (1883) and was aimed to prepare lower service personnel for large estates in all areas of agriculture. This professional school was founded by private persons and subordinated to the Ministry of State Property and the Department of Agriculture and Rural Industry. Financial funds of the school consisted of governmental and private funds as well as the profits from own farm. Internal management of the establishment was carried out according to the statute which was developed in accordance with the regulatory documents; typical curricula and training plans were tentative, used the peculiarities of the region, its specialization and needs. It was determined that the content of the training was practical orientation; the following types of practical training among the main types were prevailed: educational-and-practical, excursions, practical agricultural and handicraft works. It was revealed that practical training was combined with theoretical course, the volume of which depended on the category of establishment; the school provided

mastering of crafts, the choice of which was specified by the peculiarities of farming; general subjects had professional orientation.

It was noted that available resource base was sufficient for practical training in full and conducting of research activity and research and experimental work.

It was proved that organization of studying was done according to the objectives and specific character of production activity; students performed themselves all agricultural works at school farms to gain practical necessary skills and experience, and the farms themselves were the centers of research and experimental work and spreading of best practices and the models of farming for the local people; research fields became widespread where the students conducted research-and-experimental work using new technologies.

The school helped to popularize agricultural knowledge by all possible ways: they organized courses, served as instructors, distributed seeds of high quality, planting material and pedigree cattle and others. Surrounding population, especially private landowners tried to apply rational methods of cultivation, introduced crop rotation that helped to increase the profitability of local peasant farms and agricultural progress of a great agricultural region. This educational establishment significantly satisfied the needs of large private estates in workers of agricultural specialization.

Keywords: agrarian education, lower agricultural school, practical training, research activity, Moshnohorodyshche, Cherkasy region.

До редакції надійшла 27.02.2017.

УДК 636.2.082:009:001

© Ірина Бородай
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗООТЕХНІЇ

Автор поставив мету – висвітлити основні тенденції і закономірності розвитку зоотехнічної науки в УРСР у період 1954–1989 рр., який позначився становленням неklasичних концепцій розведення і селекції, годівлі та утримання сільськогосподарських тварин. Встановлено вплив соціально-економічних, науково-організаційних і теоретико-методологічних чинників на розвиток галузевої науки. Обґрунтовано, що науково-організаційне забезпечення розвитку зоотехнії пов'язане з розширенням мережі галузевих вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ. Як визначальні теоретичні здобутки цього періоду розглядали запровадження великомасштабної селекції на основі застосування штучного осіменіння, селекції за технологічними ознаками; введення норм і раціонів годівлі з урахуванням енергетичної цінності кормів; розроблення системи регіонального утримання сільськогосподарських тварин. Реалізовано концепцію кардинального перетворення вітчизняного генофонду на основі відтворного схрещування, що передбачала використання племінного матеріалу зарубіжної селекції. Гносеологічні та онтологічні основи розвитку неklasичної зоотехнії позначилися в усвідомленні системності і структурності, цілісності та теоретичної верифікованості наукового знання. Основні методологічні маркери досліджуваного періоду – запровадження комплексного і системного підходів, математизація і операціоналізація, моделювання наукових досліджень. Дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: тваринництво, зоотехнічна наука, селекція, годівля, дослідна справа, вища зоотехнічна освіта.

Гарантом продовольчої безпеки та стабільності народногосподарського комплексу, дієвим важелем забезпечення конкурентоспроможності України на внутрішньому і зовнішньому ринках є подальший розвиток тваринництва. Задовольняючи потреби населення в продуктах харчування, тваринництво сприяє збереженню здоров'я нації. Фундаментом подальшого піднесення галузі є зоотехнічна наука, основні

завдання якої полягають у розробці теорії і практичних прийомів розведення і селекції, годівлі та утримання сільськогосподарських тварин. На шляху історичного розвитку вітчизняної зоотехнії досить плідним виявився період 1954–1989 рр., який позначився кардинальним перетворенням вітчизняного генофонду порід, забезпеченим сприятливими соціально-економічними та науково-організаційними

чинниками, інтенсивним використанням досягнень науки і техніки.

Історіографічний аналіз засвідчив, що проблема формування неklasичної парадигми вітчизняної зоотехнії предметом комплексного дослідження ще не була. Окремі аспекти становлення селекції і розведення сільськогосподарських тварин висвітлено в наукових працях Є.Я. Борисенка, М.В. Зубця, В.П. Бурката та ін. [3; 9; 5]. Питання розвитку науки про годівлю сільськогосподарських тварин узагальнено Г. А. Богдановим [2]. Для вивчення еволюції методології дослідної справи у тваринництві представляє інтерес монографічне видання О.І. Овсянникова [10]. Загальні закономірності еволюції галузевої наукової думки в другій половині XIX – на початку XXI ст. розкриті в наших попередніх працях [4]. Однак до цього часу ґрунтовно не вивчено особливості становлення і розвитку неklasичних концепцій розведення і селекції, годівлі та утримання сільськогосподарських тварин; не узагальнено здобутки вітчизняної зоотехнії, забезпечені вдосконаленням її організаційної структури, використанням комплексу нових методологічних підходів. З огляду на це дані завдання висувалися на перший план при проведенні нашого дослідження. Дослідницький пошук ґрунтується на використанні загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, широкої джерельної бази, основу якої становлять архівні документи.

Нами встановлено, що формування неklasичної парадигми вітчизняної зоотехнії пов'язане з кардинальними змінами її теоретичних, методологічних та науково-організаційних основ, що були зумовлені низкою соціально-економічних і технологічних чинників. Так, сприятлива соціально-економічна кон'юнктура для формування неklasичних концепцій розведення сільськогосподарських тварин в період, що досліджується, була забезпечена зміною аграрного курсу держави. Його позитивним моментом був перерозподіл національного доходу на користь сільського господарства. Агропромисловий комплекс вперше виокремлено в самостійний об'єкт планування та управління, для стабільного розвитку якого виділено третину загального обсягу всіх капіталовкладень у народне господарство. Суттєві зрушення позначилися в удосконаленні економічних методів управління галуззю, плануванні виробництва і системи закупівель продукції, поліпшенні ціноутворення, кредитування, оплати праці. Вперше було підняте питання щодо зростання ролі науки та техніки в розширенні сільськогосподарського виробництва.

У зростанні ефективності сільського господарства особливе значення приділялося розширенню міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, забезпеченню високого рівня спеціалізації господарств, що створило основу для індустріалізації сільськогосподарської технології. Введено в дію нові виробничі об'єднання – спеціалізовані тваринницькі комплекси з новітніми потоковими технологіями, конвеєрним способом відгодівлі тварин. Порівняно з багатогалузевими господарствами рентабельність виробництва на комплексах і спеціалізованих господарствах була в 1,5–2 рази більшою, а затрати праці й коштів на одиницю продукції у 2,5–3 рази меншими. На основі створення сталої кормової бази, поліпшення селекційно-плеїнної роботи, зростання загальної культури ведення тваринництва забезпечено його перехід на інтенсивний шлях розвитку [4].

Гносеологічні та онтологічні основи розвитку неklasичної зоотехнії позначилися в усвідомленні часткової емпіричної та теоретичної верифікованості зоотехнічного знання, релятивізму та індетермінізму, системності та структурності, організованості та еволюційності. Установка на однозначне тлумачення наукових фактів, виключення випадковостей, що розцінювалися як показники неповноти знання або суб'єктивізму поступилася місцем усвідомленню гіпотетичного, ймовірного характеру наукових законів і теорій. Тоді як зусилля класиків зоотехнії спрямовувалися на дослідження простих, унаочнених елементів без урахування функціональних зв'язків і відношень, зовнішніх проявів складних явищ без вивчення внутрішніх причин, для цього періоду є характерним цілісне бачення об'єкта дослідження. З'являється потреба в точному вимірюванні досліджуваних об'єктів, їх теоретичному конструюванні, моделюванні процесів.

Відхиляється установка на оцінку здобутого зоотехнічного знання як абсолютно достовірного і неproblemатичного. У структурі зоотехнії цього періоду важливе місце відводиться проблемі. Фундаментальні проблеми, підняті провідними вченими та науковими колективами, стимулюють творчий пошук науково-дослідних інституцій і визначають тематику науково-дослідних програм. Зоотехнія у цей період піднімається від теоретичного до концептуально-теоретичного рівня [4].

Науково-організаційні основи становлення неklasичної парадигми зоотехнії позначилися в подальшому розширенні та впорядкуванні

системи галузевої вищої освіти та дослідної справи у тваринництві, пошуку оптимальних шляхів їхнього співіснування, створенні різноманітних форм наукової кооперації (наукові товариства та асоціації, наукові школи та центри тощо). Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 1566 від 30 грудня 1956 р. з метою удосконалення управління наукою, покращання і подальшого розвитку науково-дослідної роботи, підвищення теоретичного рівня досліджень та впровадження у виробництво досягнень науки й передового досвіду створено Українську академію сільськогосподарських наук (УАСГН). Академія здійснювала координацію науково-дослідною роботою 87 науково-дослідних установ, що знаходилися на території УРСР, водночас забезпечувала теоретичну і практичну підготовку фахівців вищої кваліфікації. Такий тип об'єднання творчих зусиль науковців і освітян був унікальним і відповідав загальнодержавним потребам щодо наукового забезпечення агропромислового виробництва [6, арк. 4–6].

З організацією УАСГН забезпечено сприятливі умови для широкого розгортання наукових досліджень у тваринництві, які проводили вчені НДІ тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР, Українського НДІ тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова», галузевих дослідних станцій бджільництва, шовківництва, птахівництва. Відповідно до постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 524 від 10 травня 1956 р. «Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних установ по сільському господарству» створено НДІ землеробства і тваринництва західних районів УРСР. Цього самого року організовано 20 державних обласних сільськогосподарських дослідних станцій як комплексних наукових установ. У 1959 р. на базі дослідної станції птахівництва засновано Український НДІ птахівництва [7, арк. 45–47].

Однак УАСГН як і свого часу Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук стала заручницею кон'юнктурних політичних рішень, характерних радянській епосі. У зв'язку з цим, за постановою Ради Міністрів УРСР № 487 від 4 травня 1962 р. її ліквідовано, натомість у складі АН УРСР створено відділ сільськогосподарських наук [8, арк.; 1, арк. 160–161].

Наступна спроба академізації сільськогосподарської науки пов'язувалася зі створенням у 1969 р. Південного відділення ВАСГНІЛ для координування та науково-методичного керівництва дослідною справою в галузях

сільського, лісового і водного господарства на території УРСР та МРСР. Його діяльність спрямовувалася на розвиток теоретичних досліджень із провідних напрямів сільськогосподарської науки, забезпечення технічного прогресу в сільському господарстві, вдосконалення методів наукових досліджень, вивчення й узагальнення досягнень науки й передового досвіду [12, арк. 3–5].

Під егідою Південного відділення ВАСГНІЛ відбувається подальше розширення та впорядкування мережі галузевих наукових установ. Згідно з постановою Державного Комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці (протокол № 21 від 8 квітня 1975 р.) організовано Український НДІ розведення і штучного осіменіння великої рогатої худоби, а в 1976 р. згідно з наказом Міністерства сільського господарства УРСР № 379 від 19 листопада 1976 р. – НДІ Нечорноземної зони УРСР. У червні 1989 р. створено Український науково-дослідний технологічний інститут бджільництва, наступного року – Український НДІ шовківництва [4].

Підготовку зоотехнічних кадрів вищої кваліфікації у цей період здійснювали: Українська сільськогосподарська академія, Харківський, Дніпропетровський, Херсонський, Білоцерківський, Одеський, Львівський, Кам'янець-Подільський, Сумський, Вінницький, Полтавський сільськогосподарські інститути, Львівський державний ветеринарний інститут, Харківський зоотехнічний (з 1960 р. зооветеринарний) інститути.

На початку 70-х років розпочали підготовку фахівців зі спеціальності зооінженерія, що було пов'язано зі зміною технологічного процесу ведення галузі, який передбачав використання інженерної праці, забезпеченої механізацією та автоматизацією виробництва, проектуванням сучасних ферм і комплексів для отримання тварин з бажаними продуктивними та технологічними якостями.

Удосконалення наукового забезпечення галузі сприяло отриманню нових здобутків у розробці теорії та методології зоотехнії, які, першочергово, позначилися в детальному опрацюванні основоположних питань розведення, годівлі та утримання сільськогосподарських тварин. Зокрема, вдосконалено методи їх племінного розведення на основі поглиблення знань про біологічну сутність породи. Запропоновано її системну концепцію, яка дала змогу глибше пізнати її основні характеристики. Удосконалено методи генеалогіч-

ного аналізу та методичні положення розведення за лініями, методи добору й підбору тварин на основі вивчення їхньої поєднуваності.

Розроблено державну систему оцінки (бонітування) сільськогосподарських тварин за комплексом ознак для визначення їх племінної цінності. У зв'язку із необхідністю стандартизації худоби започатковано селекцію за технологічними ознаками. Створено нові лінії та родини, які крім високої продуктивності були придатними до експлуатації в умовах машинної технології. Накопичено значний матеріал щодо інтер'єрних особливостей худоби у зв'язку з їх продуктивністю. Із розвитком біологічних наук та оснащенням наукових установ досконалішою апаратурою, галузеві дослідження ускладнювалися за рахунок залучення більшого числа ознак, головним чином, біохімічних і гістологічних [3].

У цей період розроблено основи великомасштабної селекції у тваринництві на основі широкого застосування штучного осіменіння, методів популяційної генетики, моделювання. Затверджено державні інструкції з оцінки бугаїв за якістю потомства. Істотні зміни в системі добору плідників і планування підбору були викликані у результаті масового запровадження штучного осіменіння сільськогосподарських тварин [11].

Українськими вченими обґрунтовано ефективність застосування різних форм схрещування з метою поліпшення продуктивних і племінних ознак сільськогосподарських тварин. Сформульовано концепцію кардинального перетворення вітчизняного генофонду на основі відтворного схрещування племінного матеріалу зарубіжної селекції з місцевою худобою. Вивчено механізм акліматизації сільськогосподарських тварин, запропоновано низку гіпотез щодо розкриття закономірностей прояву гетерозису.

У питаннях годівлі сільськогосподарських тварин запропоновано норми та раціони за енергетичною цінністю (калорійністю) кормів. Розроблено основи амінокислотного, вітамінного та мінерального живлення і розкрито механізми управління обміном речовин в організмі тварин. Опрацьовано рецепти заміників білка, повнораціонних комбікормів для різних видів сільськогосподарських тварин. Започатковано застосування стимуляторів для їх росту і відгодівлі (антибіотики, естроген, тканинні препарати тощо). Отримали розвиток дослідження з проблем зростання біологічної цінності протеїну, значення макро-

і мікроелементів у тваринництві для різних природно-кліматичних зон України [2].

Досягнуто успіхів в удосконаленні технологічних систем утримання худоби та механізації виробничих процесів, економіці й організації праці на основі інтенсифікації й спеціалізації племінних господарств. Визначено зоогігієнічні умови утримання тварин у приміщеннях різного типу в окремих природно-кліматичних зонах. Удосконалено системи організації праці та способи механізації й автоматизації виробничих процесів на тваринницьких фермах. Розроблено практичні рекомендації з реконструкції та переобладнання будівель, запропоновано ряд технологічних рішень, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов утримання худоби.

Методологічні основи періоду неklasичної зоотехнії полягали у відсутності універсального наукового методу, творчому конструктивізмі. Значення атрибуту неklasичної науки набуває системний підхід. Зокрема, становлення системної концепції породи дало змогу дослідити ряд її функціональних параметрів, які до цього часу не вивчалися, що наблизило вчених до пізнання біологічної сутності цього складного феномену.

У цей період відпрацьовано послідовну методологію експерименту. Основний зоотехнічний експеримент, як правило, доповнюється імуно- та цитогенетичними, біохімічними, біофізичними та іншими дослідями. Як повноцінні складові зоотехнічного дослідження використовуються економічний аналіз результатів і математична обробка дослідних даних. Математизація і операціоналізація зоотехнічного знання поклали початок становленню науки, що ґрунтується на об'єктивних фактах і точних величинах. Здійснювався збір, обробка та накопичення численних даних щодо паратипових, біологічних, морфологічних, селекційних, генетичних, технологічних, статистичних та інших характеристик сільськогосподарських тварин. Розроблялися і впроваджувалися у виробництво автоматизовані системи оцінки плідників за якістю потомства, підбору пар на замовлення, бонітування худоби та ін. [10].

Таким чином, період 1954–1989 рр. пов'язаний зі становленням неklasичних концепцій розведення і селекції, годівлі та утримання сільськогосподарських тварин, що було забезпечено сприятливими соціально-економічними, технологічними та науково-організаційними чинниками. Як основні теоретичні

здобутки ми розглядали: методи племінного розведення сільськогосподарських тварин на основі поглиблення знань про біологічну сутність породи, прийоми генеалогічного аналізу та розведення за лініями, способи добору й підбору тварин на основі вивчення їхньої поєднуваності. Запроваджено великомасштабну селекцію та селекцію за технологічними ознаками. Сформульовано системну концепцію породи та концепцію перетворення вітчизняного генофонду на основі відтворного схрещування. Розроблено норми та раціони

годівлі тварин за енергетичною цінністю кормів, а також основи амінокислотного, вітамінного та мінерального живлення тварин, розкрито механізм управління обміном речовин в організмі тварин. Період неklasичної зоотехнії позначився широким використанням досягнень генетики й інших біологічних наук як теоретичної та методологічної основи зоотехнії. Методологічними маркерами даного періоду є застосування системного та комплексного підходів, математизація і операціоналізація, моделювання наукових досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 160–161.
2. Богданов Г.А. Кормление сельскохозяйственных животных / Г.А. Богданов. – 2-е изд, перераб. и доп. – М. : ВО «Агропромиздат», 1990. – 624 с.
3. Борисенко Е.Я. Зоотехния / Е.Я. Борисенко // Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – Т. 9. – М., 1972. – С. 589–591.
4. Бородай І.С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки : монографія / І.С. Бородай; наук. ред. д-р с.-г наук, чл.-кор. НААН В.А. Вергунов. – Вінниця, 2012. – 416 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 59).
5. Буркат В.П. Історичні аспекти розвитку теорії селекції у скотарстві України: монографія / В.П. Буркат, І.С. Бородай. – К. : Аграрна наука, 2006. – 584 с.
6. Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. Р–1331. – Оп. 3. – Спр. 397. – 12 арк.
7. ДАК. – Ф. Р–1331. – Оп. 3. – Спр. 1054. – 78 арк.
8. ДАК. – Ф. Р–1331. – Оп. 3. – Спр. 3021. – 7 арк.
9. Зубець М.В. Розвиток вчення про генетику, селекцію і біотехнологію у тваринництві в працях українських вчених / М.В. Зубець, В.П. Буркат, Ю.Д. Рубан // Генетика і селекція на межі тисячоліть: у 4-х т. – К. : Логос, 2001. – Т. 4. – С. 13–30.
10. Овсянников А.И. Основы опытного дела в животноводстве / А.И. Овсянников. – М. : Колос, 1976. – 303 с.
11. Разведение сельскохозяйственных животных / Красота В.Ф., Лобанов В.Т., Джапаридзе Т.Г. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Колос, 1983. – 413 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5176. – Оп. 1. – Спр. 65. – 144 арк.

© *Ирина Бородай*
(Киев)

ОСОБЕННОСТИ НЕКЛАССИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЗООТЕХНИИ

Автор поставил цель – осветить основные тенденции и закономерности развития зоотехнической науки в УССР в период 1954–1989 гг., который обозначился становлением неклассических концепций разведения и селекции, кормления и содержания сельскохозяйственных животных. Установлено влияние социально-экономических, научно-организационных и теоретико-методологических факторов на развитие отраслевой науки. Обосновано, что научно-организационное обеспечение развития зоотехнии связано с расширением сети отраслевых высших учебных заведений и научно-исследовательских учреждений. Как определяющие теоретические достижения этого периода рассматривали внедрение крупномасштабной селекции на основе применения искусственного осеменения, селекции по технологическим признакам; введение норм и рационов кормления с учетом энергетической ценности кормов; разработку систем регионального содержания сельскохозяйственных животных. Реализована концепция кардинального преобразования отечественного генофонда на основе воспроизводительного скрещивания, что подразумевало использование племенного материала зарубежной селекции. Гносеологические и онтологические основы развития неклассической зоотехнии обозначились в осознании системности и структурности, целостности и теоретической верификации научного знания. Основные методологические маркеры исследуемого периода – применение комплексного и системного подходов,

математизация и операционализация, моделирование научных исследований. Исследование основывается на использовании общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов.

Ключевые слова: животноводство, зоотехническая наука, селекция, кормление, опытное дело, высшее зоотехническое образование

© Irina Borodai
(Kyiv)

FEATURES OF NON-CLASSICAL PARADIGM OF DOMESTIC ANIMAL SCIENCE

The author set a goal – to highlight the major trends in animal science of the non-classical period in the USSR, that marked by the forming of new concepts of farm animal breeding and selection, feeding and keeping. The impact of socio-economic, scientific, organizational, theoretical and methodological factors on the development of branch science was found. Social-economic basis of the formation of non-classical paradigm in breeding were provided agricultural policy, its positive moment was the redistribution of national income in favour of agriculture.

The author has justified that scientific and organizational support of animal science was carried by expanding of branch network of universities and research institutions. Institute of Agriculture and Animal Husbandry of Western Regions, Ukrainian Institute of Poultry and others were created in this period. Coordination of its activities was carried by Ukrainian Academy of Agricultural Sciences, Southern Department of VASKhNIL.

As definitive theoretical achievements of this period the author considers the introduction of large-scale breeding through the use of artificial insemination, methods of population genetics. Ukrainian scientists have perfected techniques of farm animal breeding based on improving knowledge about the biological nature of the breed, proposed breed system concept. They have developed methods of genealogical analysis and methodological foundations for the line breeding, introduced state appraisal system of farm animals to determine its breeding value. The concept of radical transformation of domestic gene pool through reproductive crossing, which included the use of foreign breeding material, was also implemented by them.

Ukrainian scientists have proposed ration of feeding on the energy value of feed. They have established rules of amino acid, vitamin and mineral nutrition for farm animals and discovered the mechanisms of its metabolism control. The recipes of complete feed for different species of farm animals, recipes of protein substitutes were also offered. Researches of protein animal feed were developed in this period. They have identified the best zoohygienic conditions for farm animal keeping in the buildings of various types in certain climatic zones, improved system of labour and ways of mechanization and automation of production processes on livestock farms.

The epistemological and ontological foundations of non-classical animal science consisted in systemic and structuring knowledge, integrity and theoretical verification of zootechnical knowledge. The main methodological markers of studied period – adopt a comprehensive and systematic approach. Zootechnical experiment supplemented immunogenetic and cytogenetic, biochemical, biophysical and other methods. Its constituents were the results of economic analysis and mathematical processing. The mathematisation and operationalization of zootechnical knowledge contributed to the formation of science based on objective facts and precise terms.

Research is based on the use of general scientific, structural-functional and historical methods.

Key words: animal husbandry, animal science, breeding, feeding, experimental work, higher zootechnical education.

До редакції надійшла 13.03.2017.

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ САКУНІВСЬКОЇ ШКОЛИ:
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1972–2010)**

У статті на прикладі аналізу створення та діяльності історико-краєзнавчого музею при Сакунівській школі Недригайлівського району Сумської області (1972–2010) показано основні методи навчання та патріотичного виховання школярів у досліджуваній період.

Методологічною основою дослідження слугували загальні принципи історизму, об'єктивності, що передбачають об'єктивний опис і аналіз подій та явищ на основі науково-критичного використання різноманітних джерел. У процесі дослідження використовувалися історико-порівняльний, історико-системний, аналітико-синтетичний, бібліографічний, статистичний методи, а також методи персоналізації та джерелознавчого й архівознавчого аналізу. Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечило можливість оптимального використання архівних джерел, опублікованих документів і усних джерел.

У процесі дослідження з'ясовано, що музей був заснований учителем історії школи, місцевим краєзнавцем Петром Михайловичем Коцуром (1937–2010) паралельно з відкриттям нової школи 1 вересня 1972 р. У музеї зібрані матеріали про учасників Другої світової війни, бойових дій під Сакунихою, ветеранів праці тощо. Учні школи вели пошукову роботу, організовували зустрічі з ветеранами війни, брали участь у виховних годинах на патріотичну тематику. З'ясовано, що на базі музею під керівництвом Петра Михайловича працював краєзнавчий гурток, проводилися екскурсії, уроки історії, зустрічі з ветеранами праці і війни, гостями, що приїздили до Сакунихи з різних міст і сіл України, Казахстану, Росії, Узбекистану та ін., велося листування зі знайомими людьми, земляками, школярами інших республік. У музеї проводилася краєзнавча, просвітницька, наукова робота. Музей відіграв важливу роль у збереженні національної пам'яті, етнічної самобутності, пропаганді минувшини краю.

Ключові слова: Сумська область, Недригайлівський район, Сакунівська школа, історико-краєзнавчий музей, вчителі, учні.

На сучасному етапі стрімкої глобалізації суспільства і розвитку надсучасних технологій особливо гостро відчувається потреба в підвищенні ролі шкільної освіти, її спрямуванні на самореалізацію і розкриття духовного потенціалу людини. Для впевненого вирішення творчих завдань нагально необхідним є використання творчих здобутків минулого, які є надбанням загальнолюдської культури. На сьогодні недостатньо і неповно висвітленими залишаються шкільні традиції одного з особливих у соціокультурному контексті регіонів – Сумської області.

У даному дослідженні авторкою зроблено спробу висвітлити окремі аспекти педагогічної спадщини сумських освітян на прикладі діяльності історико-краєзнавчого музею Сакунівської школи Недригайлівського району (1972–2010).

Радянська та сучасна історіографія питання включає в себе праці уродженця с. Сакуниха, краєзнавця-дослідника, засновника та керівника музею, вчителя історії Сакунівської школи

Петра Михайловича Коцура (1935–2010), що містять спогади, нариси, розповіді з власного життя автора, його родини та односельців про історію рідного краю, школу, вчителів та учнів [7–14]. Постаті вчителя історії та засновника музею П.М. Коцуру присвячені публікації журналістів місцевої районної газети Ж. Абаровської, О. Даниленко, К. Надолько, завідувача Недригайлівського краєзнавчого музею ДІКЗ «Посулля» І. Абаровського, випускника Сакунівської школи В. Дорошенка, сина вчителя А. Коцура [1–2, 4–6, 15–16]. Але, окремого дослідження даної проблеми на сьогодні немає.

Головним завданням при написанні статті стало відображення етапів створення та діяльності історико-краєзнавчого музею при Сакунівській школі (1972–2010).

Джерельна база дослідження включає в себе неопубліковані та опубліковані матеріали: архівні документи, спогади про Сакунівську школу вчителя історії, засновника історико-краєзнавчого музею П.М. Коцура. Базовими

даними наукової роботи стали виявлені документи в архівах Недригайлівської загальноосвітньої школи I–III ступенів та методичного кабінету відділу освіти Недригайлівської районної державної адміністрації.

У процесі дослідження з'ясовано, що з 1972 р. під керівництвом вчителя історії Петра Михайловича Коцура у школі с. Сакуниха Недригайлівського району Сумської області створено історико-краєзнавчий музей. В ньому зберігалися матеріали про давню та середньовічну історію краю, козацтво, Першу та Другу світові війни, учасників бойових дій під Сакунихою, повоєнну відбудову тощо [17, арк. 4]. Учні школи вели пошукову роботу, організовували зустрічі з ветеранами війни та праці, брали участь у виховних годинах на патріотичну тематику. Крім того, вони доглядали за братськими могилами, що знаходилися на території сіл Сакуниха, Лахнівщина, Велика Діброва.

Аналізуючи діяльність музею, не можна обійти постать його засновника – Петра Михайловича Коцура, котрий все своє життя пропрацював у Сакунівській школі. В його трудовій книжці зроблено лише один запис – «вчитель історії». Як згадує в своїй статті працівник редакції районної газети «Голос Посулля» Недригайлівського району Сумської області Ольга Даниленко, Петро Михайлович був не тільки талановитим педагогом, а й «літописцем рідного краю, краєзнавцем, журналістом за покликанням» [4, с. 295].

П.М. Коцур – історик, краєзнавець, педагог, журналіст з активною життєвою позицією, народився 15 вересня 1935 р. в с. Сакуниха Недригайлівського району Сумської області. Будучи дитиною, переніс усі страхоття війни та нацистської окупації. 1944 р. пішов до першого класу Сакунівської 7-річної школи, яку закінчив 1951 р. «на відмінно» [7, с. 244]. Продовжив навчання у Недригайлівській середній школі, щоденно, пішки долаючи 9 км туди і назад. Особливо цікавими для юнака були уроки історії (вчитель П.І. Биценко) та української мови і літератури (вчителі С.К. Проскочило, А.М. Капленко). З 1955 по 1958 рр. проходив військову службу в Туркестанському та Київському військових округах у ВПС. Після демобілізації Петро Михайлович поступив до Харківського державного ордена Трудового Червоного Прапора університету ім. О.М. Горького на історичний факультет, який закінчив 1965 р. З 1959 р. увесь час працював вчителем історії Сакунівської школи. За подвижницьку діяльність удостоєний премії імені поета-

земляка Івана Чумаченка. Готував для районної газети матеріали на історичну тематику, краєзнавчого характеру, нариси, новели, оповідання, замальовки, гуморески тощо [10, с. 10–12].

Героями його творів були реальні люди, пропуская через серце, сприймаючи чужі щастя і радощі, біди й невдачі, як свої власні.

Перші статті П.М. Коцура, були надруковані ще у 1953 р. у армійській багатотиражці «Крылья победы», присвячені військовій тематиці. Чимало дописів стосувалися подій Другої світової. Рідне село автора було вщент знищено та спалено ворогом. Декілька сотень бійців різних національностей, захищаючи село, у 1941 р. загинули в бою під Сакунихою. Усі ці картини назавжди закарбувалися у пам'яті хлопчика. Тому в своїх працях він намагався зберегти історичну правду для прийдешніх поколінь.

П.М. Коцур був редактором стінної газети «За високий урожай» у рідному селі. Починаючи з 1958 р. і впродовж десятків років, він велику роботу з висвітлення життя малої батьківщини.

Петро Михайлович понад 30 років був членом Товариства охорони пам'яток історії та культури. [4, с. 300].

П.М. Коцур – літописець рідного краю. В нього вчилися молоді дописувачі. Мирною зброею його життя було слово і перо. І жодного разу він не зрадив їм, пронісши життєвими стежинами любов до своєї професії, до свого музею. Він жив зустрічами з ветеранами війни, рідними, які приїздили на могили своїх загиблих близьких.

В архіві Недригайлівської загальноосвітньої школи I–III ступенів знайдено журнал історико-краєзнавчого гуртка Сакунівської школи за 1987–1988 навчальний рік. На титульному листі зазначені імена керівника гуртка П.М. Коцура та старости Н. Міщенко. У документі відмічалось, що діяльність гуртка спрямовувалася на вивчення та збереження історичної спадщини, виховання у школярів почуття любові до рідного краю, популяризацію славних його сторінок серед молоді тощо.

Гурток працював на базі шкільного музею. Він мав свій девіз: «Назвемо всіх поіменно». Щомісяця гуртком видавалася шкільна стіннівка «Спартак».

Як згадує у своїх спогадах син учителя, Анатолій, Петро Михайлович був «завжди твердим і послідовним у власних діях і вчинках» [6, с. 16]. Він всього себе віддавав дітям. Успішність з його предмету була однією з най-

кращих. І не тому, що Петро Михайлович був «добренький», безпідставно завищував оцінки, а тому, що, як згадують його учні, не вивчити урок, означало образити улюбленого вчителя, завдати йому болю. Тому діти дуже старалися. А вчитель, у свою чергу, мав благородне серце, адже у кожному учневі бачив особистість, переймався їхніми проблемами, радістю та переживаннями.

Петро Михайлович мав талант не лише педагога, але й художника. Про це свідчать ряд його картин: «Надвечір'я», «Біля ставу», «Несе Галя воду», «Сакунівська церква», «На-тюрморт», «Рідна оселя», «Урочище Коцурове», «На пасіці» та ін., що, безперечно, є неоціненною історичною спадщиною краю. Деякі з них нині зберігаються у Недригайлівському краєзнавчому музеї.

У спогадах випускника Сакунівської 8-річної школи 1975 р. Володимира Дорошенка, у якого Петро Михайлович був класним керівником, йдеться, що вчитель відрізнявся добротою, скромністю, щирістю, врівноваженістю та спокоєм. Говорив тихо, але так, що всі слухачі чули його слово. У школі Петро Михайлович викладав не тільки історію, але й креслення та малювання [5, с. 2].

Мало який урок у школі походив без шуму та гаму. Інколи вчителям для наведення порядку доводилося записувати зауваження в щоденники, а інколи виставляти за двері найбільш «активних». Коли ж до класу заходив Петро Михайлович, всі затихали без будь-якої команди і слухали урок, затамувавши подих, яка б тема не була: чи Давня Греція, чи Рим, чи піраміди, чи походи козаків. У кінці кожного навчального року завжди проходила практика – це робота на колгоспних полях. Під час перерв і відпочинку захоплюючи розповідав Петро Михайлович про історію навколишніх сіл, Недригайлова, Ромен, гору Золотуху, місцевих ватажків, останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського. І це при тому, що в ті часи в шкільній програмі питання знищення Запорозької Січі взагалі не висвітлювалося, а точніше – замовчувалося. Петра Михайловича часто запрошували також виступити перед жителями села з цікавими історичними розповідями.

Журналістка районної газети «Голос Посулля» Жанна Абаровська згадує Петра Михайловича як митця, що мав талант від Бога: бачити в людях хороше. Він умів тонко підмічати саме позитивні риси, акцентувати увагу на них та виокремлювати їх. Вчитель невтомно

закликав: люди подивімося один на одного, побачмо в кожному світле й високе, будьмо доброзичливими й гуманними. Матеріали Петра Михайловича спонукають читача до добра й тепла в стосунках, приємності в спілкуванні, піднесеності в житті. Ці дописи завжди свіжі, живі, людські характери виписані тонко й чітко, картини сільського буття змальовані глибоко.

Педагог сільської школи – вчитель не тільки для дітей, а й для дорослих. Для передачі своїх енциклопедичних знань, життєвого досвіду, гуманістичного світогляду Петро Михайлович ніколи не шкодував часу, нервів, душі. Тому його матеріали, які протягом кількох десятиліть друкувалися в Недригайлівській районній газеті, є невичерпною скарбницею духовного багатства та народно-патріархальної мудрості. П.М. Коцур, як літописець рідного краю, зібрав документи про села та хутори, яких уже немає на карті, а також про видатних уродженців Сакунихи, які ратними й трудовими подвигами звеличували красу й славу нашої землі. Невтомний трудівник захопив гарячою відданістю науці про минуле не тільки своїх синів, які стали докторами історичних наук і професорами, а й десятки учнів-послідовників, зміцнив їхній дух не протокольно-формальним, а живим військово-патріотичним вихованням [1, с. 26–27].

Музей у Сакунівській школі, – це творче дитя вчителя, котре він ростив впродовж десятків літ. У Петра Михайловича вчилися ентузіасти музейної справи з усієї України, запозичували досвід і створювали музеї чи музейні кімнати на місцях. У музеї знаходилися його матеріали з військової тематики: «В ім'я життя», «Просто солдат», «Коли гриміли гармати», «Пам'ять», «Була неділя», «Жінки в сірих шинелях», «Тоді, 23 вересня», «Подвиг дівчини» та ін. [4, с. 9].

Протягом десятиліть вчитель збирав історико-краєзнавчий матеріал – записував розповіді старожилів, односельчан, листувався з воїнами, які визволяли село. У школі з 1957 р. функціонував клуб юних слідопитів, у межах якого також велася пошукова робота [15].

Краєзнавчий матеріал спочатку розміщувався на стендах у старій школі, потім уже постало питання про заснування музею. Його створення співпало з відкриттям нової школи у селі. Ця подія відбулася 1 вересня 1972 р. [12, с. 5–76]. Спочатку музей носив назву «бойової і трудової слави», а потім – «історико-краєзнавчий».

Першими помічниками у музейній справі стали сини: Віктор, Анатолій та Володимир. Багато допомагала й дружина Катерина Митрофанівна. Діти очолювали пошукові

групи та загони, вели листування з іншими слідопитами, проводили споряджувальні роботи в музеї. Вони також збирали й приносили різні експонати, здійснювали їх дослідження й опис [14, с. 2].

Спочатку експонати музею поповнювалися, перш за все, учнями класу, в якому Петро Михайлович був класним керівником, а пізніше всі учні школи стали брати участь в цьому процесі.

Як згадує сам учитель, ентузіастами були всі – від першокласників до учнів старших класів. До школи приносили поржавілі каски, гільзи з-під патронів і снарядів, документи, солдатські шинелі, фотографії. Учням допомагали й дорослі, в серцях яких війна залишила глибокі рани. [15]. Пізніше й жителі сусідніх сіл Перетічок, В. Діброви, Тютюнників, Коровинців, смт Недригайлова привозили експонати до музею.

Багато матеріалів було одержано з архіву Міністерства оборони СРСР, листи від рідних воїнів, що загинули, обороняючи та визволяючи село, фотографії з сімейних архівів. Підтримувався тісний зв'язок з ветеранами Воронезького полку. Кілька разів вони приїжджали до Сакуниха, привезли гільзу з воронезькою землею до братської могили, поклали вінки, подарували для музею герб міста, особисті речі часів війни.

Цікавою була зустріч з молодими працівниками заводів Воронежа, які провели естафету по місцях бойової слави полку. Майже 1200 воронезців віддали своє життя у боротьбі з ворогом під с. Сакуниха. Музей став ініціатором руху по збору коштів для спорудження кургану Слави, де вперше прийняли бойове хрещення молоді воїни полку [15].

126 жителів села Сакуниха загинули, визволяючи від ворога окуповані нацистами землі, міста і села, країни Західної Європи. Їм присвячувалася одна з найбільших експозицій музею [16, с. 19].

Серед учнів П.М. Коцура, випускників Сакунівської 8-річної школи 1975 р. були: Петро Білоус, Микола Покутній, Василь Пасікута, Василь Тютюнник. Саме вони, за спогадами вчителя, при створенні музею в школі «трепетними руками брали осколки, солдатські речі, фронтові листи, орденські книжки, гільзи, блузку, залиту кров'ю» [13, с. 131–132]. Ці учні самостійно виготовляли стенди й вітрини в музеї, стали першими екскурсоводами.

Творці музею стали механізаторами, шоферами в рідному селі, медиками, вихователями, військовими, освітянами. Але при відвіданні

рідної школи вони завжди навідувалися до музею, цікавилися новинами. На думку П.М. Коцура, цих прекрасних людей, справжніх патріотів допомогла виховати Сакунівська школа, доблесть батьків та дідів, а також музей. В оформленні музею допомагали працівники Сумського краєзнавчого музею та художники районної художньої майстерні.

Важливою для нас є інформація про творців музею. 1975 р. до складу ради музею входило 13 осіб. Серед них: 1) Петро Михайлович Коцур – керівник, 2) Віктор Коцур (учень 8 класу) – зберігач, 3) Анатолій Коцур (учень 5 класу) – секретар; члени – 4) Євдокія Кушнір (трактористка); 5) Олексій Федина (технолог); 6) Іван Петрович Дорошенко (учитель); 7) Світлана Іванівна Великодна (старша піонервожата); 8) Ганна Платонівна Кушнір (свинарка); 9) Микола Жук (учень 5 класу); 10) Василь Тютюнник (учень 7 класу); 11) Олексій Величко (учень 6 класу); 12) Микола Покутній (учень 8 класу); 13) Олексій Жук (учень 8 класу).

До ради музею входило 4 групи: 1) «пошук»; 2) переписки; 3) екскурсиводів; 4) друзів музею. До першої групи «Пошук» входило 15 осіб: Олексій Жук (учень 8 класу); Микола Покутній (учень 8 класу); Віктор Коцур (учень 8 класу); Катерина Науменко (учениця 8 класу); Микола Богославський (учень 7 класу); Сергій Римаренко (учень 7 класу); Людмила Лаврик (учениця 7 класу); Євдокія Богославська (учениця 7 класу); Олексій Величко (учень 6 класу); Микола Покутній (учень 6 класу); Анатолій Коцур (учень 5 класу); Микола Жук (учень 5 класу); Анатолій Гончаренко (учень 5 класу); Сергій Негреба (учень 5 класу); Євдокія Мороз (учениця 5 класу).

До групи переписки входило 5 учнів: Валентина Курило (учениця 6 класу); Валентина Химченко (учениця 6 класу); Ліда Жук (учениця 8 класу); Антоніна Коцур (учениця 8 класу); Євдокія Жук (учениця 8 класу). У третій групі екскурсиводів працювали: Віктор Коцур, Валентина Химченко та Микола Богославський. Друзями музею стали: Євдокія М. Кушнір, Олексій М. Федина, А.К. Загравий, В.А. Лаврик, Г. Х. Постоєнко, Катерина Митрофанівна Коцур, І.А. Кальченко, І.Т. Никоненко [11, с. 312–313].

Усі групи працювали злагоджено та чітко. Завдяки їх старанням було встановлено нові імена тих, хто вважався невідомим або безвісті загиблим. Як тільки встановлювалися ці імена героїв, одразу ж писалися листи рідним або землякам загиблих. Добре була налагоджена

робота з різними архівами, музеями, НДІ. Учні доглядали братську могилу, вели переписку зі школярами з Болгарії, Білорусії, Молдавії.

У своїх спогадах про школу Петро Михайлович згадував випадок, коли сакунівець В.І. Курило орав поле трактором і знайшов медальйон солдата, що загинув у 1941 р. Передав до музею, звідки його було надіслано в м. Харків для експертизи. Було встановлено ім'я воїна, що віддав своє життя в боях за с. Сакуніха, розшукали його рідних [9, с. 23].

На 1978 р. фонди музею налічували близько 1700 експонатів [18, с. 16].

Звичайно, у роботі музею не обходилося без перешкод і труднощів. Але, як говорив сам організатор музею П.М. Коцур, діти ніколи не розчаровувалися, а працювали, не покладаючи рук [9, с. 23].

У історико-краєзнавчому музеї проводилися, перш за все, уроки історії, що були значно цікавішими, ніж у класній кімнаті. Адже в уяві школярів поставали безпосередні учасники подій: перші ударники, воїни-захисники і односельчани – учасники боїв на інших фронтах, їхні трудові будні. Вчитель розповідав про перших ударниць Н.М. Свириденко та О.П. Савченко, першого тракториста І.І. Коцур, заслужених трудівників П.Ф. Жука, М.Т. Гакаленко, М.С. Жук, учасників війни Г.П. Кушнір, капітана С.З. Швецова, Шаріпа Урузаєва, майора М.Я. Захарченка, бійців М.П. Латишева, О.М. Попова і багатьох інших. Петро Михайлович розкривав учням подвиг односельчан – сімей Баранців, Вергунів, Жуків, які, не боячись смертної кари, переховували у своїх домівках офіцерів, рядових воїнів, а також розповідав про щоденний трудовий подвиг учасників війни Г.П. Кушнір, О.А. Демченко, Г.Й. Жука, І.М. Білоуса, К.І. Кравченко, Г.К. Величко, П.В. Кравченка та ін. [15].

Учителями та учнями власноруч були виготовлені та встановлені стенди, вітрини, цілі композиції. Окремий стенд розповідав про героїзм воїнів-земляків в Афганістані. Тут же знаходилася експозиція Сергія Андрійовича Кушніра, що в складі авіадесантної дивізії ніс тяжку воєнну службу біля Джелілабада, був поранений у груди. Після завершення служби в Афганістані, повернувся додому та став працювати на потужному тракторі [9, с. 26].

Часто гостями музею були земляки. Їхні подвиги в роки війни захоплювали учнів. Так, наприклад, Варвара Демидівна Сердюк була десантником. У боях на Курській дузі отримала важке поранення в груди, втратила око, стала

інвалідом. Цінними експонатами музею стали її залита кров'ю прострелена блузка, шинеля, записи про подвиг під ст. Понирі та вірш про однополчан.

Зустрічі з рідними Шаріпа Урузаєва, Олексія Петровича Рябова, капітана Кузнєцова, А.І. Кондобаровим, батьками 17-річного молодшого сержанта з Мінська Євгенія Етіна, ім'я якого носив кабінет, в котрому навчалися восьмикласники, колишнім капітаном І.О. Міневріним справляли незабутнє враження на школярів. Почесними жителями села стали колишній командир батальйону Петров, колишній 19-річний начальник оперативного штабу дивізії генерал-лейтенанта Карлова Білотелов та ін.

Багатий матеріал було зібрано про подвиг землячок, які захищали рідну землю від фашистів: Г.П. Кушнір, О.А. Демченко, М.Ф. Продан, М.П. Хоменко та ін. Вони були десантниками, радистами, зенітниками, артилеристами, розвідниками. Знявши сірі шинелі, демобілізувавшись влітку 1945 р., всі вони працювали у своєму селі.

У музеї відбувалися урочисті події – збори загонів, відзначення пам'ятних і знаменних дат, зустрічі з ветеранами війни і праці. Взагалі, створення музею мало великий вплив на учнів, на їх світоглядно-моральне, трудове та естетичне виховання. Діти, як до чистого джерела, припадали до вічного подвигу своїх батьків, дідів, які в праці і бою захищали рідну землю.

Частими гостями музею були також вчителі мови та літератури, класоводи учнів початкових класів. Музей став центром виховання та навчання підростаючого покоління. Про це було сказано у «Книзі відгуків». За проведену роботу він не раз нагороджувався високими відзнаками [9, с. 27]. Слава про музей швидко розповсюдилась у межах області. Так, згідно з розпорядженням райвно та згідно з наказом № 35 від 6 травня 1987 р. по Сакунівській 8-річній школі П.М. Коцур 14 травня 1987 року брав участь у методичному об'єднанні керівників шкільних музеїв у м. Суми, де виступив із доповіддю, ділився досвідом своєї роботи [3, арк. 26].

Аналізуючи інтерв'ю кореспондентки районної газети «Світло Жовтня» К. Надолько з П.М. Коцуром від 11 травня 1976 р., ми дізналися не лише про історію створення та функціонування музею в Сакунівській школі. Черпаємо матеріал про духовні першовитоки його діяльності. Адже зі слів Петра Михайловича, формування у дітей високих рис людяності,

почуття прекрасного – процес складний і багатогранний. І саме створений музей допомагав знаходити ключі до дитячих душ [15].

Завідувач Недригайлівського краєзнавчого музею ДКЗ «Посулля» Іван Абаровський присвятив свою статтю постаті творця музею П.М. Коцура «Краєзнавець з пером і пензлем». Так, він пише, що у квітні 2010 р. редакція районної газети «Голос Посулля» проводила акцію «Людина року Недригайлівщини», в якій П.М. Коцур увійшов у число найшанованіших, відомих людей краю за збереження та популяризацію історичної спадщини свого краю [2, с. 2].

7 вересня 2010 р., згідно рішення сесії Сакунівської сільської ради, П.М. Коцуру присвоєно звання «Почесний громадянин Сакунихи» за особливий внесок у соціально-культурний розвиток села, високий професіоналізм в освітянській, творчій діяльності та дослідженні історії краю. 8 листопада 2010 р. встановлено й урочисто відкрито пам'ятні меморіальні дошки П.М. Коцуру на приміщенні школи, де все своє життя трудився педагог і на будинку, де він проживав зі своєю родиною. Редакцією газети «Голос Посулля»

започатковано щорічний «Літературно-краєзнавчий конкурс імені Петра Михайловича Коцура». 6 жовтня 2015 р. рішенням Президії Правління Національної спілки краєзнавців України П.М. Коцура відзначено (посмертно) дипломом і премією імені Героя України Михайла Сікорського – за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи [18, с. 18].

Отже, в статті розкрито історію створення історико-краєзнавчого музею Сакунівської школи Недригайлівського району Сумської області у 1972 р. Окрім того, висвітлено життєвий і творчий шлях його засновника та керівника – вчителя історії, члена Національної спілки журналістів України, члена Національної спілки краєзнавців України Петра Михайловича Коцура. Відображено наукову, краєзнавчу, пошукову, навчальну та виховну діяльність, що проходила на базі музею, в тому числі й краєзнавчого гуртка, який діяв паралельно. Розкрито внутрішню організаційну структуру музею, наведено імена його членів, співробітників, учасників, друзів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абаровська Ж. Щедрий талант Петра Коцура – бачити в людях хороше / Жанна Абаровська // Коцур П. М. І летять лелеки до своїх осель. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2010. – С. 26–27.
2. Абаровський І. Краєзнавець з пером і пензлем / Іван Абаровський // Голос Посулля. – 2010. – № 44–45. – С. 2.
3. Архів Недригайлівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, смт Недригайлів, спр. «Книга наказів Сакунівської 8-річної школи (1978–1991 рр.)».
4. Даниленко О. Літописець рідного краю / Ольга Даниленко // Коцур П.М. Дерево мого роду. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2005. – С. 295–302.
5. Дорошенко В. Залишається лише пам'ять... / В. Дорошенко // Голос Посулля. – 2010. – № 117–118. – 11 груд. – С. 2
6. Коцур А.П. Долю не обирають / Анатолій Петрович Коцур // Коцур П.М. І летять лелеки до своїх осель. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2010. – С. 16.
7. Коцур П.М. Біографія / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. У кожного своя доля. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – С. 244–245.
8. Коцур П.М. Дещо з історії Сакунихи / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. Дерево мого роду. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2005. – С. 126–175
9. Коцур П.М. З історії Сакунівської школи / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. Не міліють пам'яті джерела. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – С. 12–28.
10. Коцур П.М. Про себе / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. У кожного своя доля. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – С. 10–12.
11. Коцур П.М. Склад музею / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. Дерево мого роду. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2005. – С. 312–313.
12. Коцур П.М. Музей / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. І летять лелеки до своїх осель. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2010. – С. 75–76.
13. Коцур П.М. Освячені подвигом / Петро Михайлович Коцур // Коцур П.М. І летять лелеки до своїх осель. – Переяслав-Хмельницький : Книги – ХХІ, 2010. – С. 131–132
14. Коцур П.М. Це нашої історії рядки (вперше...) / Петро Михайлович Коцур // Голос Посулля. – 2010. – № 26–27. – 20 берез. – С. 2.
15. Надолько К. Подвиг вічно живий / Катерина Надолько // Світло Жовтня. – 1976. – 11 трав.
16. Надолько К. Слово про сількора / Катерина Надолько // Коцур П.М. Розкажуть про все берези. – Чернівці, 2003. – С. 19–22.

17. Сакунівський навчально-виховний комплекс : загальноосвітня школа I–III ступенів, дошкільний навчальний заклад // АНЗОШ, 2007, 11 арк.
18. Коцур А. Історія Посулля XVII – початку XXI ст. у наукових студіях П.М. Коцура / А. Коцур // Архівна наука і освіта в незалежній Україні. Шістнадцяті джерелознавчі читання: м-ли Всеукр. наук. конф., 24 листопада 2015 р. – К., 2015. – С. 16–18.

REFERENCES

1. Abarovska Zh. Shchedryi talant Petra Kotsura – bachyty v liudiakh khoroshe / Zhanna Abarovska // Kotsur P.M. I letiat leleky do svoikh osel. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2010. – S. 26–27.
2. Abarovskyi I. Kraieznavets z perom i penzlem / Ivan Abarovskyi // Holos Posullia. – 2010. – № 44–45. – S. 2.
3. Arkhiv Nedryhailivskoi zahalnoosvitnoi shkoly I–III stupeniv, smt Nedryhailiv, spr. «Knyha nakaziv Sakunivskoi 8-richnoi shkoly (1978–1991 rr.)».
4. Danylenko O. Litopysets ridnoho kraiu / Olha Danylenko // Kotsur P.M. Derevo moho rodu. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2005. – S. 295–302.
5. Doroshenko V. Zalyshaietsia lyshe pamiat... / V. Doroshenko // Holos Posullia. – 2010. – № 117–118. – 11 hrud. – S. 2.
6. Kotsur A.P. Doliu ne obyraiut / Anatolii Petrovych Kotsur // Kotsur P.M. I letiat leleky do svoikh osel. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2010. – S. 16.
7. Kotsur P.M. Biohrafia / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P.M. U kozhnoho svoia dolia. – Chernivtsi : Zoloti lytavry, 2000. – S. 244–245.
8. Kotsur P.M. Deshcho z istorii Sakunyky / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P.M. Derevo moho rodu. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2005. – S. 126–175/
9. Kotsur P.M. Z istorii Sakunivskoi shkoly / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P. M. Ne miliut pamiat dzherela. – Pereiaslav-Khmelnyskyi – Chernivtsi : Knyhy – KhKhI, 2008. – S. 12–28.
10. Kotsur P.M. Pro sebe / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P.M. U kozhnoho svoia dolia. – Chernivtsi : Zoloti lytavry, 2000. – S. 10–12.
11. Kotsur P.M. Sklad muzeiu / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P.M. Derevo moho rodu. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2005. – S. 312–313.
12. Kotsur P.M. Muzei / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P. M. I letiat leleky do svoikh osel. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2010. – S. 75–76.
13. Kotsur P.M. Osviachenii podvyhom / Petro Mykhailovych Kotsur // Kotsur P.M. I letiat leleky do svoikh osel. – Pereiaslav-Khmelnyskyi : Knyhy – KhKhI, 2010. – S. 131–132.
14. Kotsur P.M. Tse nashoi istorii riadky (vpershe...) / Petro Mykhailovych Kotsur // Holos Posullia. – 2010. – № 26–27. – 20 berez. – S. 2.
15. Nadolko K. Podvyh vichno zhyvyi / Kateryna Nadolko // Svitlo Zhovtnia. – 1976. – 11 trav.
16. Nadolko K. Slovo pro silkora / Kateryna Nadolko // Kotsur P. M. Rozkazhut pro vse berezy. – Chernivtsi, 2003. – S. 19–22.
17. Sakunivskyi navchalno-vykhovnyi kompleks : zahalnoosvitnia shkola I–II stupeniv, doshkilnyi navchalnyi zaklad // ANZOSH, 2007, 11 ark.
18. Kocur A. Istorija Posullja HVII – pochatku HHI st. u naukovykh studijah P.M. Kocura / A. Kocur // Arhivna nauka i osvita v nezalezhnij Ukraini. Shistnadcjati dzhereloznavchi chytannja: m-ly Vseukr. nauk. konf., 24 lystopada 2015 r. – K., 2015. – S. 16–18.

© *Инна Белоцерковская*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ САКУНОВСКОЙ ШКОЛЫ: СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (1972–2010)

В статье отражено развитие школьного образования одного из особых в социокультурном контексте регионов – Сумской области. На примере анализа процесса создания и деятельности историко-краеведческого музея Сакуновской школы Недригайловского района Сумской области (1972–2010) показаны основные моменты патриотического обучения и воспитания школьников в исследуемый период.

Методологической основой исследования послужили общие принципы историзма, объективности, предусматривающие объективное описание и анализ событий и явлений на основе научно-критического использования различных источников. В процессе исследования использовались историко-сравнительный, историко-системный, аналитико-синтетический, библиографический, статистический методы, а также методы персонализации, источниковедческого и архивоведческого анализа. Комплексное применение различных способов

поиска, анализа и синтеза обеспечило возможность оптимального использования архивных источников, опубликованных документов и устных источников.

В процессе исследования установлено, что музей был основан учителем школы, местным краеведом Петром Михайловичем Коцуrom (1937–2010) параллельно с открытием новой школы 1 сентября 1972 г. В музее хранились материалы об участниках Первой и Второй мировых войн, боевых действий в Сакунихе, ветеранов труда и т.п. Ученики школы осуществляли поисковые работы, организовывали встречи с ветеранами войны, участвовали в воспитательных уроках на патриотическую тематику. Установлено, что на базе музея под руководством Петра Михайловича работал краеведческий кружок, проводились рассказы экскурсоводов, проходили уроки истории, встречи с ветеранами труда и войны, гостями, которые приезжали в Сакуниху из городов и сел Украины, Казахстана, Узбекистана и др. В музее проводилась не только просветительская работа, но и научная. Музей сыграл важную роль в сохранении национальной памяти, этнической самобытности, пропаганде исторического прошлого края

Ключевые слова: Сумская область, Недригайловский район, Сакуновская школа, историко-краеведческий музей, учителя, ученики.

© Inna Bilotserkivska
(Pereiaslav-Khmelnyskiy)

LOCAL HISTORICAL MUSEUM SAKUNIKHA'S SCHOOL: CREATION AND ACTIVITIES (1972–2010)

In the article the author shows the development of school education of one the particular regions in the socio-cultural context – Sumy region. In the analysis of the process of creation and activity of local historical museum at Sakunikha's school of Nedryhayliv district, Sumy region (1972–2010) showed highlights of patriotic training and education of pupils in the investigated period.

The methodological basis of the study served as general principles of historicism, objectivity, providing an objective description and analysis of events and phenomena on the basis of scientific and critical use of various sources. The study used historical-comparative, historical and systematic, analytical and synthetic, bibliographic, statistical methods and personalization techniques and sources and archivistics analysis. Integrated use of various methods of search, analysis and synthesis provided the possibility of optimal use of archival sources, published documents and oral sources.

In the course of investigation, it was disclosed that the museum was founded by school teacher of history, local lore specialist Peter M. Kotsur (1937–2010) along with the opening of a new school in September 1, 1972. The museum kept materials about the Great Patriotic War, fighting under Sakuniha, labor veterans and others. Pupils were search engines, organized a meeting with war veterans, participated in the educational hours on patriotic themes. It was found that at the museum regional working group, led by Peter M. Kotsur, held guides stories, history lessons, meetings with veterans of war and labor, that came to Sakuniha from Voronezh, Uzbekistan, Russia, towns and villages of Ukraine. Circle worked at the school museum. Participants of the group also were searching for heroes who fought in the Great Patriotic War, defending their village from Nazi invaders. The circle had a motto: «Let's call their names». Monthly circle published school activities list «Spartacus».

The museum was carried out not only educate, but also scientific work. In the museum, there were 4 groups: 1) the «Search»; 2) Correspondence; 3) Guides; 4) Friends of the museum. All groups were working smoothly and clearly. Their efforts set new names of those who considered to be unknown or obscurity dead (listed as missing or dead). Once the names of heroes get find out, then letters were written to relatives or fellow of victims. Work with different archives, museums, research institutions was well established. Pupils tented mass grave, kept correspondence with children from Bulgaria. With pupils and teachers' effort were installed stands, display cases, entire composition in the museum. The museum held a solemn event – group meetings, celebrating the Day of the Soviet Army and Navy, meetings with veterans of war and labor.

In general, the creation of the museum had a great impact on the pupils to carry out moral and esthetic education. The opening of museum was important in shaping the pupils' sense of patriotism and internationalism, fraternal friendship to the nations, love for their country. Lessons, which had been held in the museum, helped to shape the children's love for history, for living forever immortal feat of the nation.

Investigated that the creators of the museum were the mechanics, the drivers on the farm, doctors, teachers, militaries, educators. Staff of the Sumy's local historical museum and district art studio's artists helped in the design of the museum. After closing the school in 2010, the museum was also eliminated.

Keywords: Sumy region, Nedryhayliv district, Sakunikha's school, local historical museum, teachers, pupils.

До редакції надійшла 16.03.2017.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- історіографію питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; формулювання мети статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку, жирним шрифтом, без курсиву); **ім'я та прізвище** (з правого боку, жирним шрифтом, курсивом), під ним у дужках місто, напр.: (*Київ*); назва статті великими літерами, 14 кеглем, жирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (**1500–1600 знаків з пробілами**) – 14 кеглем, курсивом (не жирним); анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6–8 слів) – 14 кеглем, курсивом (не жирним).

3. Вимоги для оформлення тексту: поля: ліве 30 мм, верхнє і нижнє – 20 мм; праве – 10 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире: –, апостроф: '. Найпоширеніші скорочення подавати: (після дат) роки – рр., рік – р., століття – ст.; ініціали перед прізвищем – І.В. Козак; цитати – в перекладі українською мовою.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел і літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел і літературу одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела: [15, арк. 258, 231 зв].

5. Джерела та література – подаються після основного тексту в кінці статті в алфавітному порядку, згідно до вимог (Бюлетень ВАК України № 3, 2008; Бюлетень ВАК України № 11, 2011). Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури.

Після списку використаних джерел та літератури подається цей же список латинським алфавітом (транслітерація) **REFERENCES**.

6. Ім'я та прізвище (з правого боку), під ним у дужках **місто, назва статті великими літерами** (по центру), **анотація (1500–1600 знаків з пробілами), ключові слова російською мовою; анотація та ключові слова повинні бути ідентичними україномовному варіанту.**

7. Ім'я та прізвище (з правого боку), під ним у дужках **місто, назва статті великими літерами** (по центру), **анотація (3000–3500 знаків з пробілами), ключові слова англійською мовою.**

Обов'язкова вимога – якість, високий рівень перекладу англійською мовою.

8. Стаття подається українською мовою, у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

9. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі, або в сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на наукове редагування, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Окремим файлом подаються відомості про автора – науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи/навчання (українською і англійською мовами), поштова адреса з індексом, телефон та e-mail.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Автушенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Баров Володимир – магістрант I курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Білоцерківська Інна – аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Бородай Ірина – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Добіжа Василь – кандидат політичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства Вінницького навчально-наукового інституту ТНЕУ.

Зубко Ольга – кандидат історичних наук, фахівець центру міжнародних зв'язків та діяльності Вінницького національного аграрного університету.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Колесник Олександр – викладач суспільних дисциплін Вінницького коледжу економіки та підприємництва ТНЕУ.

Костюк Майя – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Латишева Дар'я – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мандрик-Мельничук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри соціальної медицини та організації охорони здоров'я Буковинського державного медичного університету.

Пашенко Ірина – аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, викладач Вінницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ.

Рудюк Вероніка – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савицька Ольга – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сацький Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана».

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Шалига Ольга – студентка 1 курсу ОР «Магістр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Avtushenko Iryna – PhD in History, Assistant Professor of the Department of Theory and History of the State and Law of National Transport University.

Barov Volodymyr – Undergraduate student of History 1 course, Nizhyn Gogol State University, History and Law faculty.

Bilotserkivska Inna – the graduate student of the Department of the history and culture of Ukraine SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University after named of Hryhorii Skovoroda»

Borodai Irina – Doctor of Historical Science, Professor, Deputy Director for Science of the National Scientific Agricultural Library NAAS.

Dobizha Vasyl – candidate of political sciences, docent of Department of Legal Regulations and Law of Vinnytsya Scientific Educational Institute of Ternopil National Economic University.

Kapelyushnyy Valeriy – Doctor of historical sciences, professor, department of ethnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kolesnyk Olexander – lecturer of social sciences of Vinnytsya College of Economics and Entrepreneurship of Ternopil National Economic University.

Kostiuk Maiia – Candidate of Historical Sciences, associate professor Uman National University of Horticulture, associate professor of the Department of Social-Human and Legal Disciplines.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, department of ethnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Halyna – Candidate of Historical Sciences, associate professor of Department of Archive Science and Specialized Branches of Historical Science of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Latysheva Daria – graduate student, department of ethnology and local history, faculty of history of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Mandryk-Melnychuk Mariya – doctor of historical science, associate professor at the Department of Social Medicine and public health, Higher education institution of Ukraine «Bukovinian State Medical University».

Pashchenko Iryna – Post-graduate of department of history and culture of Ukraine of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University, Lecturer of Vinnytsia trade and economics college.

Rudiuk Veronika – Graduate student of the Department of the Ethnology and Local history studies of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Satskyi Pavlo – PhD in history, adjunct professor of political history of Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman.

Savytska Olga – postgraduate student of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Sokolova Nataliia – PhD (History), assistant professor of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Zubko Olga – Candidate of Historical Sciences, specialist of the Centre for international relations and activities Vinnytsia National Agrarian University.

Shalyga Olga – student of first year education qualification «Master» historical faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 36

Фото на обкладинці:

Пам'ятник першим українцям – поселенцям (на честь 100-літньої дати, 1992 р.)
у Канаді, м. Гамільтон, провінція Онтаріо

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
вул. Володимирська, 60
проспект Академіка Глушкова, 2

Підписано до друку 18.04.2017. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 20,81. Обл.-вид. арк. 12,09.
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46